

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Karl Peder Pedersen

Vestfynske fæstebønder

Landbohistorisk Selskab

Vestfynske fæstebønder

Vestfynske fæstebønder

*En undersøgelse af de økonomiske og sociale
forhold på de vestfynske godser
Erholm-Søndergårde i 1700-tallet*

Af
Karl Peder Pedersen

Landbohistorisk Selskab

© 1984 by Karl Peder Pedersen og
Landbohistorisk Selskab.
Trykt hos
A+O Tryk as, Odense
ISBN 87-7526-013-1

Forsiden er et maleri af det gamle
Erholm. Maleri på Erholm.
Kortet over Vestfyn, side 8, er tegnet
af arkitekt Torben Hjelm, Natio-
nalmuseet.

Indholdsfortegnelse

Forord	7
1. <i>Indledning</i>	9
2. <i>Erholm og Søndergårdes ejere, samt godsernes størrelse i 1700-årene</i>	13
3. <i>Fæsteforholdene på Erholm-Søndergårde godser</i>	30
Fæsteforandringer	30
Indfæstning	43
Aftægtsforhold	53
Formueforhold	57
4. <i>Fæstegårdens økonomi</i>	80
Bondegårdsdriften	80
Kornavl	89
Husdyrhold	91
Landgilde og restancer	97
Hoveriet	110
5. <i>Hovedgårdsdriften</i>	141
6. <i>Godsejer og fæstebonde</i>	152
7. <i>Afslutning</i>	166
Noter	172
Bilag Ia: Erholm-Søndergårdes fæstegårde 1699–1800	174
Bilag Ib: Søndergårdes fæstegods 1717–1759	176
Bilag II: Erholm-Søndergårdes kirker, tiender, kirkejorder, m.m.	177
Utrykte kilder	179
Trykte kilder	186
Litteraturliste	187

Forord

Undersøgelsen af livet på Erholm-Søndergårde godser i 1700-tallet indledte jeg i 1976, og det første konkrete resultat blev specialet, som jeg i 1978 afleverede til Odense Universitet. Senere har jeg takket været et forskningsstipendium fra Landbohistorisk Selskab fået mulighed for at arbejde videre med dette emne, og det er resultatet af dette arbejde, som her foreligger på tryk.

Først vil jeg varmt takke Landbohistorisk Selskabs formænd, lektor, dr. Erik Helmer Pedersen og lektor Claus Bjørn, som har muliggjort denne bogs udgivelse.

Min tidligere lærer, lektor Finn Stendal Pedersen, takker jeg for kyndig og inspirerende vejledning.

En varm tak retter jeg også til Erholms daværende ejer, hofjægermester H. C. Cederfeld de Simonsen, som i 1976 gav mig adgang til de utilgængelige dele af godsarkivet, og til godsets nuværende ejer Hans Cederfeld de Simonsen.

For økonomisk støtte takkes: Det humanistiske Forskningsråd, den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, Landsdommer V. Gieses Legat, Forenede Kreditforeningers Fond, Aarup Kommune, Banken for Aarup og Omegn samt Bikuben.

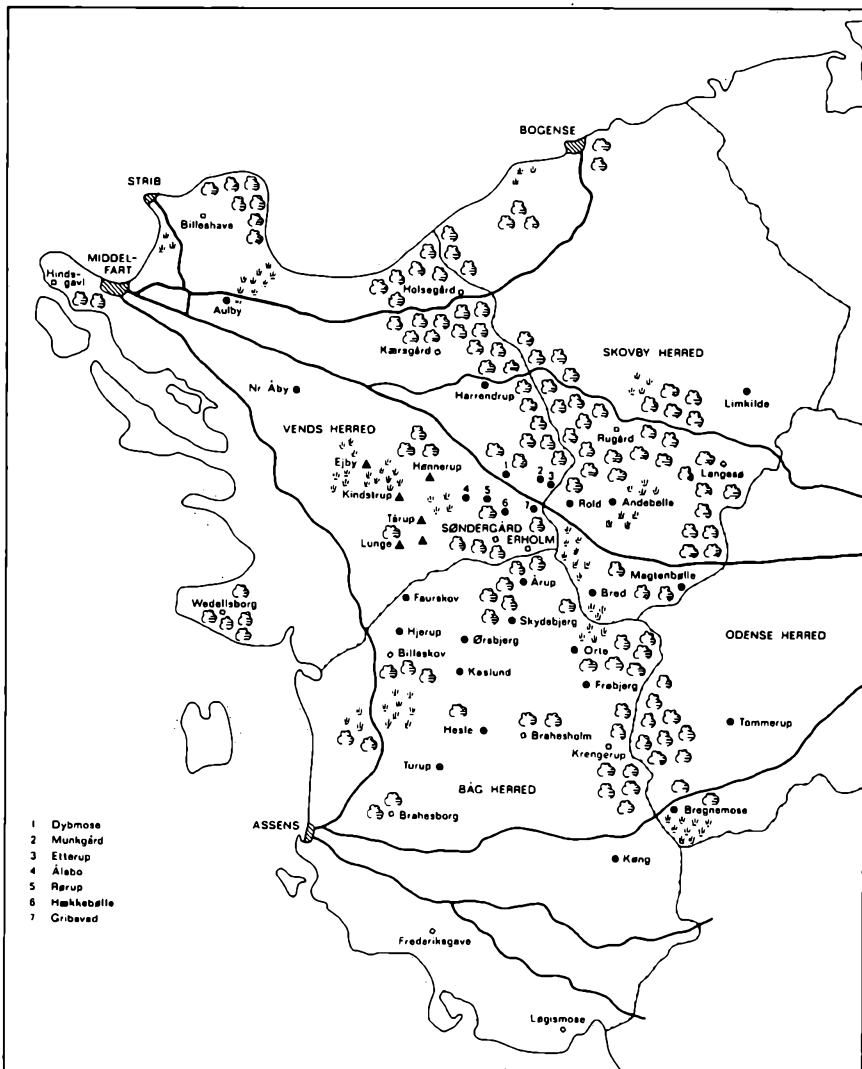
Tak til lektor Knud Prange, Lokalhistorisk afd. ved Københavns Universitet og Peder Nielsen, leder af Aarup Kommunes lokalhistoriske Arkiv.

Jeg vil også gerne takke Landsarkivet for Fyn, det Nationalhistoriske Museum, Hillerød; Frilandsmuseet, samt Nationalmuseet.

Til slut vil jeg takke min ven, akademiingeniør Ib Krog Larsen for stor hjælp og støtte under arbejdet med bogen.

København i oktober 1983.

Karl Peder Pedersen

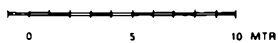

VESTFYN OMKRING 1770:

- ERHOLMS FÆSTEGÅRDE
- ▲ SØNDERGÅRDS FÆSTEGÅRDE

- ☁ SKOV
- ☪ ENG/MOSE

----- HERREDSGRÆNSER

Kapitel 1

Indledning

I 1700-tallets Danmark var i udpræget grad et landbrugsland. Langt den største del af befolkningen levede på landet, og landbrugsproduktionen spillede en afgørende rolle i den nationale husholdning. Det er karakteristisk for dette samfund, at næsten al jorden ejedes af godser, der som regel bestod af en eller flere hovedgårde og et derunder hørende større eller mindre antal fæstegårde. Et sådant gods udgjorde i flere henseender en økonomisk og social enhed, der gik på tværs af de gamle lokale inddelinger; sognet og herredet.

I 1700-tallets slutning sattes en række reformer i værk, der på lidt længere sigt resulterede i en fuldstændig opløsning af godssystemet, og skabelsen af det markedsorienterede, selvejede landbrugserhverv, som vi kender i dag. Når man senere beskæftigede sig med det landbrug, som lå forud for reformerne, skete det ofte på den måde, at man sammenlignede det med det nye landbrug, og denne sammenligning måtte naturligvis falde ud til ugunst for det gamle landbrug, der fik hæftet betegnelser som udueligt og statisk på sig.

Det er målet med denne bog om et fynsk gods kompleks at analysere den økonomiske og sociale udvikling, såvel før som i reformtiden med det formål, at give et billede af godsbeboernes levevilkår. Vi kender allesammen Holbergs komedie om den underkuede og fordrukne Jeppe på Bjerget, men præsenteres vi her for et ynkverdigt særtilfælde, eller lignede de fleste fæstebønder på den tid Jeppe? – sagt på en anden måde, havde den fynske Rasmus det bedre end den sjællandske Jeppe? Det er et af de spørgsmål bogen vil forsøge at give svar på.

Bogen forsøger også at klarlægge inden for hvilke ramme dette landbrug udfoldede sig, og mere specielt at få et indtryk af den dynamik, som karakteriserede udviklingen på et gods i det 18. århundrede. Gunnar Olsen var med sin disputats om

stordriftens udvikling fra 1525 til 1774 en af de første, der fokuserede på denne problematik, og han nåede til den konklusion, at godsernes økonomiske tyngdepunkt i perioden blev flyttet fra fæstegodset til hovedgården, således at resultatet blev den forarmede, evindeligt hoverigørende fæstebonde, som vi kender især fra sjællandske godser. Når det endte sådan var grunden i grove træk den, at hovedgårdsdriften bl.a. i kraft af privilegier, tiender, og hoveri, bedst kunne betale sig, hvorfor godsejeren havde interesse i at uvide den. Det måtte medføre mere hoveri, og dermed blev fæstebøndernes stilling forværret, således at de ikke længere var i stand til at betale landgilde. Heri lå for godsejeren en yderligere tilskyndelse til at forøge hoveriet for ad den vej at få kompensation for den manglende landgilde. Som Gunnar Olsen også gør opmærksom på, var der egne, som kun perifert berørtes af stordriftsudviklingen; det gælder bl.a. jyske og fynske godser, »hvor udviklingen ikke gik så vidt i retning af hovedgårdsdriftens fuldkomne dominansen«¹.

Gunnar Olsen, – og før og efter ham en lang række landbohistorikere, – har i udpræget grad interesseret sig for forholdene på de sjællandske godser og mindre rettet opmærksomheden mod jyske, og i særdeleshed de fynske godser i 1700-tallet. Forklaringen på dette kan være, at der på et tidligt tidspunkt fremkom adskillige grundige undersøgelser af sjællandske godser, som landbohistorikerne kunne have særdeles meget udbytte af². Men derudover synes en anden forklaring nok så nærliggende. Da stordriftsudviklingen, som nævnt, var kommet længst på Sjælland, betød det at modsætningsforholdet mellem godsejer og fæstebønder her blev tydeligst. Ønskede man at tegne et mørkt og trist billede af livet på landet før Reformerne, var det oplagt at vælge sjællandske godser. Herfra var masser af beretninger om hårdt hoveri; brutale herremænd og fogeder; mange forsiddelser og usle kår. Altsammen meget velegnet til at sætte den sejrende bondestands resultater i relief, og med historiens manende pegefinger vise, hvor dårligt det gik dengang, der ikke var selvejende bondebrug.

De fynske godser har i denne sammenhæng ikke påkaldt

sig interesse, fordi tilstandene her vanskeligt kunne bekræfte det generelle sortsyn, som dominerede historiebøgernes beskrivelse af samfundet før Reformerne.

Denne bog skulle gerne råde lidt bod på dette. Den rummer nemlig en undersøgelse af de vestfynske godser Erholm og Søndergårde, som vil kunne bidrage til en mere nuanceret opfattelse af forholdene på landet for 200 år siden³.

I kapitel 2 præsenteres godsejerne samtidig med at der gøres rede for deres besiddelser i 1700-årene. I de følgende kapitler er det derimod fæstebønderne, der står i centrum. Først undersøges de betingelser, de som fæstebønder var underkastet med henblik på at kunne vurdere, hvor trygt eller måske rettere utrygt det var at være fæster. Desuden inddrages indfæstningsafgifter og aftægtsforhold, og til slut fæstebøndernes formueforhold, således at man alt i alt får et ganske godt indtryk af den side af bøndernes eksistens, som var knyttet til deres stilling som fæstere.

I det fjerde kapitel undersøges fæstebøndernes økonomi. Grundlaget for denne var fæstegårdens landbrugsproduktion, og derfor behandles indledningsvis bondegårdsdriften, og derpå analyseres bøndernes udgifter, hvoriblandt landgilde, skatter og hoveri er de vigtigste.

I kapitel 5 følger en beskrivelse af hovedgårdsdriftens udvikling i 1700-tallet. Her gøres også rede for de driftforbedringer, som blev sat i værk, og som fik konsekvenser for hele godset, ikke mindst fæstebønderne. Denne sammenhæng, eller samspil gøres i det næstsidste kapitel til genstand for en mere indgående behandling, idet jeg her søger at belyse en række af de relationer mellem godsejer og fæstebonde, som karakteriserede godssystemet i dets glansperiode.

Noter

1. Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, s. 223. »Mens hovedgårdens økonomi forbedres, forringes bøndernes således« (s. 224).
2. Først og fremmest Brasch, C. H.: Vemmetofte historie som herregård, slot og kloster, I–III, 1859–63. Christensen (Hørsholm), C.: Hørsholms historie, 1879. Christensen (Hørsholm), C.: Agrarhistoriske studier I–II, 1886–91.

3. Størstedelen af Erholm-Søndergårdes store godsarkiv, og herunder næsten alle arkivalier fra 1700-tallet, blev i 1904 afleveret til Landsarkivet for Fyn. Den daværende landsarkivar G. L. Wad, der gennem sin kone var i slægt med den Cederfeld de Simonsenske familie, udarbejdede ved den lejlighed en udførlig registratur. I 1981 har Landsarkivet udsendt en *ny registratur over Erholm-Søndergårde godsarkiv*, og der vil i det følgende blive henvist til denne.

Det er ofte umuligt at henvise helt præcist til det citerede kildested, når man har at gøre med et utrykt kildemateriale, der ofte er uden sidetal. Jeg har forsøgt at råde bod herpå ved at bringe en del citater i selve fremstillingen.

Kapitel 2

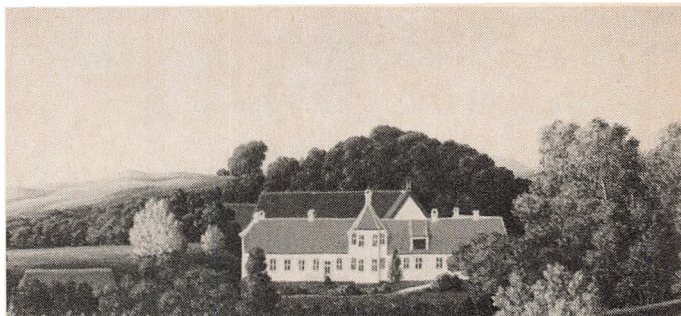
Erholm og Søndergårdes ejere samt godsernes størrelse i 1700-årene

Erholm kan føres tilbage til slutningen af 1400-tallet, hvor den lille hovedgård ejedes af en gren af familien Rantzau. Gennem hele 1500-tallet og det meste af 1600-tallet tilhørte gården adelige godsejere, der var i besiddelse af større godser andetsteds, og som ikke synes at have interesseret sig synderligt for det afsidesliggende Erholm, hvis bakkede og ikke særlig frugtbare jorder næppe har virket meget tillokkende¹. Da rådmand i Assens, Erik Nielsen, som havde ejet Erholm siden 1685, i 1699 solgte den for 2580 rdl. til forvalter Lyder Spleth, bestod godset af hovedgården (htk: 23-5-2-2), samt 3 bøndergårde og 1 hus i den nærliggende landsby Skydebjerg (htk: 18-1-2-2)².

Lyder Spleth, ejer 1699-1712

Den ny ejer af Erholm var søn af Jeremias Spleth, der var forvalter på Løgismose. I 1687 var Lyder ridefoged samme-steds, og blev senere forpagter af både Valdemar Slot og Nakkebølle. Disse forpagtninger fortsatte også efter, at han var blevet godsejer; ihvertfald for Nakkebøllens vedkommende frem til 1708³. Med Lyder Spleths overtagelse af Erholm ophørte den stagnation, som havde været karakteristisk for denne hovedgård i de forudgående århundreder; han begyndte nemlig at forøge fæstegodset, og denne udvikling fortsatte i hurtigere eller langsommere tempo frem til oprettelsen af stamhuset Erholm-Søndergårde i 1760'erne. (Se bilag I, a).

Erholm var i begyndelsen af det 18. århundrede på næsten alle sider omgivet af store, til dels arronderede, godskomplekser. Det gjaldt grevskabet Wedellsborg, som også omfattede

Det gamle Erholm omkring 1840.

Gården ses fra nord. Gouache af Niels Ringe. Nationalmuseets 2. afd.

hovedgården Søndergårde, der var beliggende i samme sogn som Erholm, nemlig Rørup. Dette grevskab ejede størstedelen af jorden i Rørup sogn, og det gjorde det naturligvis vanskeligt for Erholm at erhverve nyt fæstegods i hjemsoget.

Mod syd og øst var de nærmeste sogne Skydebjerg og Orte næsten udelukkende del af det fynske ryttergodsdistrikt, og her kan vi efter distriktets omlægning 1718–20 fra kronens side spore øgede bestræbelser på at opkøbe det strøgods, der måtte findes i disse sogne for dermed at arrondere ryttergodset.

Dette forhold, at Erholm var omgivet af store, samlede godskomplekser, betød at Lyder Spleth, da han i 1701 og fremefter begyndte at erhverve fæstegårde, kun kunne købe fjerntliggende gårde, der hørte til andre godsers strøgods, og som derfor lettere blev til salg. Langt den største del af det fæstegods han nåede at erhverve, inden han døde i 1712⁴, lå over 1 mil (7,53 km) borte, og bestod hovedsageligt af enkelte gårde, hvorfra købet af 7 gårde i Kaslund og 4 gårde i Hjerup fra Billesbølle dog danner en undtagelse.

Karen Borchensfeldt, enejer 1712–20

Lyder Spleths enke, Karen Borchensfeldt, fortsatte sin mands

Karen Borchfeldt
(ca. 1650–1726).
*Hun blev gift 3 gange, først
med Clemen Clemensen,
købmand i Fredericia, dernæst
med Lyder Spleth, og endelig
med Andreas Simonsen.
Maleri på Erholm.
Ukendt kunstner.*

bestræbelser på at forøge de erholmske besiddelser. Fruen købte allerede i 1712 hele landsbyen Magtenbølle i nabosognet Vissenbjerg, og ved salget af en del af det fynske ryttergods i 1719 erhvervede hun hele 96 tdr. htk. bøndergods, hvoraf det meste lå ret langt fra Erholm⁵. Hovedgårdens samlede fæstegods omfattede dermed 45 fæstegårde på ialt lidt over 300 tdr. htk.; hvorved Erholm i 1719 blev en komplet hovedgård (Kriteriet herfor var mindst 200 tdr. htk. fæstegods inden for en afstand af højst 2 mil)⁶.

Andreas Simonsen, ejer 1720–33

I 1720 indgik Karen Borchfeldt, der da var en ældre dame på 70 år, et nyt ægteskab med den 30 år yngre hus- og ridefoged i Haderslev Amt, land- og krigskommissær Andreas Simonsen. Han var søn af den slesvigske fribonde Simon Bertelsen fra Sparlund i Øsby Sogn ved Haderslev, og kom sammen med 2 brødre i Frederik IVs tjeneste. I 1716 fik han

overladt embederne i Haderslev, og her opholdt han sig, indtil han døde i begyndelsen af 1730'erne. I årene frem til slutningen af 1720'erne erhvervedes intet nyt bøndergods, derimod solgtes i 1723 76 tdr. htk. til kronen. Salget, der både omfattede nogle af de fjernest liggende gårde, men også de 4 fæstegårde, som lå tættest ved Erholm (Skydebjerg og Bred), skal sikkert ses som et resultat af kronens bestræbelser på at komplettere og samle det fynske ryttergods, men det er vel også i lige så høj grad et vidnesbyrd om det behov for likvid kapital, som det betydelige jordekøb, – i alt 315 tdr. htk. på 20 år – havde medført for Erholms ejer.

Ved et testamente i 1723 blev det bestemt, at Andreas Simonsens bror Hans Simonsen, der var kammertjener hos Frederik IV, og Karen Borchensfeldts datter af 1. ægteskab skulle arve hver halvdelen af Erholm⁷. 3 år efter blev Hans Simonsen udnævnt til amtmand over Assens-Hindsgavl amter, samt til overinspektør over det fynske ryttergods⁸. Hans Simonsen var den ene af de 3 kammertjenere, som

Andreas Simonsen
(ca. 1680–1733).

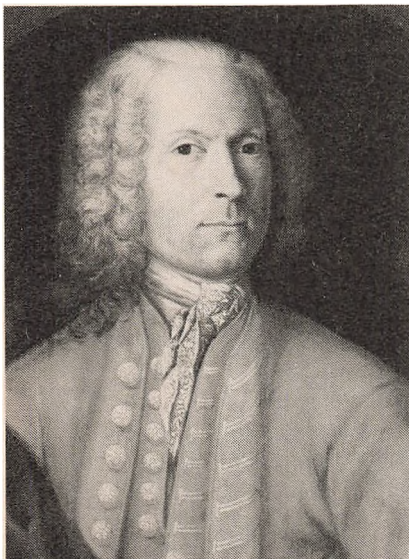
Han blev ved sit ægteskab med Karen Borchensfeldt i 1720 ejer af Erholm. Han omtales som en person med et svagt helbred, måske er hans lidt bekymrede ansigtsudtryk udtryk for dette.

*Maleri på Erholm.
Ukendt kunstner.*

Frederik IV gjorde til amtmænd. Den anden, Ivar Andersen til Hollufgård, var Hans Simonsens forgænger i amtmænds- og overinspektørembederne⁹. Til det sidstnævnte embede hørte bl.a. retten til at bo på Odense Slot, men meget tyder på, at Hans Simonsen ret kort tid efter, at han var blevet udnævnt til amtmand, forberedte sig på engang at skulle overtage Erholm. Således begyndte han i slutningen af 1720'erne at købe en del bøndergårde, som lå meget tæt ved Erholm¹⁰.

Hans Simonsen, ejer 1733–68

Hans Simonsens bestræbelser, der i de over 30 år han ejede Erholm, gik ud på at samle dens bøndergods så nær ved hovedgården som muligt, lykkedes i stor udstrækning. Allerede 1729 købte han de første gårde i hjemsoget af von Hagedorn til Krumstrup, m.fl. der havde noget strøgods i Rørup sogn; og desuden lykkedes det for Simonsen at købe 4 af grevskabet Wedellsborgs fæstegårde i samme sogn.

Hans Simonsen
(1688–1768).

*Hans Simonsen blev i 1726
amtmand over
Assens-Hindsgavl amter, og i
1733 arvede han Erholm efter
broderen Andreas Simonsen.
Hans Simonsen var hele livet
igennem ugift.
Maleri på Erholm.
Ukendt kunstner.*

I 1728 foreslog Hans Simonsen Frederik IV at mageskifte 3 gårde i Brændekilde, som Simonsen netop havde købt med den lille landsby Årup, som lå »straxen ved dend liden gaard Erholm, som min broder mig vil overlade, og ieg nest Guds hielp herefter agter at beboe, paa det ieg da derved kunde betiene mig af dette Aaruppe Gods till hoverie, som jeg haver nødig og er mit eeneste absigt, hvorfor jeg søger mageskiftet«. Da de 3 Brændekildegårde var på i alt 22 tdr. htk. mod Årups 11 tdr. htk. var mageskiftet ganske favorabelt for kronen, hvortil kom at Brændekilde lå midt i det fynske ryttergodsdistrikt. Frederik IV mente imidlertid, at det var en sag, som kunne vente til han engang kom til Fyn for selv at tage godset i »allernådigste øjesyn«. Mageskiftet nåede dog ikke at blive til noget inden den flittige konge døde på Odense Slot i 1730, og først året efter kunne det realiseres¹¹. Der gik ikke mange år før de 3 familier i Årup fik at mærke, at de var kommet under et nyt, – og unægteligt mere energisk – herskab. I 1734 ansøgte Hans Simonsen nemlig Rentekammeret om tilladelse til at lægge noget jord fra Årup, Hækkebølle og Gribsvad ind under Erholms hovedgårdsdrift. Ved FRD af 10.2. 1731 var der åbnet mulighed for at bondejord kunne inddrages under hovedgårdene, og det var denne forordning Hans Simonsen her benyttede sig af. Til Erholm, der ifølge Simonsen, »ikkun i sig selv er meget liden og ringe i aufling«, blev der ved den bevilling af 28. maj 1735 henlagt 22–2–2–1 tdr. htk. Bevillingen blev dog ikke fuldt ud udnyttet, idet Hans Simonsen kun inddrog 8 af Årups 11 tdr. htk., således at der stadig blev 2 bolsteder tilbage. Bønderne i byen protesterede kraftigt mod at få frataget deres jord, idet de hævdede, at de fra gammel tid af havde selvejerstatus, og de afviste at få gårde i Hækkebølle som erstatning. To gange førtes sagen til Højesteret, hvorefter der i 1746 nedsattes en kommission. Bønderne krævede jorden tilbage, og erstatning for den tid, hvor den havde været frataget dem. Først i 1750 var kommissionen færdig, og sagen kunne atter gå til doms. Højesteret stadfæstede Hans Simonsens ret til at inddrage Årup byjorder, men han skulle give bønderne fripas, og betale et anseligt beløb for gårdenes bygninger¹². Fra Hækkebølle og

Gribsvad kunne Simonsen inddrage og disponere over 11 tdr. htk. $\frac{2}{3}$ af denne jord blev tillagt husmænd, mens resten blev lagt under Erholm. Hans Simonsen forsikrede Rente-kammeret om, at »min intention nu ikke er, at nedlægge nogen Gaard eller gjøre nogen liden eller stoer Besidder huusvild«, men tværtom at øge antallet af familier, der »er en post, som til godsets conservation og min egen Velfærd udkræves«¹³. Det er ikke muligt at vide præcist, hvor meget jord Simonsen fratog de to byer. Langt senere, – i 1770'erne klagede Hækkebøllebønderne over, at der var blevet indtaget langt mere jord end det de 3 tdr. htk. repræsenterede. Ved den egalisering, som Hans Simonsen lod foretage efter inddragningen skulle han have pålignet bønderne for stort hartkorn, men da der ikke blev foretaget nogen opmåling eller matrikulering i forbindelse hermed, er det umuligt at afgøre om Erholms ejer her er gået sine bønder for nær¹⁴.

I de følgende godt 20 år forblev bøndergodsets samlede hartkornstilliggende næsten uændret, men gennem hele perioden er der en klar udvikling hen imod et mere arronderet og samlet godsmasse, – som for det første kom til udtryk derved, at de fjerneste fæstegårde solgtes, og erstattedes af nærmere liggende gårde, – og for det andet derved, at Hans Simonsen købte gårde i landsbyer, hvor han i forevejen ejede gods. Erholm, der i 1720 havde bøndergods i 12 sogne og 15 landsbyer, fik i de næste 30 år en betydelig del af fæstegodset samlet, således at det i 1750 kun var spredt over 8 sogne og 13 landsbyer, deraf 4 i hjemsognet, hvor der ingen var i 1720.

Hans Simonsen fæstede desuden flere kirke- og kongetiender allerede i 1730'ernes begyndelse (se bilag II). Først og fremmest tienderne fra de 3 nærliggende sogne Vissenbjerg, Orte og Skydebjerg, som alle ejedes af kronen, og derfor hørte under det fynske ryttergodsdistrikt. De to sidste kirker blev i 1765 solgt til Hans Simonsen, der allerede i 1751 havde købt sognekirken i Rørup. Desuden havde flere andre kirkers kongetiender i kortere eller længere tid været fæstet af Erholms ejer, der ved købet af Søndergårde i 1759 også kom i besiddelse af Gelsted kirke med tiender.

Søndergårde

Efter en lang række år, hvor bestræbelserne var gået ud på at arrondere og samle det ret spredte bøndergods, fandt der i 1759 en stor tilvækst sted, idet Hans Simonsen af grevskabet Wedellsborg købte hovedgården Søndergårde med tilhørende fæstegods. Hovedgårdens htk. var 36–3–0–0 ager og eng, samt 9 tdr. skov. Dertil kom som sagt Gelsted kirke med tiender, samt et velarronderet bøndergods på i alt 224 tdr. htk. fordelt på 6 landsbyer i 3 sogne, der ifølge aktionsskødet alt sammen var i god stand¹⁵.

Søndergårde ejedes i små 200 år af de adelige Brockenhuuser, hvorefter den omkring 1635 købtes af den rige Hans Lindenov. Efter hans død overtog 2 sønner gården. I 1657 blev Hans Lindenov d.y. eneejer, men han døde to år efter, og enken, Christian IVs datter, Elisabeth Augusta, måtte i 1662 sælge gården til Københavns Universitet. I 1681 afhændede Universitetet den fynske besiddelse til grev Wedell, som indlemmede den i sit grevskab, hvorunder den hørte frem til 1759. (Se bilag I, b).

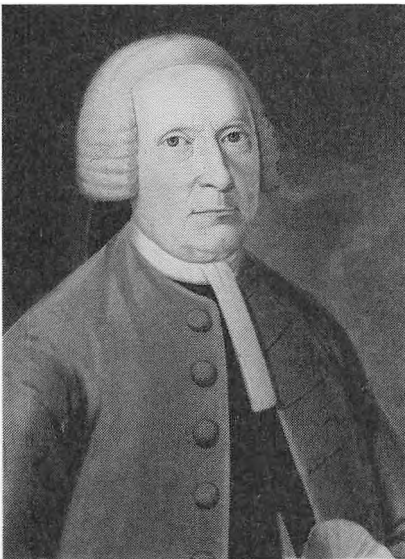
Penge

I de følgende år fortsatte Hans Simonsen bestræbelserne på at komplettere sit bøndergods ved at købe enkelte gårde i landsbyer, hvor han i forvejen havde noget jordegods, efterhånden som de blev til salg. Desuden købte han også nogle gårde fra ryttergodsdistriktet, da dette blev solgt på auktion i 1765. Hans Simonsens gods- og embedsindtægter var ikke store nok til at kunne finansiere de betydelige køb af jordegods. Simonsen måtte låne mange penge for at kunne betale sine bøndergårde, og da han døde i 1768 efterlod han sig en stor gæld. Det startede ret beskedent i 1730'erne, hvor han ialt kun lånte godt 3.000 rdl., men de følgende årtier fortsatte gældsstiftelsen (1740–9: 14.000 rdl.; 1750–9: 14.100 rdl.), for at kulminere i 1760'erne, hvor den aldrende godsejer lånte 43.900 rdl., bl.a. til finansiering af købet af Søndergårde i 1759¹⁶.

Hans Simonsens testamenter

I 1744 oprettede Hans Simonsen, der var ugift og barnløs, et testamente til fordel for vennen Wilhelm August von der Osten, der var direktør for Øresundstolden. Dette testamente forblev dog kun i kraft nogle år, hvorefter det blev ophævet¹⁷.

I 1761 skrev Simonsen et nyt testamente, ifølge hvilket der efter hans død skulle oprettes et stamhus af det jordegods, som han »med stor bekostning og ved mange Aars fliid og Møye [havde] samlet«¹⁸, og som i 1767 ialt omfattede 869 tdr. htk., hvoraf 578 tdr. var fæstegods¹⁹. Efter testamentets bestemmelse skulle godset efter Simonsens død styres af 2 executores testamenti, hvis opgave det var at nedbringe og med tiden helt udslette den store gæld, der i 1768 udgjorde 82.000 rdl.²⁰. Til gældens nedbringelse skulle der bl.a. sælges en del indbo, samt 7 bøndergårde i Harrendrup, og iøvrigt hvert år afbetales mindst 1.000 rdl. Først når gælden var helt

Hans Simonsen som
ældre.

Amtmand over

Assens-Hindsgaul Amter

1726-68. Overinspektør

1726-64. Justitsråd 1727.

*Elatsråd 1744. Konferensråd
1767.*

*Maleri på Erholm af
Sønnichsen, Tønder.*

afbetalt, og der var opført »en solid og Beqvem Borgegaards Bygning«, samt et hospital i Rørup for 6 af de fattigste børn på godserne, skulle Stamhuset overdrages til en efterkommer af Karen Borchfeldt den i 1761 kun 9-årige Lorentz Ernst de Cederfeld, dog med den udtrykkelige betingelse, at han skulle ægte en af Christoffer Simonsens døtre. (Christoffer Simonsen, der var degn og organist i Møgeltønder, var Hans Simonsens brorsøn).

Hans Simonsen er blevet karakteriseret som en redelig, dygtig embedsmand, mens han som godsejer hævdes at have været ret hårdhændet²¹. I »Dalum sogns historie« omtales hans virksomhed som overinspektør, og her viste han ofte stor sympati for bønderne, og var i det hele taget en redelig og samvittighedsfuld embedsmand²². En gennemgang af hans embedsørsel som amtmand bekræfter dette. Hans Simonsen var, som før nævnt, bondesøn, og tog adskillige gange bøndernes parti i de sager som blev forelagt ham²³.

Hans Simonsen blev godsejer netop på det tidspunkt, hvor det så allersortest ud for landbruget. Som godsejer arbejdede han målbevidst på at skabe et velafrundet, rentabelt gods, og selvom det i et vist omfang skete på bekostning af bondebrug, er det ikke rimeligt at karakterisere ham som særlig hårdhændet. Han bestræbte sig på at forbedre såvel hovedgårde, som fæstegodset, og det er bemærkelsesværdigt, at han i sit testamente i 1761 indfører en bestemmelse om, at de kommende stamhusbesiddere skal »søge Bøndernes velstand vedligeholdt«²⁴.

To executorer styrer stamhuset 1768–77

Hans Simonsens testamente var ikke kendt af nogen før det efter hans død blev fundet, for som Lorents de Cederfeld senere fortæller, havde Hans Simonsen »hos Frederich den 4. lært Taushed«²⁵. Ifølge testamentet udpegedes konferensråd von Pentz til Fjellebro og generalauditør Schmidt, Odense til *executores testamenti*²⁶. Den sidstnævnte nåede dog aldrig at komme i funktion, sikkert fordi han flyttede fra Fyn inden

1768. I stedet for indtrådte etatsråd Jens Baar, og det blev i realiteten ham, der sammen med konferensråd Pentz' efterfølger (Pentz døde i 1770) krigsråd Laurids Scheebye til Østruplund og Ørritslevgård, kom til at stå for realisationen af de testamentariske dispositioner, og som i overensstemmelse hermed også fik indflydelse på godsernes ledelse og økonomi.

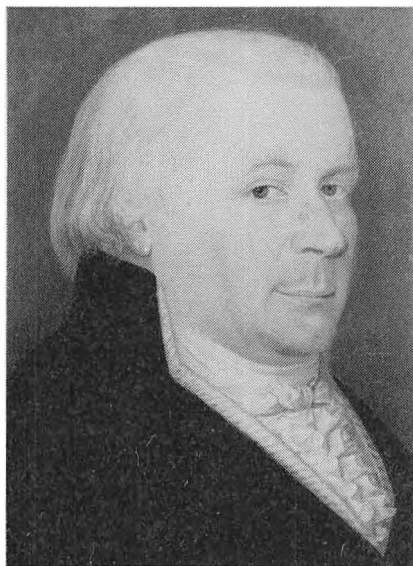
Hvad gælden angik blev den i årene fra 1768 til 1771 nedbragt fra 82.000 rdl. til 52.000 rdl. I 1771 fik de to executorer imidlertid kongelig tilladelse til at måtte optage nye lån i stamhuset for at undgå at dets kreditværdighed skulle lide skade²⁷.

I de knap 10 år godserne styredes af executorerne fandt der kun få køb og salg sted. Den eneste større gårdhandel afvikledes i 1770, hvor man købte 3 gårde i Skydebjerg, og som kompensation herfor solgtes senere nogle strøgårde²⁸.

Executorernes administration af Erholm-Søndergårde var efter den ene arveberettigede families mening langt fra tilfredsstillende. Allerede i begyndelsen af 1770'erne indledte Christoffer Simonsen, hvis datter efter planen skulle ægte den første stamhusbesidder, en proces mod de to executorer, idet han mente, at de skulle have været forment ret til at optage nye lån, og desuden anklagede han dem for, at de havde udnyttet deres stilling til egen fordel, og han krævede derfor, at godsets administration blev overdraget til arvingernes formyndere. Denne sag kørte i mange år efter, at der i 1772 var blevet nedsat en kommission til at undersøge sagen²⁹. Endnu i 1777, hvor Lorents de Cederfeld fik Stamhuset overdraget, var sagen ikke afsluttet, men den var nu nået helt til Højesteret³⁰.

Lorents Cederfeld de Simonsen, besidder 1777–1822

Den første stamhusbesidder Lorents Christian Ernst de Cederfeld (1752–1822)³¹, hvis far var amtmand, konferensråd Bartolomæus Bertelsen de Cederfeld, tog i 1775 juridisk embedseksamen ved Københavns Universitet. Kort forinden var han blevet udnævnt til hofjunker, og efter den velbestå-

Lorents Ernst Cederfeld
de Simonsen
(1752-1822).
*Hofjunker 1774. Juridisk
kandidat 1775.
Vice-landsdommer i Fyn og
Langeland 1776-84.
Stamhusbesidder 1777-1822.
Kammerjunker 1782.
Maleri på Erholm.
Ukendt kunstner.*

cde eksamen blev han volontør i Danske Kancelli. Her blev han dog kun i kort tid; for året efter udnævntes han til vice-landsdommer for Fyn og Langeland (21.8. 1776)³². Samme år ægtede Cederfeld de Simonsen den ældste datter af Christoffer Simonsen, og opfyldt dermed den vigtigste betingelse for at kunne komme i besiddelse af Stamhuset. Han havde da allerede året før ansøgt om, og opnået kgl. bevilling til at måtte få Stamhuset overdraget, når han havde giftet sig. Grunden hertil var den, at det med den hidtidige afbetalingshastighed (1.000 rdl. om året) ville tage mange år inden betingelsen for Stamhusets overdragelse var opfyldt. Da dette efter Kancelliets mening måtte være »tungt« for Cederfeld de Simonsen besluttedes det, at han – til trods for protester fra executorerne – måtte overdrages Stamhuset på betingelse af, at han afbetalte gælden hurtigere end hidtil³³.

I årene 1772-77 blev der afbetalt yderligere 6.000 rdl., således at den samlede gæld ved Cederfeld de Simonsens tiltræden var på 45.900 rdl.³⁴. I de følgende år gik nu gen-

nemsnitlig 2.000 rdl. til betaling af renter og afdrag, men da der samtidig måtte optages nye lån var den samlede gæld ved århundredskiftet kun bragt ned på 34.800 rdl.³⁵.

Den væsentligste grund til at Lorents Cederfeld de Simonsen fik overdraget Stamhuset kun 25 år gammel var den, at han havde gode forbindelser til magtens mænd: Guldberg og Arveprinsen. Kort tid efter det dramatiske magtskifte i april 1784 skrev han til den afskedigede Guldberg, og forsikrede ham om sin taknemlighed og hengivenhed³⁶. Til de nye magthavere fik Cederfeld de Simonsen aldrig noget godt forhold. Noget tyder på at hans forbindelse med det gamle regime havde kompromitteret ham for meget.

I 1784 ansøgte han om at blive amtmand over Assens og Hindsgavl Amter, idet han bl.a. påberåbte sig sin netop afdøde fars fortjenester som amtmand på Sjælland. Samtidig ønskede han at blive afskediget fra det ulønnede vicelandsdommerembede. Udfaldet blev yderst skuffende; grev Wedell blev amtmand, og kammerjunkerens blev afskediget. Lorents Cederfeld de Simonsen kom ikke senere til at beklæde offentlige embeder, og hans ansøgning i 1802, om at blive kammerherre blev ikke imødekommet³⁷. Kammerjunkerens kunne således bruge al sin tid på Stamhusets anliggender, og som godsejer og administrator var han en overordentlig omhyggelig og flittig mand. I de knap 50 år han stod i spidsen for de to godser, skete der store og afgørende forandringer såvel på fæstegodset, der først blev solgt efter 1850, som på hovedgårdene. Til trods for vanskelige finansielle vilkår i de første år, gennemførte Cederfeld de Simonsen både udskiftningen af bøndergodset samt omlægningen af hovedgårdenes drift. I de sidste 10 år af det 18. århundrede skete der ingen ændringer i antallet og beliggenheden af fæstegodset, udover at en enkelt gård i forbindelse med udskiftningen blev nedlagt og dens jord udstykket til husmandslodder³⁸.

I 1789 blev Cederfeld de Simonsen beskattet af en formue på 35.600 rdl., og dermed placeredes han som en af de mindst rige vestfynske jorddrotter. Der var et langt spring op til egnens matador greven på Wedellsborg, der var god for 191.400 rdl.³⁹.

Erholms forvandling fra lille til stor gård

I løbet af 1700-tallets første halvdel voksede Erholm fra noget, der mindede om en stor bondegård til en rigtig herregård. Det afspejler sig tydeligt i antallet af folk på gården.

I 1672 levede der en forvalterfamilie, en avlskarl, en tærsker og en tjenestepige på Erholm. Så beskedent var det!

I 1743 var der kommet meget mere liv. Nu bestod husholdningen af godt en snes personer. Øverst figurerede gods-ejeren, amtmand Simonsen; derefter fulgte en fuldmægtig, to tjenere, en kusk, en skytte, en ladefoged, en staldkarl, en dreng, tre piger og et fattigt barn, som »holdes til skole«. Endelig boede hollænderen Hans Henriksen Vædele også på gården, og han havde to karle og fire malkepiger til sin hjælp i mejeriet⁴⁰.

I 1787 var antallet af beboere på Erholm næsten dobbelt så stort, som 40 år tidligere, men herskabet omfattede nu også en familie med 7 børn. Til familiens opvartning var ansat en hovmester, en tjener, en kokkepige, en barnepige, en husholderske, en malkepige, samt en kusk og en gartner. Desuden boede fuldmægtigen på Erholm, og han havde under sig tre ladefogeder, en kornskriver, en røgter, en kusk, en mejerske samt fire malkepiger. Da fuldmægtigen havde egen husholdning boede der desuden en husholderske, en køkkenpige samt en bryggerpige i huset. På Søndergårde boede forvalter Møller med sin familie (6 børn). Han havde ansat en skriver, og en kusk, samt en »lærmesterinde« til børnene, og hver en stue-, kokke-, og bryggerpige. Hollænderiets drift blev forestået af en mejerske, der havde 6 malkepiger til at hjælpe sig. Desuden boede der en kvægdriver (»opdriver«) på gården⁴¹.

Noter

1. En mere detaljeret beskrivelse af Erholms ejerforhold 1400 til 1700 findes i »Danske Sløtte og Herregårde«, bd. 9, s. 357ff.
2. Skøde på Erholm, 1699, 22. juli. 2/5. 1699–1759. Adkomster på Erholm hovedgård og gods og Søndergårde hovedgård og gods.

3. Elisabeth Krabbes forpagtningskontrakter til Lyder Spleth på Nakkebølle, 1696–1708. 29/41. 1695–1810. Papirer vedr. slægten Spleth.
4. Landsarkivar G. L. Wad nævner i sin artikel: »Conferentsraad Hans Simonsen til Erholm« (*Personalhistorisk Tidsskrift, bd. 3, 1882*), at Lyder Spleth døde i begyndelsen af året 1713. Han må imidlertid være død senest i sensommeren 1712, for den 24. september 1712 tilskødes Karen Borchensfeldt, »sal. Lyder Spleths enke« en del gods. (Fynbo Landstings Skøde- og Panteprotokol, nr. 12, fol. 450).
5. Kronens Skøder, bd. III, s. 751f.
Desuden erhvervedes en del relutionsrettigheder, som påhvilede en del af det tidligere købte gods.
6. G. Olsen: Hovedgård og bondegård, s. 67.
7. Kgl. konfirmation af Andreas Simonsens og Karen Borchensfeldts testamente, København 28. august 1723. 2/5. 1699–1759. Adkomster på Erholm hovedgård og gods, og Søndergårde hovedgård og gods.
8. Kgl. udnævnelsesdokument, 31. dec. 1726. Hans Simonsen udnævntes 28. feb. 1727 til justitsråd; 28. nov. 1744 til virkelig etatsråd, for at slutte som konferensråd 1. maj 1767, hvilket var den højeste titel, som kunne tildeles ikke-adelige.
9. P. Rosenkranz: Amtmandsbogen, s. 119.
10. I 1730 gav Karen Borchensfeldts datter askald på sin arveret til Erholm, efter at Hans Simonsen havde udbetalt hendes arv (2.000 rdl., samt 1.166 rdl. til hendes søn), selvom Andreas Simonsen først døde i 1733. 2/5. 1699–1759. Adkomster på Erholm hovedgård og gods og Søndergårde hovedgård og gods.
11. Kgl. resolutioner 1728, nr. 5. Rtk. 2248.39.
Kgl. mageskifteskøde, 24.8. 1731. 2/6. Adkomster 1671–1847.
12. Denne sag er behandlet af F. Hjort: »Træk fra et Stamhus' Grundlæggelse og fra et »Bondestamhus' »Nedlæggelse«. *Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter*, 1921, s. 687–721.
13. Koncepter og Indlæg til Ekspeditionsprotokol nr. 17, 1734–36, nr. 131–311, (De anførte citater er fra denne kilde).
Ekspeditionsprotokol 1732–36, nr. 17, fol. 410, Rtk. 2212.17.
14. 6/7. 1776–1786. Domme og retsakter.
15. Auktionsskøde på Søndergårde, 1759, 11. oktober. Købesummen var 40.100 rdl. 2/5. 1699–1759. Adkomster på Erholm hovedgård og gods og Søndergårde hovedgård og gods.
16. 18/145. 1695–1852. Obligationer, m.m. og 18/146. 1760–1828. Dok. vedr. stamhusets gæld.
17. 29/1. 1715–1770. Dokumenter vedr. Hans Simonsen.
18. Hans Simonsens oprettede testamente og stamhusbrev, 1761, 26. nov. Citatet er fra §2. 29/2. 1731–1776. Dokumenter og papirer vedr. Hans Simonsen.
19. Jordebog 1767. 3/1. 1767–1896. Jordebøger.
20. Fynbo landstings Skøde- og Panteprotokol, 1768–72, nr. 20, fol. 618.

21. Landsarkivar G. L. Wad skriver i artiklen om Hans Simonsen i 1. udg. af Dansk Biografisk Leksikon (bd. XV, s. 594, Kbh. 1901), at Simonsen var »en redelig og dygtig Embedsmand, som Godsejer maaske noget haardhændet«. Ydermere nævnes det, at han ikke altid kom godt ud af det med stiftamtændene, men at han havde kongernes (især Frd. IV og Frd. V) tillid. I »Danske Herregaarde ved 1920« skrev arkivar Seesteen i samarbejde med den daværende godsejer, kammerherre Cederfeld de Simonsen, artiklen om Erholm, og der findes kun Hans Simonsens »gode egenskaber« omtalt. I Dansk biografisk leksikon, 2. udgave (Bd. XXII, s. 29, Kbh. 1942) er Wads artikel blevet revideret af hans efterfølger i Odense, Hans Knudsen. Hans Simonsen omtales her, som en af Frd. IVs »haardhændede, tro Tjenere«. Han var en dygtig overinspektør, men »som Godserhverver var han ikke lemfældig«.
22. J. Hansen og K. Mortensen: Dalum sogns historie, bd. 1, s. 322, 330 og 399.
23. F.eks. støttede han i 1730 Hølsebønderne i deres klage over, at være blevet frataget jord uden dom, og pålagt mere hoveri; han underskrev sig ligefrem »eders velvillige Hans Simonsen«. (7. Kopibog 1727-42, s. 63-4, 92, 97, Assens-Hindsgavl Amter). Kopibøgerne indeholder en række andre eksempler herpå. Også indirekte varetog Simonsen ofte bøndernes interesser. F.eks. plæderede han i en indberetning til stiftamtmand Schested for en vis handel på landet (landprang) af hensyn til de fattigste bønder, som måske ikke havde hest eller vogn, og som ikke kunne sælge store mængder ad gangen på købstadens torv. (7. Kopibog 1727-42, s. 294f).
24. Testamente, 26. nov. 1761. 29/2. 1731-1776. Dokumenter og papirer vedr. Hans Simonsen.
25. 29/10. Familieerretninger, bd. I.
26. Testamentets § 6, som note 24.
27. Som note 20.
28. Kgl. approbation af køb af 3 gårde i Skydebjerg, dat. 30. nov. 1770. Fynbo landstings Skøde- og Panteprotokol 1768-72, nr. 20, fol. 618.
29. Kommissionsdom i sagen mellem degn og organist i Møgeltønder Christoffer Simonsen på egne og børns vegne, og executorerne i Amtmand Hans Simonsens bo, 1775, 15. aug. Dokument A. 6/6. 1775. Domme og retsakter.
30. Afleveringsakt (Processager). 2/3. Stamhusets rigtighedsakt 1777.
31. Han antog med kgl. tilladelse af 9. marts 1798 navnet Cederfeld de Simonsen. Dette navn vil dog blive benyttet også før 1798.
32. I 1782 (25.3.) udnævntes Cederfeld de Simonsen til kammerjunker, og i 1784 afskedigedes han efter egen ansøgning fra dommerembedet. 29/6. 1771-1817. L. C. E. Cederfeld de Simonsens personlige dokumenter, og dokumenter vedr. stamhusets overtagelse.

33. 1775, 27. april. Kgl. bevilling til hofjunker Lorentz C. E. de Cederfeld og Christopher Simonsens datter, at naar ægteskabet mellem dem er fuldbyrdet, maa komme i besiddelse af Stamhuset og administrationen ophøre. 13/2. 1770–1852. Kongelige bevillinger, m.v.
34. Fynbo landstings Skøde- og Panteprotokol, 1776–81, nr. 22, fol. 316–22.
35. Årsregnskabet 1799/1800. 18/21. Årsregnskaber 1798/99 – 1799/1800. I 1784 lånte kammerjunkereren således mindst 27.000 rdl.; i 1787 1.600 rdl. og i 1790 endnu 4.000 rdl.
36. Brev til Guldberg, 26. april 1784. 29/9. Breve til og fra L. C. E. Cederfeld de Simonsen.
37. 29/4. 1768–1813. Lorentz Chr. Ernst Cederfeld de Simonsen. Testamentariske dokumenter, og 29/6. 1771–1817. Sammes personlige dokumenter.
38. 13/2. 1770–1852, Kongelige bevillinger, m.v.
39. Formueskatten 1789. Rtk. 2423.738.
40. Beregning over Formue, Kop, Heste og Kornskat af Assens og Hinds-gavl Amter, 1743–44. Rtk. 2244.261.
41. Folketællingen 1787. Rørup Sogn, Vends herred.

Kapitel 3

Fæsteforholdene på Erholm-Søndergårde godser

Hvordan var det at være fæstebonde på Vestfyn for et par hundrede år siden? Hensigten med dette kapitel er at forsøge at give et svar på, hvor trygge bøndernes kår var og specielt hvor meget tryghed bønderne havde i »ansættelsen som fæstebønder«.

Fæsteforandringer

Fæstebreve

Når en bonde overtog en fæstegård blev der udstedt et fæstebrev, dvs. en kontrakt, der opregnede betingelserne for fæstemålet, og samtidig måtte han betale et engangsbeløb (indskud), som kaldtes indfæstningsafgift. I 1719 blev det påbudt, at alle fæstebreve skulle indføres i fæsteprotokoller, og det er takket være dette, at vi i dag er i besiddelse af et stort antal fæstebreve, der kan fortælle os en masse om fæsteforholdene¹.

På Erholm-Søndergårde synes det at have været en fast praksis, at fæstebrevet først udstedtes, når indfæstningsbeløbet var betalt. Et eksempel herpå er fæsteren Jens Mikkelsen i Ørsbjerg, der i 1765 var blevet enig med godsejeren om at betale 100 rdl. i indfæstning. De sidste 50 rdl. kunne han først betale i 1769, og han havde derfor »i saadan henseende ingen Fæstebrev . . . bekomet«, før i 1769². Denne tendens til at udskyde udstedelsen af fæstebreve indtil visse betingelser var blevet opfyldt, hvorved godsejeren kom i besiddelse af et pressionsmiddel over for fæstebonden, træder tydeligere frem op mod århundredets slutning. I 1791 havde hele 12 gårdfæstere ikke fået fæstebreve, fordi de ikke endnu

No. 20

Erhold Søndergårde

No. 1742
Kjære Morten Poulsen

Kjære Morten Poulsen
 Hermed sendes dig en Gård i Harrendrup paa Fyn
 som er af den gamle Herredskommune i Søndergård
 som du har købt af mig for 250 Rdlr. og som er af
 den gamle Herredskommune i Søndergård som du
 har købt af mig for 250 Rdlr. og som er af den gamle
 Herredskommune i Søndergård som du har købt af mig
 for 250 Rdlr. og som er af den gamle Herredskommune
 i Søndergård som du har købt af mig for 250 Rdlr.
 og som er af den gamle Herredskommune i Søndergård
 som du har købt af mig for 250 Rdlr. og som er af den
 gamle Herredskommune i Søndergård som du har købt
 af mig for 250 Rdlr. og som er af den gamle Herredskommune
 i Søndergård som du har købt af mig for 250 Rdlr.

Fæstebrev til Morten Poulsen på en gård i Harrendrup 2.5. 1742. Erholm-Søndergårde godsarkiv. Landsarkivet for Fyn.

havde bragt gårdenes bygninger i en efter godsledelsens mening tilstrækkelig god stand³. Til dette billede hører dog, at 5 modtog fæstebreve i løbet af 1791, 2 år efter, og 1 i hver af årene fra 1794 til 97, og endelig gik der for de sidste to's vedkommende over 10 år, inden de fik brev på gården.

Fik alle fæstere et fæstebrev?

I tilknytning hertil ville det være ganske interessant at få et indtryk af, i hvor stort et omfang, der overhovedet er blevet udstedt fæstebreve. Til dette spørgsmåls besvarelse vil man ved hjælp af fæste- og skifteprotokoller samt jordebøger kunne opstille en liste over hver enkelt gårds fæstere, som vil være så godt som fuldstændig, idet det antages, at alle udstedte fæste- og skiftebreve er blevet indført i de respektive protokoller. Jeg har opstillet sådanne lister for 14 landsbyer med i alt 77 gårde (164 fæstere). Resultatet heraf blev det, at 84% af samtlige fæstebønder havde modtaget fæstebreve. Undersøger man hvorledes disse tal fordeler sig på landsbyer med gode og dårlige økonomiske grundbetingelser vil man se, at i landsbyer med god jord fik næsten alle fæstere fæstebrev (f.eks. Kaslund 96%), mens det langt fra skete i landsbyer med dårlig jord (f.eks. Hjerup 57%). Lige så interessant er det, at iagttagelse af den tidsmæssige fordeling af de manglende gårdfæstebreve, idet det først og fremmest var før 1750, at disse nåede betydelige dimensioner. Over $\frac{1}{3}$ af alle fæsterne fik før det 18. århundredes midte *ikke* et fæstebrev, mens dette for årene efter 1750 nedbragtes til $\frac{1}{10}$. Undersøger man, hvad årsagerne til denne lave procent f.eks. i Hjerup kunne være, må man sikkert se det i sammenhæng med det relativt store antal forsiddere (dvs. fæstere, der bliver sat fra gården af godsejeren), og de ret korte fæsteperioder i samme by. Mangelen på fæstebreve er et udtryk for godsledelsens store betænkelighed ved at give en fæster et fæstebrev, førend han havde dokumenteret, at han var i stand til rimeligt godt at overholde de fastsatte forpligtelser. Samtidig har det jo også for godsejerens vedkommende været den fordel forbun-

det hermed, at han fik sin fæstegård dyrket uden at måtte tilstå fæsteren den relative tryghed, der vel trods alt lå i et fæstebrev.

Fæsteskrifteårsager

Langt de fleste fæstebreve – på nær 30, – indeholder oplysninger om årsagen til fæsteskriftet. I de følgende 2 tabeller har jeg skelnet mellem følgende årsager 1) *død*, 2) *godvillig afståelse*, herunder udspecificeret hvor stor en andel, der udtrykkelig var forårsaget af fattigdom. Placeringen i de to grupper har ikke voldt problemer, for fæstebrevets oplysninger herom har alene været bestemmende. Lidt større problemer voldt den tredje gruppe. Herunder indregnedes de fæsteskitter, hvor det ikke direkte af brevet fremgik, hvilken årsag, der måtte være til fæsteskittet, men hvor omstændighederne iøvrigt vidner om, at der her er tale om enten *død eller godvillig afståelse (D/GA)*. Det drejer sig i en del tilfælde om fæstebreve, der er udstedt til en søn eller svigersøn på den betingelse, at den gamle fæster skulle drive gården så lang tid han måtte ønske det. Desuden manglede sådanne oplysninger i en del af fæstebrevene fra 1719, hvilket sikkert skyldes, at disse breve var en gengivelse af en tidligere indgået aftale.

Endelig er der i 4. gruppe oplyst, i hvor mange tilfælde årsagen var *forsiddelse*. Bortset fra en enkelt fæster kan alle placeres i en af disse kategorier. Undtagelsen er Rasmus Jacobsen, der i april 1762 flygtede fra sin fæstegård i Lunge; han er ikke medtaget i de følgende tabeller⁴.

Gode og dårlige tider for gårdfæsterne

I hele tidsrummet fra 1710 til 1799 forblev *over halvdelen* af fæstebønderne i besiddelse af deres fæstegårde indtil de døde. Når vi ser bort fra det første årti, hvor gruppen D/GA var meget stor, så har antallet af fuldbyrdede livsfæster (død) med undtagelse af 1740–9 og 1770–89 hele tiden ligget betydeligt over 50%. I 2 perioder, 1730–49 og 1770'erne skyldtes mindst 28% og 20% af alle fæsteskrifter afståelse pga. fattig-

Tabel 1. Årsager til fæsteforandringer blandt gårdfæstere. 1710–99.
Erholm-Søndergårde godser.

	Død		Godvillig afståelse		D/GA		Forsiddelse		Total		
	i alt		pga. fattigdom								
	%	%	%	%	%	%	%	%	%		
1710–9	2	22	2	22	2	22	5	56	0	0	9
1720–9	2	50	1	25	0	0	1	25	0	0	4
1730–9	7	54	4	31	0	0	0	0	2	15	13
1740–9	7	44	7	44	4	25	0	0	2	13	16
1750–9	13	65	5	25	2	10	1	5	1	5	20
1760–9	24	65	8	22	0	0	5	14	0	0	37
1770–9	11	44	14	56	5	20	0	0	0	0	25
1780–9	12	43	15	54	2	7	1	4	0	0	28
1790–9	11	58	6	32	0	0	2	11	0	0	19
	89	52	62	36	15	9	15	9	5	3	171

Kilder: Fæsteprotokoller 1689–1834. Erholm-Søndergårde godser.

Note: I tabel 1–9 omfatter tallene fra før 1760 kun Erholm gods. Jeg har både før og efter 1760 i det omfang det har været muligt forsøgt at analysere de to godser hver for sig; da jeg ikke har konstateret afgørende forskelle på de to godsets økonomiske og sociale niveau, er disse opgørelser udeladt her.

dom eller forsiddelse; dog forekommer der *ikke* forsiddelser i 1770'erne. En godsejer måtte være særlig interesseret i at slippe af med dårlige fæstere i dårlige tider, hvor faren for, at fæstegården kunne blive fuldstændig ødelagt, var større end ellers. Forsiddelsesdommen var her sagen.

I knap så dårlige tider kunne godsejeren også være interesseret i at slippe af med dårlige fæstere, men her var forsiddelsesdommen et barskt middel, i stedet pressesdes fæsteren til en »godvillig« afståelse.

Meget tyder på, at den første situation svarer til det, der skete 1730–49, mens de mange godvillige afståelser pga. fattigdom i 1770'erne vidner om, at de dårlige år knap fik så alvorlige konsekvenser, som 30–40 år før⁵. Som helhed kan man derfor konkludere, at et betydeligt større antal ældre

fæstere i nedgangstider afstod deres fæstegård, sandsynligvis mod at få aftægt på gården, end det ville have været tilfældet, såfremt tiderne havde været bedre. Navnlig bør man nok hæfte sig ved, at det i 1770'erne var muligt for dårligt stillede bønder at afstå deres fæstegårde til yngre folk, som var villige til at give ham og konen aftægt. Det er et træk, som vi ikke finder i kriseårene i 1730'erne og 1740'erne; ydermere repræsenterer fæstebrevene i disse år kun den bedst stillede del af gårdfæsterklassen. Det betyder, at de bønder, som sad på de dårligste gårde, og som i de år, hvor kornpriserne raslede ned, kæmpede en forgæves kamp for at bjærge føden til sig og sine og samtidig betale skatter og landgilde, er underrepræsenterede⁶. Fæstebrevene må derfor give os et for optimistisk indtryk af tilstanden blandt godsets bønder før 1750. I 1770'erne er materialet derimod meget dækkende, og derfor kan vi her få langt sikrere indtryk af krisens totale konsekvenser for fæstebønderne, som ikke synes at have været så alvorlig som i 1730'erne og 1740'erne.

Forsidderne, – og dem der »blev gået«

Det er bemærkelsesværdigt, at forsidderguppen kun udgjorde 3%. Det ligger betydeligt under de 8%, som Skrubbeltang beregnede sig frem til på grundlag af fæstebreve fra 6 fynske godser⁷. Hertil bør dog føjes, at vi fra skifter kender 7 fæstere, der frasagde sig deres fæstegårde. Ved 3–4 af disse gårdfrasingelser oplyses det, at årsagerne var den, at fæstebonden ikke havde vedligeholdt sin gård tilstrækkeligt omhyggeligt, og at han ikke havde betalt de årlige afgifter til godsejeren. Disse gårdfrasingelser fordeler sig kronologisk på følgende måde: 4 i 1735–37, 2 i 1764–65 og 1 i 1782. Godsledelsen har altså kunne skaffe sig af med enkelte meget økonomiske belastende gårdfæstere, uden at det var nødvendigt at få dem fradømt gården ved herredstinget, og dermed har man sparet de uundgåelige udgifter, der måtte følge med en sådan procedure. Til gengæld har man så måske lovet fæstere en bedre behandling, end hvis han blev i gården til den bitre ende. I hvert fald blev der holdt »skifte« efter disse

fæstere, og i et enkelt tilfælde kan det dokumenteres, at bon-den forblev i gården efter at han havde frasagt sig den⁸.

Endelig bør der også tages i betragtning, at antallet af fæstere uden fæstebrev var stort før 1750, og blandt disse har der sikkert været, – om ikke gårdforsiddere, – så dog en del, som af økonomiske årsager måtte forlade gården. Derfor teg-ner forsiddelsesprocenten på kun 3% sikkert er for lyst bille-de af fæsteforholdene på godset.

Fra gårdmand til husmand

Hvad skete der nu med de fæstere, som blev tvunget til at forlade deres fæstegårde? En enkelt af disse kan vi følge nær-mere. Engang i 1730'erne fæstede Jens Jørgensen en gård i Hjerup. I de dårlige år kunne de magre sandjorder imidlertid ikke give et rimeligt overskud. Flere af gårdmændene i byen pådrog sig betydelige restancer, og blev til sidst dømt fra gårdene. I 1743 overgik denne triste skæbne 2 fæstere, og den ene var Jens Jørgensen. Af dommen fra Herredstinget frem-

Tabel 2. Årsager til fæsteforandringer blandt husfæstere. 1710–1799. Erholm-Søndergårde godser.

	Død		Godvillig afståelse I alt		Godvillig afståelse pga. fattigdom		D/GA		Forsid- delse		Total
	%		%		%		%		%		
1710–9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1720–9	0	0	0	0	0	0	2	100	0	0	2
1730–9	1	25	1	25	1	25	2	50	0	0	4
1740–9	3	43	3	43	1	14	1	14	0	0	7
1750–9	3	50	3	50	0	0	0	0	0	0	6
1760–9	9	38	11	46	0	0	4	17	0	0	24
1770–9	3	38	4	50	1	13	1	13	0	0	8
1780–9	2	13	11	73	1	7	2	13	0	0	15
1790–9	10	71	2	14	0	0	2	14	0	0	14
	31	39	35	44	4	5	14	18	0	0	80

Kilder: Fæsteprotokoller 1689–1834. Erholm-Søndergårde godser.

går det, at han skyldte 51 rdl. Da hans efterfølger rykkede ind i gården var der ingen besætning, og bygningerne var ved at falde sammen. Såvel ude som inde havde den økonomiske krise sat sine umiskendelige spor. Da Jens Jørgensen forlod fæstegården flyttede han ind i et hus i Ørsbjerg, hvor han blev daglejer, og samtidig tjente han en ekstraskilling ved at smøre vognhjul. Her levede han nu i 20 år, og døde i 1769 efterladende sig en enke og et underskud på 4 rdl.⁹

Husmændenes fæsteforhold

Tabel 2 må tages med det forbehold, at en betydelig del af husfæstebrevene intet oplyser herom (30 ud af 110). Som ovenfor nævnt fik kun lidt over halvdelen af gårdmændene fæstebreve før 1750. Det vil derfor være meget rimeligt at antage, at denne procentsats for husmændenes vedkommende er endnu lavere, således at under halvdelen af husmændene modtog fæstebreve, nemlig håndværkerne og husmænd med jord.

Den store skare af lufattige husmænd, der dag ud og dag ind måtte pukke for det daglige brød hos bønderne er sikkert kraftigt underrepræsenteret i fæstebrevsmaterialet. Hertil kommer også lejehusmændene, hvis eksistens ikke lader sig erkende i fæste- og skrifteprotokollerne¹⁰. Med disse væsentlige undtagelser, viser tabel 2, at et betydeligt mindre antal husmænd beholdt deres fæstesteder til de døde, end når det gjaldt gårdmænd. Tilsvarende var procentdelen af godvillige afståelser større for hus- end for gårdmænd. Som det vil bemærkes, findes der ingen eksempler på forsiddelser. Man må dog være varsom med at slutte for meget heraf, thi for det første mangler de allerfattigste husfæstere, og for det andet kan grupperne D/GA og den betydelige andel på 30 fæstebreve, som er uden sådanne oplysninger meget vel indeholde forsiddere. For det tredje har det spillet en rolle, at der for husmænd gjaldt en anden praksis end for gårdmænd. Husmændene sad gennemgående i kortere tid i deres fæstehuse, og det har været lettere for godsejeren at komme af med en husfæster end med en gårdfæster. Vi har et enkelt vidnesbyrd

herom i et fæstebrev fra d. 1. juni 1787, hvorved Karen Jørgensdatter fæstede et hus i Gelsted-Tårup¹¹. Det hedder heri, at hun, hvis hun ikke overholder fæstebrevets betingelser, skal forlade huset uden lov og dom. I en lidt senere tilføjelse sættes denne klausul dog ud af kraft, hvilket sikkert er sket under indtryk af FRD. af 8.6. 1787. Dertil kommer, at et hus ikke i samme grad, som en gård, udgjorde en produktionsenhed, hvorfor tilskyndelsen naturligvis for godsejeren måtte være meget mindre til ved tvangsmidler at skaffe sig af med en husmand end med en gårdmand.

Hvem overtog fæstegården?

Det ses af tabel 3, at familiefæstet spillede en større og større rolle op gennem 1700-tallet, og som helhed udgjorde 64% i perioden 1710–99. Denne tabel bygger alene på fæstebeve-

Tabel 3. Den nye gårdfæsters tilknytning til forgængerens. 1710–1799. Erholm-Søndergårde godser.

	Total	Søn	Enkens ny mand	Svigersøn	Anden familie	Familie- fæste	Fremmed/ uoplyst
						%	
1710–9	9	0	0	1	0	11	8
1720–9	4	1	0	0	0	25	3
1730–9	14	2	3	2	0	50	7
1740–9	16	4	6	2	0	75	4
1750–9	18	4	4	2	0	56	8
1760–9	39	5	13	4	1	59	16
1770–9	24	9	5	3	2	79	5
1780–9	30	5	12	4	2	77	7
1790–9	17	1	8	3	2	82	3
	171	31	51	21	7	110	61
		18%	30%	12%	4%	64%	36%

Kilder: Fæsteprotokoller 1689–1834. Erholm-Søndergårde godser.

Tabel 4. Familiefæste i forbindelse med fuldbyrdet livsfæste hos gårdfæstere, 1710–1799. Erholm-Søndergårde godser.

	Total	Søn	Enkens ny mand	Svigersøn	Anden familie	Familie- fæste	Fremmed/ uoplyst
						%	
1710–9	2	0	0	0	0	0	2
1720–9	1	0	0	0	0	0	1
1730–9	8	2	3	0	0	5	63
1740–9	7	1	6	0	0	7	100
1750–9	12	3	4	1	0	8	69
1760–9	24	1	13	1	0	15	63
1770–9	11	2	6	1	1	10	92
1780–9	13	2	11	0	0	13	100
1790–9	11	1	9	1	0	11	100
	89	12	52	4	1	69	20
		13%	58%	4%	1%	78%	22%

Kilder: Fæsteprotokoller 1689–1834. Erholm-Søndergårde godser.

nes oplysninger, og det skal understreges, at *tallene for familiefæste er minimumstal*, fordi gruppen *fremmed/uoplyst* dækker over en del fæstere, som burde anføres under familiefæste. Hvor mange der er tale om kan konstateres ved hjælp af skiftebrevene, der giver en mulighed for at identificere 9 personer i denne gruppe, som i virkeligheden var familiemedlemmer. Det vil sige, at familiefæstets andel for perioden som helhed har været på mindst 70%. 6 af disse identifikationer gælder fæstere i 1760'erne, og det må derfor resultere i en ret betragtelig forhøjelse af dette årtis familiefæsteprocent (fra 59% til 74%)¹².

Tabel 4 og 5 viser, hvem der overtog fæstegården henholdsvis efter en afdød fæster og en fæster, som havde afstået godvilligt.

Tager man i disse tabeller hensyn til den identifikation af nogle af fæsterne i gruppen *fremmed/uoplyst*, og hvor det i 6 tilfælde drejede sig om enkens nye mand, så ville procentsat-

sen for denne gruppe i tabel 4 vokse fra 58% til 65%, og den samlede familiefæsteandel til 85%. Da disse identifikationer især omfattede fæsteskrifter i tiden 1750–69 skal jeg her bringe procentsatserne for de to årtier. For perioden 1750–9 kan familiefæstets minimumsprocent bestemmes til 75%, og for det følgende årti til hele 85%. Derimod vil tabel 5 ikke påvirkes nævneværdigt, men også her er de beregnede familieprocenter minimumstal. Eft. en afdød fæster overtog et familiemedlem i næsten 9 ud af 10 tilfælde den ledige gård. Det drejede sig først og fremmest om enkens nye mand eller den afdødes søn. Når der var tale om godvillig afståelse fordelte tallene sig på følgende måde: søn 28%, svigersøn 25%, og anden familie 9%, således at familiefæste fandt sted i 2 ud af 3 skifter. Undersøges på lignende vis det lille antal forsiddelser, så bliver resultatet her, at fæstegårdene i alle tilfælde blev overdraget til fremmede karle.

Familiefæstet blev i løbet af 1700-tallet stadig mere almindeligt på Erholm-Søndergårde godser, og fra 1770 helt dominerende. Derimod synes det som om, at familiefæsteandelen i 1750'erne og 1760'erne var lidt lavere end både før og efter. Det kan bl.a. forklares derved, at gruppen *fremmed/uoplyst* i dette tidsrum var stor, men det kunne måske også sættes i forbindelse med den forøgelse af hovedgårdenes fæstegods, der netop fandt sted i 1750'erne, og som betød at udbuddet af egnede fremtidige fæstekandidater blev større. Betingelserne for at overtage en gård kunne gøres strengere, i den forstand, at en i økonomiske henseende bedrestillet fremmed karl fik en fæstegård fremfor den gamle fæsters søn eller svigersøn. Tendensen til alene at lade økonomiske argumenter ligge til grund for antagelsen af en ny fæster synes dog selv i denne periode at have været ganske behersket. Hans Simonsen fastsatte i sit testamente fra 1761 nogle regler efter hvilke hans arvinger og executorer skulle disponere over godserne. Her skrev han nemlig at arvingerne skulle »søge Bøndernes Velstand vedligeholdt« (§ 3). Konkret hvordan dette skulle ske står der i denne paragraf intet om; derimod er der i § 6 nævnt et par foranstaltninger, som sikkert skulle tjene dette formål. Her står nemlig følgende: »Naar noget sted eller Gaard paa

Tabel 5. *Familiefæste i forbindelse med godvillig afståelse hos gårdfæstere, 1710–1799. Erholm-Søndergårde godser.*

	Total	Søn	Svigersøn	Anden familie	Familiefæste	Fremmed/uoplyst
					%	
1710–9	3	0	1	0	1 33	2
1720–9	2	1	0	0	1 50	1
1730–9	4	0	2	0	2 50	2
1740–9	7	3	2	0	5 71	2
1750–9	5	1	1	0	2 40	3
1760–9	13	4	3	1	8 62	5
1770–9	14	7	2	1	10 71	4
1780–9	15	3	4	2	9 60	6
1790–9	5	0	2	2	4 80	1
	68	19 28%	17 25%	6 9%	42 62%	26 38%

Kilder: Fæsteprotokoller 1689–1834. Erholm-Søndergårde godser.

Stam-Godset blive fæsteledig, skal saavidt mueligt er, sees derhen, at en af den afdødes Børn eller Familie, om de dertil findes delige, blive ved Stedet og nyder samme igien udi Fæste. Ligesom det og herved determineres og fastsættes, at Besidderen af Stamgodset ey maae tage meere udi Fæste end som af een heel Gaard og a l'advenant (dvs. efter et passende skøn) af mindre Steder¹³. Det bør dog retfærdigvis hertil bemærkes, at de pågældende testamentariske bestemmelser er så vagt formuleret, at de i praksis ikke rummede nogen begrænsning for Hans Simonsens efterfølgere. Det store antal familieskrifter efter 1770 viser dog, at man på det punkt har fulgt testamentets intentioner¹⁴.

Fæsternes funktionstid og alder

Familiefæstets dominerende rolle efter 1770 vidner om ganske trygge og stabile fæsteforhold på Erholm-Søndergårde

godser. I tilknytning til fæsteskitteproblematikken ville det også have været interessant at vide, hvor lang tid den enkelte fæster gennemsnitlig havde sin gård i fæste. På grundlag af 74 fæsteperioder kan vi beregne, at fæsterne i gennemsnit havde deres gårde i fæste i 19 år. De bønder, der havde gården i fæste til de døde, sad der gennemsnitlig i 17 år, mens bønder, der afstod den godvilligt var fæstere 3 år længere.

Margit Mogensen, der i sin undersøgelse af fæstebøndernes forhold i Odsherred 1750–1800 også har udregnet fæsteperiodernes længde, mener at disse gennemsnitstal afspejler fæsteforholdenes højere eller lavere stabilitet¹⁵. Det er nok, som forfatteren selv påpeger, en sandhed med visse modifikationer, for sammenhængen er nok mere kompliceret end som så. Da jeg i den forbindelse fandt det interessant at bestemme fæsterens alder, når de modtog fæstebrevet, udvalgte jeg 11 landsbyer med i alt 86 fæsteskrifter¹⁶. For de 86 fæstere, var gennemsnitsalderen ved tiltrædelsen 32 år. Den yngste var 20, den ældste 50 år, men langt de fleste var midt i 30'erne, da de overtog fæstegården formelt. I en del af disse tilfælde var der tale om sønner, der alle var over 30 år, inden de overtog den fædrende gård. Dette kunne bekræfte Skrubbeltrangs opfattelse af, at generationsskiftet på de fynske fæstegårde ofte foregik i to tempi; først en fase, hvor den gamle og den ny fæster drev gården sammen, efterfulgt af den anden fase, hvor den gamle fæster har afstået gården med aftægt eller er afgået ved døden¹⁷. De meget få fæstebreve, der omtaler efter hvilke retningslinier den ny fæster skulle overtage gården, kan ikke bruges til at bestemme denne overdragelsestypes udbredelse, men det vil dog nok ikke være ganske uberettiget at hævde, at den har spillet en vis rolle også på disse godser. Det hænger sammen med, at man meget vel kunne forestille sig, at den første afståelse i mange tilfælde er sket uden formaliteter af nogen art, idet fæstebrevet først blev udstedt, når den endelige afståelse havde fundet sted. Man må derfor bruge oplysningerne om fæsteperiodernes gennemsnitlige længde med en vis varsomhed, og især være opmærksom på de lokale forskelligheder, som kan øve indflydelse herpå.

Ægteskab og kærlighed

Når en bonde beholdt sin fæstegård lige til han blev båret ud af den, skete der meget ofte det, at hans enke giftede sig igen, så der hurtigt kom en ny mand på gården. Tit gik der kun få måneder mellem den gamle fæsters død, og enkens nye ægteskab. Arbejdet på en bondegård krævede simpelthen, at der var både en husbond og en husmor til at forestå driften. Ægteskabet var et praktisk arbejdsfællesskab, som sikrede at arbejdet på gården blev udført så billigt som muligt, samtidig med at det udgjorde rammerne for slægtens videreførelse. At forbinde ægteskab med kærlighed er noget, der hører en senere og mere romantisk tid til. Kærlighed var for 1700-tallets bønder en luksus, som kun poeterne beskæftigede sig med. Ægtemanden var frem for alt forsørgeren; dette siges meget klart af Maren Andersdatter, da hun i 1735 var blevet enke, og ved sin afdøde mands skifte lovede, »at gjøre yderste fliid at faae sig opspurgt en god karl, som kand være tienlig til gaarden, og saaledes at Herskabet kand være tient med«¹⁸.

Indfæstning

Indfæstningsafgiften

Indfæstningsafgiften var, som før omtalt, det beløb, som fæster betalte ved tiltrædelsen af fæstegården. Dens størrelse kunne afhænge af flere ting. For det første af, hvor vanskeligt det var for godsejeren at få fæstegården besat (udbud-efterspørgsel). For det andet af gårdens tilstand, og de øvrige omstændigheder ved overdragelsen (bl.a. den tidligere fæsters evt. restance), og endelig for det tredje af den enkelte fæster formueforhold, samt de øvrige forpligtelser fæstet indeholdt. Indfæstningsafgiften kan derfor bruges til at karakterisere den økonomiske tilstand på godset. Desværre indeholder ikke alle fæstebreve oplysninger om indfæstningsbeløbet.

For gårdfæstebrevenes vedkommende drejer det sig her

næsten udelukkende om de fæstebreve, der blev indført i protokollen umiddelbart efter dens autorisation i 1719, og det har sikkert i en del tilfælde mere været udtryk for, at en tidligere indgået fæsteaftale nedfældedes på papir, end at der indledtes et nyt fæsteforhold. Indfæstningen har derfor været uden interesse, fordi den jo allerede var betalt.

De husfæstebreve, som mangler oplysninger om indfæstning, er derimod spredt mere jævnt over hele perioden. Forklaringen er her nok den, at der ikke er blevet betalt nogen indfæstning overhovedet. 256 fæstebreve omtaler indfæstning, men blandt disse er der desværre en del, som ikke nævner beløbets størrelse, hvilket hænger sammen med, at der fra omkr. 1745 udviklede sig en praksis ved udstedelsen af fæstebreve, kun at indføje en passus om, at indfæstningen var betalt efter akkord¹⁹. Hvis indfæstningen var blevet eftergivet, blev dette dog oplyst i fæstebrevet, som regel med

Tabel 6. Indfæstningsafgiften 1720–1799. Samlet opgørelse. Erholm-Søndergårde godser.

	Samlet antal	Uden beløb	Med positive beløb	Beløb pr. enhed ¹ Rdl. Mk.	Eftergivne indfæst- ninger	
						%
1720–9	6	0	4	11 4	2	33
1730–9	15	1	9	28 5	5	33
1740–9	24	14	7	41 3	3	13
1750–9	27	25	1	200 0	1	4
1760–9	68	46	16	55 3	6	9
1770–9	35	0	30	54 0	5	14
1780–9	50	1	36	72 5	13	26
1790–9	31	0	26	119 5	5	16
	256	87	129		40	16

Kilder: Fæsteprotokoller 1689–1834. Erholm-Søndergårde godser.

Note: 1. I denne og følgende tabeller er dette beløb beregnet alene på grundlag af de positive indfæstningsbeløb (dvs. eftergivne indfæstninger er udeladt).

begrundelse herfor. Den ovenfor omtalte mangel på oplysninger om beløbets størrelse, som heller ikke godsregnskaberne kan afhjælpe, varede til 1768, hvor man tog en ny

Tabel 7. Indfæstningsafgiften 1720–1799. Gårdfæsterne. Erholm-Søndergårde godser.

	Samlet antal	Uden beløb	Med positive beløb	Beløb pr. gård Rdl. Mk.	Eftergivne indfæst- ninger	%
1720–9	4	0	2	20 0	2	50
1730–9	12	0	8	32 0	4	33
1740–9	16	8	5	55 0	3	19
1750–9	21	20	1	200 0	0	0
1760–9	40	30	8	77 4	2	5
1770–9	24	0	21	68 5	3	13
1780–9	29	1	23	98 1	5	17
1790–9	19	0	17	149 2	2	11
	165	59	85		21	13

Kilder: Fæsteprotokoller 1689–1834. Erholm-Søndergårde godser.

Tabel 8. Indfæstningsafgiften 1720–1799. Husfæstere. Erholm-Søndergårde godser.

	Samlet antal	Uden beløb	Med positive beløb	Beløb pr. hus Rdl. Mk.	Eftergivne indfæst- ninger	%
1720–9	2	0	2	3 1	0	0
1730–9	3	1	1	4 0	1	33
1740–9	8	6	2	7 2	0	0
1750–9	6	5	0	–	1	17
1760–9	28	16	8	33 4	4	14
1770–9	11	0	9	19 5	2	18
1780–9	21	0	13	27 4	8	38
1790–9	12	0	9	63 5	3	25
	91	28	44		19	21

Kilder: Fæsteprotokoller 1689–1834. Erholm-Søndergårde godser.

fæsteprotokol i brug, og desuden indførte en ny standardformular for fæstebrevens udstedelse.

På grundlag af fæstebrevene har jeg i de følgende tabeller opstillet en oversigt over indfæstningsbeløbets størrelse, først for gård- og husfæstere under et (tabel 6), derpå for gårdfæstere (tabel 7) og husfæstere (tabel 8).

Af tabel 6 fremgår det, at en betragtelig del af fæstebrevene ikke indeholder nogen beløbsangivelse. Det betyder, at antallet af indfæstninger, som kan benyttes til beregning af gennemsnitsindfæstningsbeløb for perioden 1740–60 bliver meget få. Fra 1750'erne har vi, som det ses af tabel 7, kun en oplysning om indfæstning, nemlig Anders Nielsen, der i 1751 ved overdragelsen af en stor gård på godt og vel 10 tdr. htk. i Nr. Åby betalte hele 200 rdl.²⁰ Denne meget store indfæstning kan dels forklare ved gårdens størrelse, men nok i højere grad ud fra Anders Nielsens formueomstændigheder, som vi ikke ved så meget om, ud over at han havde haft en gård i Mosegård, som han i 1751 afstod til forgængerens søn, der samtidig ægtede hans datter²¹.

Indfæstningen fordobles 1720–49

Både gård- og husindfæstninger blev i tidsrummet 1720–49 godt og vel fordoblet, samtidig med at andelen af eftergivne indfæstninger dalede. Talmaterialet til disse beregninger er dog meget spinkelt. Det angår i særlig grad indfæstningen for huse, hvor der kun findes 5 beløb, men i det hele taget tillader det store antal fæstebreve uden beløb os ikke at drage blot nogenlunde sikre konklusioner før 1770.

Endelig må man også huske på, at et stort antal fæsteskrifter før 1750 ikke efterlod sig spor i form af fæstebreve, og da det ofte drejede sig om nogle af godsets ringeste og fattigste gårde, hvor indfæstningen måske var blevet modereret eller eftergivet, giver tabellerne nok et for positivt billede af årene 1720–50.

Stabil indfæstning 1768–79

Indfæstningsbeløbets størrelse var fra 1760'ernes slutning og frem til 1780 næsten konstant, dog med en tendens til nedgang, som blev særlig markant for husindfæstningernes vedkommende. Hertil må dog føjes, at gennemsnitsbeløbet for 1760–9 på 33 rdl. er for højt; det skyldes bl.a. at der i dette tal er indregnet en indfæstning på 80 rdl., som husmanden Lars Jensen i 1768 betalte for et hus ved Gelsted kirke, samtidig med at han fik tilladt nogen kirkejord på 1 td. 6 skp. htk.²². Blandt de øvrige indfæstningsbeløb i dette årti er der ingen, som er under 20 rdl., så der er nok ingen tvivl om, at der i 1770'erne er sket en nedgang i det gennemsnitlige indfæstningsbeløb for huse. Ved en gennemgang af de enkelte fæstebreve får man det indtryk, at der i denne periode under normale omstændigheder blev betalt 20 rdl. for et jordløst hus, og det dobbelte for et hus med jord.

De vanskelige år i 1770'erne afspejlede sig i indfæstningsbeløbenes størrelse. Ikke alene derved, at de blev mindre, men også ved at voksende antal eftergivne indfæstninger, som iøvrigt blev af et ganske betragteligt omfang i 1780'erne.

Voldsom vækst efter 1780

Fra 1780 steg indfæstningsbeløbet både for gårde og huse overordentligt meget. For husenes vedkommende drejede det sig om en fordobling fra 1780'erne til 1790'erne. Den ret høje procentdel af husfæsterne, som ikke betalte indfæstning, skyldtes til dels, at der i dette tidsrum byggedes en del nye huse, helt eller delvis af den kommende fæster, som så ved fæstebrevets udstedelse fik en vis kompensation for dette arbejde i form af en lille eller ingen indfæstning.

Med hensyn til tabel 6 og 7 kunne det hævdes, at en af årsagerne til indfæstningsbeløbets variation var den, at de respektive gårdstørrelser indgår i statistikken med forskellig vægt i de enkelte årtier. Til trods for materialets åbenlyse spinkelhed viser tabel 9 nedenunder størrelsen af *ikke-moderede* indfæstninger for helgårde (5–10 tdr. htk.).

Tabel 9. Ikke-moderede indfæstningsbeløb for helgårde (5–10 tdr. htk.). 1730–1799. Erholm-Søndergårde godser.

	Antal	Beløb pr. gård	
		Rdl.	Mk.
1730–9	2	38	2
1740–9	1	66	0
1750–9	1	200	0
1760–9	3	100	0
1770–9	5	100	0
1780–9	12	110	0
1790–9	6	161	0
	30		

Kilder: Fæsteprotokoller 1689–1834. Erholm-Søndergårde godser.

Tabel 9 synes i det store og hele at bekræfte den stigning i indfæstningsafgiften, som tabel 7 viste. Det er desuden mit indtryk, at den rolle som eventuelle variationer i sammensætningen af gårdstørrelser spillede fra årti til årti er meget begrænset i sammenhæng med de andre faktorer, som øvede indflydelse på indfæstningens størrelse.

Indfæstningen er 3 gange større end på Sjælland

Indfæstningsbeløbet på Erholm-Søndergårde godser var gennemsnitlig 3 gange så stort, som på sjællandske godser²³ Stigningstakten var for de sjællandske godsers vedkommende ret lille helt frem til 1780'ernes slutning, hvorefter indfæstningsafgiften steg til det dobbelte i 1790'erne (fra 25 rdl. (1780–9) til 55 rdl. (1790–9)). For Fyns vedkommende har Skrubbeltrang på grundlag af oplysninger fra 6 godser foretaget en beregning af gårdindfæstningens størrelse, der ser således ud; 1720–9: 57 rdl.; 1730–9: 54 rdl.; 1740–9: 61 rdl.; 1750–9: 68 rdl.; 1760–9: 85 rdl.; 1770–9: 118 rdl.; 1780–9: 125 rdl.; 1790–9: 183 rdl.²⁴ I disse tal er indregnet indfæstningsbeløb fra Frederiksgave, og da dette gods i hvert fald efter 1760 kunne opvise nogle usædvanlige store indfæstningsbe-

løb²⁵, må man nok formode, at de 6 godsets gennemsnit ligger i overkanten af det normale for fynske godser. Sammenligner vi indfæstningens størrelse på Erholm-Søndergårde med de 6 fynske godser er det karakteristisk, at indfæstningsbeløbet ligger betydeligt under det fynske gennemsnit frem til århundredets midte. Grunden til dette kunne tænkes at være forskelle i godsstørrelse og struktur. Erholm gods var i 1720'erne og frem til 1760'erne inde i en kraftig vækst, som var meget kapitalkrævende. Det kan derfor meget vel tænkes, at Hans Simonsen oftere har givet nedslag i indfæstningsbeløbet, som kompensation for mangler ved fæsteoverdragelsen, end den godsejer, der var i besiddelse af et stort veletableret gods, hvis økonomi ikke var så hårdt belastet af gæld²⁶.

I 1760'erne lå den gennemsnitlige indfæstning på Erholm-Søndergårde godser lidt under det beregnede gennemsnit for de 6 fynske godser. Afstanden øgedes derimod i 1770'erne, fordi indfæstningen faldt på Erholm-Søndergårde, mens den steg betragtelig på de 6 godser. I løbet af 1780'erne og 1790'erne lykkedes det imidlertid for Erholm-Søndergårde godser at reducere denne difference betydeligt takket være en meget høj vækstrate på 119% (fra 1770–9 til 1790–9), hvorefter den for de 6 fynske godser kun var på 55% (Frederiksgave: 70%).

Den alm. prisstignings rolle

Tilbage bliver nu spørgsmålet om, hvor meget af denne stigning, der skyldes den almindelige prisstigning i tiden, og hvor meget eller hvor lidt, der kan tilskrives en forbedret økonomisk tilstand på godserne. En mulighed for at vurdere dette gives i Poul Thestrups undersøgelse fra 1971, hvor han har beregnet salgsprisen for rug på grundlag af regnskaber fra 5 godser, heriblandt Erholm-Søndergårde²⁷. Fra 1770 til 1800 steg indfæstningerne procentuelt langt mere end rugpriserne, og de vidner således om en positiv økonomisk udvikling på godserne.

Indfæstningen, der sammen med hoveriet var de eneste

variable fæsteafgifter, var en meget langsommelig måde at tilegne sig en del af bøndernes overskud på. Dels fordi den kun kunne indkræves ved fæsteskifter, dvs. hver 20.–30. år, og dels fordi godsejeren var nød til at tage en række individuelle hensyn, som gjorde, at indfæstningen ikke blev så stor, som han kunne have ønsket sig.

Endelig kan man spørge, hvordan de karle, der fæstede gårde, var i stand til at skaffe de mange penge til indfæstningen. Var de selv i stand til at spare 50–100 rdl. sammen af den løn de fik, eller måtte de skaffe beløbet tilveje andre steder fra?

Omkring 1770 var karlelønnen på Fyn 12–15 rdl., og for at opspare 70 rdl. skulle der altså arbejdes mindst 5 år, men så skulle hele lønnen også lægges til side eller bringes til at yngle. Da langt de fleste karle var over 30 år inden de fæstede gård, har de sagtens kunne spare den nødvendige kapital op.

Årsager til nedsættelse af indfæstningsafgiften

Som før nævnt er det ofte muligt ud fra fæstebrevene at få oplysninger om grunden til, at godsejeren modererede eller endog helt eftergav indfæstningsafgiften.

Oftest var årsagen til nedsættelsen den, at fæstegården manglede besætning, korn eller avlsredskaber, eller at den skulle repareres. Disse mangler var for nogle gårdes vedkommende så omfattende, at indfæstningen helt blev eftergivet (i 11 ud af i alt 15 tilfælde). Eftergivelse af indfæstning, som kompensation for at overtage en mangelfuld fæstegård, var sikkert nu og da af godsejeren brugt til lettere at skaffe sig fæstere til de ringeste gårde. Således blev 3 fæstegårde i Hjerup i 1744 besat med nye fæstere, efter at de tidligere fæstere mere eller mindre godvilligt pga. fattigdom og restancer havde afstået dem, og disse nye fæstere betalte ingen indfæstning, men blev pålagt at anskaffe den manglende besætninger, og at reparere de faldefærdige bygninger, uden at der angives nogle bestemte frister herfor²⁶. Det samme billede tegner sig andre steder, og dermed bestyrkes opfattelsen af, at indfæstningsafgiftens bortfald var godsejerens mest an-

vendte middel til at få de dårligste fæstegårde besat. Forde-
len herved var for godsejerens vedkommende ganske indly-
sende den, at den risiko han løb ved at fæste en dårlig gård
bort mindske, fordi han ikke skulle foretage nogen inve-
stering i dens produktionsapparat, mens fordelene for den nye
fæster bestod i, at han ikke ved fæstets indgåelse blev tappet
for en væsentlig del af sin kapitalopsparing, men at han hav-
de mulighed for selv over en længere årrække at foretage de
fornødne nyanskaffelser. At der således eksisterede en nøje
sammenhæng mellem indfæstningsafgiftens størrelse og fæ-
stebondens mulighed for at opfylde sine øvrige fæstefor-
pligtelser, fremgår af et fæstebrev, som Hans Simonsen i
1768 udstedte til Simon Hansen i Gelsted-Tårup, og hvori
det til sidst i fæstebrevet hedder, at »Indfæstningen haver jeg
[H. S.] modereret og eftergivet paa det, at han skal holde sig
forbemte poster efterretlig«²⁹.

Ofte blev indfæstningsbeløbet også reduceret, når fæsteren
overtog forgængerens restance. Som regel skete dette i for-
bindelse med familiefæste, hvilket ikke er særlig overrasken-
de, da der her måtte være en stærkere tilskyndelse til at
vedgå arv og gæld end når en fremmed fæster rykkede ind i
gården. I en vis sammenhæng dermed findes der i fæstepro-
tokollerne to eksempler på, at godsejeren har eftergivet en
indfæstning, fordi den tiltrædende fæster havde betalt en sum
penge til forgængeren for at få denne til at afstå fæstestedet. I
det ene tilfælde eftergaves Gorm Jørgensen i Kaslund i 1791
sin indfæstning, fordi han havde betalt en »anseelig Afstaae-
se« til forgængeren; i det andet tilfælde drejede det sig om et
hus i Ørsbjerg, som Christian Larsen i 1789 havde betalt
forgængeren 46 rdl. for at afstå³⁰.

Endelig honorerede godsejeren visse særlige forpligtelser
med en nedsat indfæstning. Aftægtsforpligtelser gav normalt
ikke nedsættelse, medmindre de var særlig belastende for
fæsteren. F.eks. blev husmanden Hans Christian Jørgensens
indfæstning i 1782 modereret til 16 rdl., fordi »han maa
komme sine Gamle, Syge og Skrøbelige Svigerforældre til
hielp«³¹. Til samme gruppe af særlige forpligtelser, der be-
rettede til reduceret indfæstningsafgift, må også de følgen-

de to fæstebreve henregnes. Hans Larsen, der i 1791 fæstede en gård i Gelsted-Tårup betalte en modereret afgift på 70 rdl., »siden han har lovet mig [Cederfeld de Simonsen] at Plandte hver aar 40 Favne levende gierder, og endeel Piile omkring sine Jorders Hegn«³². I det andet tilfælde, Jørgen Andersens overtagelse af en gård i Skydebjerg i 1776, var grunden til moderationen den, at gårdens hoveri ville blive forøget, idet der skulle ydes helgårdshoveri i fremtiden³³.

Særlige forsørgerforpligtelser kunne også spille en rolle for indfæstningsbeløbets størrelse. I 1773 drejede det sig om den 4-årige forældreløse dreng Claus Rasmussen, der skulle opføres hos fæsteren Niels Larsen i Ejby, indtil »hand iblandt fremmede kand fortiene sit brød«³⁴. Derudover nævnes i et par husfæstebreve, hvorledes mange små børn og fattige omstændigheder i det hele taget har givet sig udslag i en nedsat indfæstning.

Endelig var der en lille gruppe fæstere, som takket være deres særlige forhold til godsejeren fik en fordelagtig indfæstning. Det drejede sig om ansatte på godset, der som tak for tro tjeneste fik et nedslag i indfæstningsafgiften. Det gjaldt Erholms ladefoged Jep Larsen, der i 1780 fæstede en lille gård i Årup, og det gjaldt hans efterfølger Niels Juchumsen, der kun betalte 40 rdl. for en gård i Eutterup i 1797³⁵. På samme måde blev Christine Nielsdatter helt fritaget for at betale indfæstning, da hun i 1786 overtog Vissenborghuset ved Rørup, »formedelst hendes Hr. Broders Intersession«. Den broder var postfører i Haderslev, og forrettede der forskellige tjenester for Cederfeld de Simonsen, som altså på denne måde blev honoreret³⁶.

Til slut skal nævnes to fæstebreve, hvor de, der optræder som fæstere, ikke er stavnsbundne. I 1778 betalte Jesper Sørensen i Ørsbjerg en nedsat afgift af et hus, dels fordi der fulgte en aftægtsforpligtelse med, og dels »i henseende til at [han] er een frie Karl«³⁷. I det sidste tilfælde handlede det om skrædderen Johannes Christoffer Frandsen fra Balslev, som i 1759 fæstede det søromtalte Vissenborghus uden indfæstning³⁸. I disse særlige tilfælde har godsejeren altså be-

Husmandssted i Årup

I 1767 fik Jørgen Rasmussen fæstebrev på dette husmandssted i Årup. Han betalte ingen indfæstning, fordi han havde bygget huset. Stedet hørte under Erholm-Søndergårde, og blev i 1926 overdraget til Frilandsmuseet i Sorgenfri, hvor det nu er opført. Billedet blev taget umiddelbart før overflytningen.

Foto af H. Zangenberg 1927.

Frilandsmuseets arkiv.

nyttet en nedsættelse af indfæstningsafgiften, som et middel til at skaffe folk til godset.

Aftægtsforhold

Oplysninger om aftægt i fynske fæstebreve er, som Skrubbeltrang har gjort opmærksom på, relative få³⁹. Det gælder i høj grad Erholm-Søndergårde godser, hvor kun 17 ud af ca. 300 fæstebreve omtaler aftægtsordninger. Disse oplysninger er næsten alle uden undtagelse fra 1780–1800, hvilket nok hænger sammen med, at godsstyrelsen i de år udstedte betydeligt mere detaljerede fæstebreve end hidtil. De fleste fæstebreve nævner kun, at afståelsen er sket efter »accord«, og at

der foreligger en aftægtskontrakt mellem den gamle og ny fæster. Kun i et fæstebrev findes en mere detaljeret beskrivelse af en aftægtsaftale, nemlig da fæstebonden Søren Larsen i 1785 afstod sin gård i Hækkebølle til den tidligere kusk på Erholm, Peder Andersen. Søren Larsen og konen lovedes da »frii husværelse i gaarden ved Porten til Gaden og 1 Kaalplet derved i siin og kones Livstiid«. Desuden fik de årligt af den ny fæster 12 skp. rugmel, 1 td. maltbyg, 1 td. boghvede, 10 læs tørv, 1 ko på græs, hvorfor han årligt skulle arbejde 4 dage⁴⁰.

Også nogle få skiftebreve fortæller om aftægt, og i 16 af dem står der noget om hvilke ydelser aftægten bestod af.

Gårdmændenes aftægtsmuligheder

Selvom vi altså ikke kan få så meget at vide om, hvad der skete med bønderne, når de blev gamle og måtte overlade gården til yngre kræfter, så er der dog god grund til at antage, at enhver fæstebonde, som havde evnet at forblive ved sin fæstegård ville kunne få aftægt på gården, såfremt han ønskede det. Det måtte iøvrigt også gælde for de ældre enker, som ikke ønskede at gifte sig igen. Denne antagelse må vel siges at være ganske realistisk, bl.a. når man tager i betragtning, at familiefæstet var meget udbredt på godserne (over 70%). Det kan derfor undre, at aftægtsbestemmelser kun er omtalt i et meget ringe omfang i fæste- og skriftebreve⁴¹. Det skyldes sandsynligvis, at mange af aftalerne blev indgået *mundtligt* mellem de to generationer; for hvis de havde tillid til hinanden, behøvede de ikke at sikre sig ved en skriftlig aftale. Disse mange aftægtsaftaler, der uden tvivl, som Skrubbeltang nævner det, blev indgået frit uden godsejerindblanding, måtte, fordi de var mundtlige, være fæste- og skriftebrevene uvedkommende⁴².

Skrevne aftægtsaftaler

De få eksempler på skriftlige aftægtsaftaler vi kender kan opdeles i to kategorier. I den første er der tale om aftaler, som

blev afsluttet ved en godvillig fæsteafståelse, og som vi har fået kendskab til gennem fæstebrevets fåmælte oplysning om at sådanne eksisterede. Disse aftægtskontrakter er næsten alle fra efter 1780, og det er derfor umuligt at svare på, hvorvidt det skyldes, at det blev mere almindeligt blandt fæstebønder at indgå sådanne skriftlige overenskomster, eller at praksis ved udstedelsen af fæstebreve blev ændret på en sådan måde, at man nu begyndte at omtale dem.

Den anden kategori omfatter de aftægtskontrakter, der efter et dødsfald blev oprettet for den efterladte ægtefælle, og som derfor findes i skiftet efter den afdøde. Disse aftægtsbestemmelser lover normalt den aftægtsnydende »fri husværelse, varme og underholdning«, og »en skikkelig og hæderlig begravelse efter stand og vilkår«, samt i sygdomstilfælde »opvartning«, altsammen »således som gårdens beboere for Gud og mennesker kan være bekendt«. Det har altså været det normale, at aftægtsfolkene uden videre indgik i den ny fæsters husstand, men nogle gange har man, som det et sted udtrykkes, for at undgå »uenighed og disputte«, fastsat en årlig aftægt, som skulle leveres aftægtsnyderen, hvis denne måtte ønske det⁴³. Gennemgår man de 16 skifter, hvori aftægtsyndelser er opregnet, får man det indtryk, at det drejer sig om de økonomisk bedst stillede gårde, og at man i aftægtsyndelsens størrelse kan se et udtryk for den pågældende aftægtsnyders sociale position⁴⁴.

Til trods for at de mest velstillede fæstebønder ville kunne få en bedre aftægt end de fleste andre, har aftægten ikke kunne afveje de indtægter, som en sådan god gård kunne give. Derfor har de sikkert været utilbøjelige til at afstå deres gårde førend meget sent. Et talende eksempel herpå har vi fra Kaslund, hvor den knap 60-årige Mads Gormsens kone i 1770 var død⁴⁵. Det fremgår af skriftet, at svigersønnen Rasmus Hansen allerede i 1762 havde fået fæste på gården, som han skulle overtage, når den gamle døde eller ønskede at afstå. I skiftet hedder det om den unge fæster, der vel at mærke nu var 38 år og hans kone, at de havde »uden at befatte sig med Gaardens Indtegter eller haver nydt og bekommet nogen løn, nu til Et, nu til Andet udlagt og udbetalt af

egen Penge endeel til Gaardens og de Gamle, som deres Forældre, deres Nytte og Fordeel, som de forbeholder Sig at gjøre Regning for til gotgiørelse, Ifald Mads Gormsen, som nu er Enkemand og er gammel og svagelig, ikke vil afstaae sin Fæsterettighed til Rasmus Hansen«. Man mærker her den unge fæsters utålmodighed over, at den gamle klæber til gården, selvom han ikke var i stand til at bestride sit arbejde og sine økonomiske forpligtelser så godt som tidligere.

Aftægtsydelser

Nu og da ønskede de kommende aftægtsfolk, som før nævnt, at sikre sig en bestemt årlig aftægt, såfremt de skulle ønske at oprette egen husholdning. Den kunne være lidt forskelligt sammensat fra gård til gård, men bestod for det meste, når det gjaldt 1 person af 1½ td. rug; ofte i form af mel; et tilsvarende kvantum byg, der næsten altid leveredes som malt; ¼ td. havregryn, samt ¼ td. boghvedegryn, og samtidig understregedes det ofte, at det leverede korn skulle være godt tørt. Desuden skulle mange aftægtsfolk også have 24 kilo røget flæsk, nogle skp. humle; 1 potte mælk daglig (dog afhængig af årstiden), samt 16 kilo smør, hvoraf den sidste dog bortfaldt, hvis aftægtsfolkene fik ret til at få en ko på græs. Endelig havde de fleste aftægtsfolk også ret til årligt at få nogle gæs (2–4 stk.), som de selv måtte udtage blandt gårdens bestand. Foruden disse naturalier modtog de fleste aftægtsfolk også 8–10 læs tørv årligt, og desuden fik de tit stillet en kålhave til rådighed. Derimod var der kun en enkelt, som beholdt noget agerjord, efter at være gået på aftægt. Det drejer sig her om den føromtalte Rasmus Hansen fra Kaslund, der efter at »være blevet gået« sikrede sig en lille ager på 1 skp. land. Desuden havde han, og en del andre, også ret til gratis befordring til og fra kirke, hvor en enkelt oven i købet sikrede sig ret til frit stolestade. Endelig fik nogle aftægtsfolk et lille beløb (1 rdl.) i lommepege eller »haandskilling«, som man kaldte det. Sluttelig er det værd at hæfte sig ved, at der i ingen af de i skiftebrevene omtalte aftægts-

kontrakter pålægges aftægtsfolkene nogen form for arbejde til gengæld.

Formueforhold

Når en fæstebonde eller hans kone døde skulle der foretages et skifte, og denne skiftemyndighed havde godsejeren indtil 1817. Ved skifteforretningen blev der udstedt et skiftebrev, der på samme måde som fæstebreve indførtes i protokoller. Desuden foretoges en registrering og vurdering af dødsboet, hvorpå dets aktiver og passiver gjordes op, med det formål at fordele den eventuelle arv⁴⁶.

Ud af døren i husmandsstedet i Årup kigger den 70-årige vaskekone Marie Jørgensen.

Inskriptionen over døren lyder:

I JESU NAVN ER JEG OPSAT, GUD BEVARE MIG!
DAG OG NAT FRA ILDEBRAND FRA TYVE, HAND
BØNHØR, O GUD, VOR FRELSESMAND. 1760.

Foto af K. Uldall 1925.

Frilandsmuseets arkiv.

Skifternes repræsentativitet

Man kan først spørge, om der findes skrifter efter alle døde på godset²⁴⁷. Det kan konstateres, at der for det første mangler skrifter efter 4 af de 5 forsiddere⁴⁸, og for det andet findes der ikke skifter efter en del af de fæstere, der godvilligt afstod deres fæstegårde. Antallet af manglende skifter efter forsiddere er lille, men sværere er det nøjagtigt at bestemme, hvor stor en rolle den anden bortfaldsgruppe spillede.

For præcist at kunne bestemme dette har jeg lavet en liste over de enkelte gårdes fæstere, som er så godt som fuldstændig. På grundlag af 164 fæstere kunne det konstateres, at der hos 22% *ikke* blev afholdt skifte. Disse bortfald varierer en del i tidsrummet 1720–99, men forholdsvis mange i 1740'erne og 1760–89⁴⁹, og de kan rubriceres i to kategorier. I den første møder vi en række godvillig afståelser, hvor den gamle fæster pga. fattigdom overlader gården til en ny mand, ofte efter en indgået aftale. For knap en tredjedel af de manglende skrifter er det muligt ud fra fæstebreve at konstatere, at fattigdom eller meget gæld har været en væsentlig årsag til at fæsteskiftet fandt sted.

Den anden kategori omfatter to tempi-overdragelserne, som før omtalt er denne afståelsesform kun sjældent beskrevet i fæstebrevene, hvilket ikke udelukker, at den kunne have fundet sted i større omfang. I de meget få eksempler, hvoraf det direkte fremgår, at det reelle fæsteskipte først skulle finde sted, når den ældre fæster måtte ønske det eller var afgået ved døden, findes der intet skifte efter denne, og den yngre fæster har uden videre overtaget gården. I 17 af de 34 bortfald drejer det sig sandsynligvis om sådanne 2-tempi afståelser, hvor den ældre fæster på et eller andet tidspunkt havde afstået gården, og er gået over i aflægtsfolkens rækker, hvorfor der efter hans død ikke blev afholdt noget skifte. At denne kategori i vid udstrækning har omfattet den mere velstillede fæstebønder, som Skrubbeltang er inde på, er der vist ingen tvivl om⁵⁰.

Bortfaldsgruppen kan altså inddeles i to kategorier, der påvirker gennemsnittet i hver sin retning. Det er vanskeligt

at danne sig noget indtryk af i hvor høj grad fattige og velstillede boer »neutraliserede« hinanden, men der er nok ingen tvivl om, at den samlede effekt reduceres meget, således at de gennemsnitstal, der vil kunne beregnes på grundlag af de eksisterende skifter i et rimeligt omfang vil kunne bruges til at belyse fæstebøndernes formueomstændigheder.

Skifteprotokollerne giver indtryk af at være omhyggeligt førte. Det har utvivlsomt spillet en rolle, at Hans Simonsen i sin egenskab af amtmand var omhyggelig med, at Stempel-papirsforordningen af 1719 blev overholdt på hans godser. I en instruks til fuldmægtigen fra 1765 indskærpes det, at »Skifte og Fæste Protokoller maae og føres paa den Maade at man kand være uden Ansvar og har hand om noget skulle manquere, mig derom efterretning at give, at det kand vorde redresseret«⁵¹.

Kun en del af skifterne blev fuldført. Det skyldes, at arvingerne undertiden, og bl.a. ved skifter, hvor der ikke var ud-sigt til at bosopgørelsen ville resultere i et positivt resultat,

Tabel 10. Fuldførte skifter og samfrændeskifter, samlet opgørelse 1720–99. Erholm-Søndergårde godser.

	Fuldførte skifter			Sam- frænde- skifter IV	Total V	III	I	I
	Over- skud I	Under- skud II	I alt III			i % af V a	i % af III b	i % af V c
						%	%	%
1720–9	2	7	9	12	21	43	22	10
1730–9	6	15	21	14	35	60	29	17
1740–9	9	16	25	25	50	50	36	18
1750–9	11	9	20	23	43	47	55	26
1760–9	19	15	34	52	86	40	56	22
1770–9	16	40	56	7	63	89	29	25
1780–9	31	17	48	22	70	69	65	44
1790–9	30	9	39	8	47	83	77	64
	124	128	252	163	415	61	49	30

Kilder: Skifteprotokoller 1701–1758. Wedellsborg Gods. Skifteprotokoller 1720–1820. Erholm-Søndergårde Godser.

indbyrdes blev enige om, hvordan dødsboet skulle forvaltes. Disse samfrændeskifter, eller »mindelige skifter«, som de benævnes i Erholm-Søndergårdes skifteprotokoller, blev i visse perioder praktiseret i ganske betydeligt omfang, som det ses af tabel 10.

Tabel 10, kolonne a, viser at 61% af godsets skifteforretninger i tiden 1720–99 blev fuldført. Fordelt på socialgrupper er resultatet følgende: gårdmænd 48%, husmænd 70% og inderster 80%. Forløbet over tid inden for disse grupper svarer ganske nøje til tabel 10, hvor de fuldførte skifters andel frem til 1770 var ret lav, hvorpå det i 1770'erne steg meget markant, efterfulgt af et noget lavere niveau i 1780'erne, der derpå afløstes af en høj procentsats fra 1790 og fremefter. Det forholdsvis store antal samfrændeskifter på fæstegårdene skal her ses i sammenhæng med familiefæstet; for mange samfrændeskifter netop fandt sted, når den efterlevende i forbindelse med skiftet afstod gården til et familiemedlem, der dermed vedstod arv og gæld, og måske oven i købet gav de øvrige arvinger en vis arv⁵².

Godsejeren som skifteforvalter

Skifteforretningens vigtigste formål set fra et godsejersynspunkt måtte gå ud på, dels at sikre de fordringer, som godsejeren havde i boet, og dels at hindre, at der ved arv fjernedes væsentlige dele af fæstegårdens kapitalmasse eller produktionsmidler, som kunne stille den ny fæster ringere end hans forgænger. Ved de mange skifter, der fandt sted samtidig med at gården overgik til et familiemedlem har godsejeren som regel uden videre accepteret at arvingerne selv afslutte skiftet selv om der blev arv til deling.

For husmænds og indersters vedkommende har man derimod langt oftere gennemført en skiftehåndling, hvilket hang sammen med, at familiefæstet her ikke spillede en så stor rolle, men tillige kan det skyldes, at man undlod at foretage skifter i de fattigste husmandsboer⁵³.

Det bør nævnes, at godsejeren i sin egenskab af skifteforvalter og overformynder skulle varetage de umyndige arvin-

gers tarv, og derfor fandt samfrændeskifte som oftest sted ved dødsboer, hvor samtlige arvinger var myndige.

Mange skifler giver overskud

Halvdelen af samtlige fuldførte skifter havde overskud, når gælden blev trukket fra boets formue (tabel 10, kolonne b). Fordelt på socialgruppe: gårdmænd 47%, husmænd 44% og inderster 68%.

Kolonne c viser, at knap en tredjedel af *samtlige* skifter gav overskud. Det vil være nærliggende at se disse tal, som en nogenlunde acceptabel målestok for fæstebøndernes formueomstændigheder, men for at kunne sige noget sikkert herom, vil et detailstudium af skifternes indtægts- og udgiftsposter være påkrævet.

Skifteoplysningernes troværdighed

I først række hører hele problematikken omkring boets vurdering og herskabets fordringer. Man har hævdet, at vurderingerne, der blev foretaget af godsets fuldmægtig og to vurderingsmænd, som regel fæstebønder fra godset, lå langt under effekternes reelle værdi, og som dokumentation herfor har man sammenlignet vurderingsansættelserne med auktionspriserne ved skifter, hvor der blev afholdt en offentlig auktion. Det kan være vanskeligt at få nogen fornemmelse af dette problem, da der kun findes en enkelt skifteforretning, som kaster lidt lys over netop dette felt. Det drejer sig om skiftet efter Niels Eriksen i Nr. Aby i 1724. Foruden enken skulle den afdødes to søstre arve, men desværre oversteg gælden boets indtægter. De to svogre, der ganske åbenlyst var skuffede over ikke at kunne få arven efter denne tilsyneladende velhavende bonde, kritiserede bagefter vurderingen, idet de hævdede, at »Vurderingen alt for Ringe er skeet, Og brøstfældigheden for høyt ansat«, og derfor krævede de enten omvurdering eller offentlig auktion. Skifteforvalter Vith svarede til denne kritik, at skiftet var blevet lovligt forrettet i alle måder, »saa vidt mig kunde eftter beste

skjønnende bekiendt være«, og han foreslog de to utilfredse svogre, at udmelde nye uvildige takseringsmænd på herredstinget, vel at mærke for egen regning. Derved blev dog sagen, og enken lovede, at svare kreditorerne deres fordringer for »at conservere hendes Sl. Mands goede Navn og Rygte i hands Grav⁵⁴.

Vurderings- og auktionspriser

I alt 11 husmandsboer blev solgt på auktion, og samme behandling overgik 9 boer efter inderster. Ofte fandt disse auktioner sted, når den længstlevende ægtefælle var afgået ved døden, og beboelsen skulle overlades til fremmede folk. Andre gange synes grunden at have været den, at boet var behæftet med en forholdsvis stor gæld, som helt eller delvis kunne afbetales, når dets effekter blev gjort i penge.

Ved en sammenligning af vurderings- og auktionspriser, når man til det resultat, at de sidstnævnte oversteg de første med 58%. Auktionspriser er i sig selv en lidt problematisk størrelse at arbejde med, fordi de overvejende afhæng af hvor stor efterspørgsel og købelyst, der havde været ved auktionen, og Skrubbeltrang har uden tvivl ret, når han i sin disputats konstaterede, at differencen mellem vurdering og auktionspris var størst hos de mindste husmandsboer, fordi husgeråd og andre daglige brugsting ofte solgtes til meget højere priser end dem, de var blevet vurderet til⁵⁵. I denne forbindelse vil det være på sin plads at omtale lidt nærmere en ret kontroversiel skifteforretning, som fandt sted i 1737 efter Rasmus Nielsen i Harrendrup. Den første registrering og vurdering, der fandt sted den 22. okt. 1737, blev foretaget af »husbondens tiener« Johannes Roos, men skiftet blev ikke dermed afsluttet. Godt en måned senere foretoges nemlig en ny vurdering under ledelse af Erholms fuldmægtig Jørgen Christensen. Begrundelsen herfor var den, at en del af arvingerne ikke havde været tilstede ved den første, hvilket nu var tilfældet, for »om de der ved i noget kand have at erindre, paa det samme Paa Lovlig og Billig Maade kand vorde for Andret til vedbørlig Ret for dem alle«. Der ligger unægtelig i

denne indrømmelse til arvingerne en utvetydig desavouering af denne Johannes Roos, som aldrig før eller senere optræder som skifteforvalter. Sammenregnes den første registrering giver den 75 rdl., mens den anden beløb sig til 123 rdl., – 63% højere. Gennemgås de 2 vurderinger minutiøst vil det bemærkes, at forskellene på bohavne kunne svinge meget⁵⁶. Desuden afstedkom en del af differencen fra, at man havde glemt at medregne flere husdyr⁵⁷.

Vurderingen af et dødsbos indbo har naturligvis måttet bero på et skøn alt efter effektens alder og brugbarhed. Der er under alle omstændigheder tale om en vurdering, der såfremt den ikke blev anfægtet af arvingerne, kunne være i godsejerens favør. Men i mange tilfælde har der vel fundet en vis dialog sted mellem skifteforvalter og arvinger under vurderingen, så man undgik, at de sidstnævnte følte sig trådt for nær. I hvert fald pålagde Hans Simonsen i 1765 sin fuldmægtig at forrette skifterne, »som hand selv agter dertil at være ansvarlig i fald nogen disput deraf kunde Reise sig«⁵⁸.

Vi kender kun ét eksempel på, at der fandt en unddragelse sted, eller rettere, at den blev afsløret! Det skete ganske betegnende ved en registrering efter en fæster i Munkgårde, som havde frasagt sig gården, altså en, der var blevet gået. Efter vurderingsforretningen »angaf [Rasmus Andersen] at konen havde bortført af boen imod hans Villie et fyer Beken, en jerngrøde og 18 alen Wadmell«⁵⁹.

Det er indlysende klart, at den fæster, som blev tvunget til at forlade sin fæstegård måtte føle sig stærkt fristet til at stikke ting tilside, som han og familien ville få brug for i den fremtidige usikre tilværelse, men for den store gruppe af solide fæstere har dette motiv næppe været særligt vigtigt. Tværtimod synes det i nogle skifter at kunne spores en tendens til at boet skulle give overskud. Bagved dette må man sikkert se den sociale ambition, der dels manifesterede sig i aftægtskontrakternes bestemmelser om en hæderlig og standsmæssig begravelse, og dels i ønsket om, at ens dødsbo måtte give overskud. Ingen ønsker vel at efterlade sig et fallitbo! Jeg har allerede citeret en passage fra Niels Eriksens skifte, hvor dette kom til udtryk, men kan da i denne forbin-

delse også nævne skiftet efter Magdalene Hansdatter, hvor hendes søskende gav afkald på arv, fordi enkemanden »haver levet skickelig og Christelig med bem^{te} Vores Salig Søster, og paa det at hun ikke skal beskiemes i hendes Graf«⁶⁰.

På grundlag af de få ovenfor omtalte eksempler fra Erholm-Søndergårde godser er det ikke muligt at få noget sikkert indtryk af skifteregistreringens, og herunder især vurderingens, realisme; man må derfor nøjes med at konkludere, at de tal man kan nå frem til på grundlag af skifterne er minimumsangivelser.

Skiftestatistik

Tablet 11.1 bringer en samlet oversigt over skifternes indtægter og udgifter: *Indtægten* omfatter værdien af indbø og besætning, og desuden henregnes hertil eventuelle udestående fordringer. Da det imidlertid kun var i de færreste tilfælde, at den afdøde havde penge tilgode hos fremmede, og da der sjældent fandtes kontante penge i dødsboer, omfattede indtægtsposten alene det beløb, som den afdødes efterladenskaber blev vurderet til, eller hvis der blev afholdt auktion, da det derved indkomne beløb. *Udgifterne* bestod af de berettigede krav, som kunne gøres gældende i dødsboet. Her indtog godsejerens fordringer i regelen en ganske dominerende plads, men den løse gæld, lønkrav fra tjenestefolk, samt begravelses- og skifteudgifter, og evt. ikke udbetalt arv efter en afdød ægtefælle blev også regnet boet til udgift og optræder i tabellerne under »andet«.

Gårdmændenes skifter

Tablet 11.2 omfatter samtlige 246 fuldførte skifteforretninger, men det vil nok være nødvendigt, at opdele materialet på gård- og husmænd.

Sammenholder man antallet af fuldførte skifter i tabel 11.2 med summen af samfrændeskifter og anslåede bortfaldne skifter, konstateres det, at tabellens tal repræsenterer noget under halvdelen af samtlige fæsteskifter. Jeg har på de forud-

Tabel 11.1 Fuldbyrdede skifters indtægter og udgifter, samt formue, 1720–1799. Samlet opgørelse for gård- og husfæstere. Erholm-Søndergårde godser.

Rd.	Antal skifter	Indtægt pr. gård	Udgift pr. enhed			Andet (1)	Samlet udgift pr. enhed	Formue pr. enhed
			Besætning	Bygfæld	Restance			
1720–9	9	148	80	37	4	65(39)	184	-37
1730–9	21	94	47	16	13	16(12)	92	2
1740–9	25	113	45	23	12	39(28)	130	-18
1750–9	20	132	55	29	6	38(33)	128	4
1760–9	32	136	25	17	7	24(12)	85	51
1770–9	55	135	70	27	7	44(34)	152	-17
1780–9	45	244	75	28	3	62(28)	171	73
1790–9	39	246	10	10	2	46(24)	75	171

246

Kilder: Skifteprotokoller 1701–1758. Wedellsborg Gods. Skifteprotokoller 1720–1820. Erholm-Søndergårde Godser.

Noter:

1. Tallet i parentesen angiver *den løse gæld*, dvs. lån og kreditter hos andre bønder, købmænd m.v.
2. Den ændrede skiftepraksis, som FRD. af 18.6. 1787 påbød, medførte, at man ophørte med at opføre værdien af gårdens heste på indtægtssiden, og samtidig belaste udgiften med værdien af de heste, som godsejeren kunne gøre krav på. I stedet takseredes de forefundne heste, og såfremt der da konstateredes mangler, blev det ført til udgift.

gående sider forsøgt at klarlægge hvilke konsekvenser dette ville få for de fuldbyrdede skifters repræsentativitet, og nåede da frem til den konklusion, at disse bortfald ikke afgørende kunne anfægte de foretagne gennemsnitsberegningers værdi.

Tabel 11.2 omfatter alle gårde, men da der jo både er store og små gårde, som ikke indgår med samme vægt i tiårsgennemsnittene, så kan dette i sig selv give anledning til variationer, og derfor vil jeg i det følgende gøre opmærksom på de tal, hvor en del af forklaringen ligger i en »skæv« repræsentation af gårdstørrelser⁶¹. Det vil i særlig grad komme til at spille en rolle, når kildematerialet er spinkelt. En væsentlig

Tabel 11.2. Indtægter, udgifter og formue hos gårdfæstere 1720–1799.
Erholm-Søndergårde godser.

Rd.	Antal skifter	Indtægt pr. gård	Udgift pr. gård			Andet (1)	Samlet udgift pr. gård	Formue pr. gård
			Besætning	Bygfæld	Restance			
1720–9	8	165	50	40	5	73(20)	168	-3
1730–9	15	121	66	21	17	18(5)	122	-1
1740–9	17	154	84	31	16	48(18)	179	-25
1750–9	17	152	65	35	6	43(20)	149	-3
1760–9	10	324	79	35	19	52(14)	185	+139
1770–9	29	220	130	41	13	71(34)	255	-35
1780–9	28	284	120	42	4	87(40)	253	+31
1790–9	16	313	26	19	4	83(46)	132	+181

140

Kilder: Som tabel 10 og 11.1.

Noter: Tallet i parentes angiver den løse gæld.

del af forklaringen på de store tal for det første årti 1720–9 er den, at 4 af de 8 gårde, fra hvilke vi har fuldførte skifter, hørte til de største på godset⁶².

I 1730'ernes og 1740'ernes skifter figurerede ofte en betydelig restance, der vidner om landbrugskrisen i disse år. I 1735–37 var der hele fire fæstere, som frasagde sig deres gårde. Om en af disse Hiere Offersen i Harrendrup, siges det lige ud, at han »ey med Pløyning eller andet sig vil befatte«⁶³. Hvorvidt disse bønder simpelthen ikke orkede mere, eller om de »blev gået« af godsejeren kan vi ikke sige noget sikkert om, men at det i de år ikke var nogen dans på roser at være bonde er hævet over al tvivl.

Først i 1750'erne synes situationen at være blevet bedre. Nu giver betydeligt flere boer end tidligere overskud, og restancerne er små. Denne positive udvikling fortsatte i 1760'erne, men nu optræder der igen større restancer hos gårdmændene. Kvægpesten, der rammer Fyn tre gange 1760–70, har den væsentligste del af skylden herfor.

Den uheldige udvikling fortsætter i 1770'erne, og når sit lavpunkt i årene 1770–74. Pga. kvægsygen var bøndernes økonomiske tilstand svækket, og værre blev det, da høsten slog fejl i 1771–73. Mange bønder blev svækkede, og de blev et let offer for den mæslingeepidemi, der i 1772–3 hærgede landet. Kirkebøger og skifter fortæller med al tydelighed om dødens gang. Ofte ramtes folk i deres bedste alder, og især kvinderne var udsatte. ($\frac{2}{3}$ af de døde i Gelsted-Rørup sogne). Halvdelen af skifterne fra 1770'erne er fra 1772–4, det kan forklare de få samfærdeskifter i tabel 10. Døden kom simpelthen uventet⁶⁴.

Efter 1780 er der for gårdmændene kun én vej, og det er fremad mod bedre tider. Flere og flere boer viser nu overskud, indboet bliver større og bedre og samtidig forsvinder restancen næsten fuldstændigt, mens derimod den løse gæld stiger⁶⁵.

Til dækning af lynkrigen mod Sverige, blev der i 1789 opkrævet en indkomst- og formueskat, idet alle skulle betale enten $\frac{1}{2}\%$ af nettoformuen, eller 5% af indkomsten. *Alle gårdmændene* på Erholm-Søndergårde godser svarede formueskat svarende til en gennemsnitlig formue på 187 rdl. Efter 1787 var godsejerens fordring til besætning blevet kraftigt reduceret, og derfor måtte bøndernes nettoformue i 1789 være meget højere end gennemsnittet for 1780–9 i tabel 11.2, og mere på linie med 1790'ernes niveau, hvilket da også er tilfældet⁶⁶.

Godsejerens fordringer udgjorde gennem hele det 18. århundrede alene med undtagelse af det sidste årti langt den største gældsbyrde i gårdmandsboer. Karakteristisk for 1790'erne er det beskedne omfang, som herskabets fordringer her optræder i. Årsagerne hertil må vel dels være en generel velstandsstigning⁶⁷, men dels også de ændringer, der ved FRD. af 8. juni 1787 blev påbudt i skifteproceduren, og som stærkt begrænsede godsejerens mulighed for manipulationer⁶⁸. Godsejerens krav omfattede, for det første det beløb, som en kompelt hestebestand og de fornødne avlsredskaber ville koste⁶⁹. Denne gældspost, der i tabellerne omtaltes som »besætning«, var klart den største. Den anden omfattede det

beløb, som godsejeren mente var nødvendigt til at reparere fæstegården, (bygfæld) mens den tredje gældspost var de restancer, dvs. landgilde- og skattepenge, som fæsteren manglede at betale.

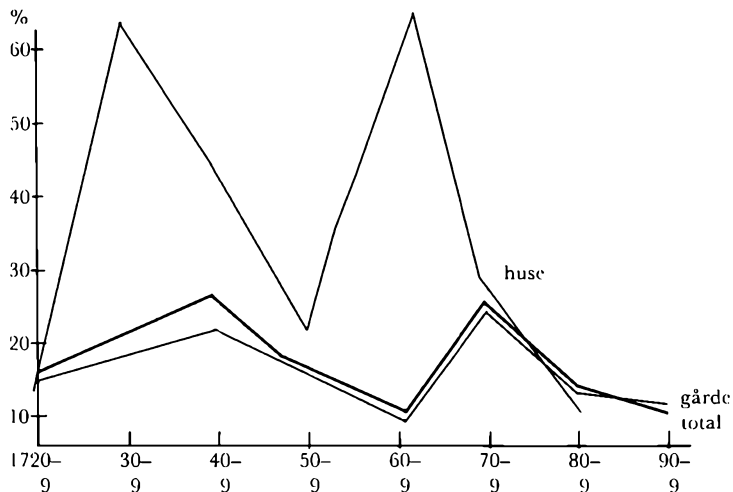
Langt de fleste gårdmænd havde også en større eller mindre løs gæld, som også kom til at figurere i skifterne.

Reel contra fiktiv gæld

I skifterne optræder således to former for gæld, dels en *reel gæld*, bestående af restancer og løs gæld, og dels en mere *fiktiv gæld*, som omfattede godsejerens fordringer til besætning og bygfæld. Sammenholdes den reelle gæld med indtægterne bliver resultatet overskud i samtlige årtier! De fiktive gældsposter har nemlig i mange skifter reduceret et reelt overskud til et underskud med det resultat, at hele arvemassen forblev i gården.

Den reelle gæld set i forhold til indtægterne skulle derfor

Figur 1. Den reelle gæld i % af indtægterne i dødsboer. 1720–1799. Erholm-Søndergårdse godser.

kunne karakterisere velstandsniveauet. Figur 1 viser dette forløb.

Fra 1720'erne til 1740'erne steg den reelle gæld fra 16% til 24%. Krisen satte sig her sine tydelige spor. Mange fæstebønder måtte låne penge for at klare sig igennem de magre år. Først og fremmest tyede de til mere velstillede standfæller, men møllere og smede lånte også ofte penge til betrængte bønder.

I 1750'erne var fæstebøndernes økonomiske forhold særdeles gunstige. Både restancer og løs gæld var meget beskedne. I 1760'erne ændredes situationen i negativ retning, og i 1770'erne steg den reelle gæld drastisk.

I de sidste årtier af 1700-tallet forsvandt restancerne næsten fuldstændigt fra skifterne, således at den reelle gæld efter 1790, næsten udelukkende bestod af løs gæld. I de sidste årtier faldt den løse gæld hos husmændene, mens den steg hos gårdmændene. Det viser at gårdfæsternes økonomiske horisont er ved at blive større og samtidig med at behovet for driftkapital er voksende.

Hesteholdets betydning

I en fæstegård skulle der være et bestemt antal heste. De ejedes af godsejeren, og han havde således ret til at belaste boet med det beløb, hvortil denne hestebestand kunne takseres. Taksationspriser lå så godt som altid over det beløb, som gårdens egne heste blev vurderet til, og det er der i og for sig intet mærkeligt i, fordi godsejeren kunne fordr gode arbejdsheste, og de måtte naturligvis koste mere, end gårdens gamle krikker. Der er intet der tyder på, at skifteforvalteren generelt har benyttet sig af de muligheder, der lå i disse vurderinger, til at belaste f.eks. velstillede boer særlig meget⁷⁰. Derimod afspejler vurderingerne efter 1770 i højere grad end før den almindelige prisudvikling⁷¹.

Husmændenes skifter

Tabel 11.3 viser i det store og hele samme tendens, som hos gårdfæstere. Af de 74 husskifter var 26 (36%) småboer, der

Tabel 11.3. Indtægter, udgifter samt formue hos husfæstere 1720–1799.
Erholm-Søndergårde godser.

Rd.	Antal skifter	Indtægt pr. hus	Udgift pr. hus			Andet (1)	Samlet udgift pr. hus	Formue pr. hus
			Besætning	Bygfæld	Restance			
1720–9	2	12	0	10	2	3 (0)	15	-3
1730–9	6 ²	24	0	4	2	19(14)	25	-1
1740–9	8	26	2	2	3	17(10)	24	2
1750–9	3	17	0	2	2	7 (2)	11	6
1760–9	13	42	1	14	2	20(13)	36	6
1770–9	16	35	3	18	2	27(22)	50	-15
1780–9	11	48	0	6	0	34(16)	40	8
1790–9	15	142	0	6	2	31(14)	39	103

74

Kilder: Som tabel 11.1.

Noter:

1. Tallet i parentes angiver den løse gæld.
2. Det har kun i 4 af de 6 tilfælde været muligt at specificere godsejerens fordringer ud.

takseredes til mindre end 20 rdl. En lidt større gruppe på 29 (40%) bestod af boer med en værdi på mellem 20 og 50 rdl., mens de mest velhavende dødsboer, der vurderedes til 50 rdl. og mere løb op på 25%, hvoraf lidt under halvdelen var på mere end 100 rdl.⁷¹.

Som tidligere omtalt fandt der skifte sted ved 3 ud af 4 fæsteoverdragelser blandt gårdmændene. Det må antages, at denne andel var endnu mindre for husmandsgruppens vedkommende, og at vi her mangler mange af de fattigste boer. Endelig kan det bemærkes, at den løse gæld i 1730'erne og 1770'erne beløb sig til $\frac{2}{3}$ af boets værdi; husmændene var altså i dårlige tider nødt til at låne relativt flere penge end gårdmændene for at kunne klare dagen og vejen.

Skifterne giver kun et billede af den bedre stillede del af husmandsklassen, og den samme skævhed findes i formue-

skatten af 1789, hvor rundt regnet halvdelen af husmændene mangler. Her figurerer først og fremmest håndværkerne, som svarede skat af indtægt på 20–30 rdl. De øvrige husmænd betalte derimod 1/2% af deres formue på samme måde som gårdmændene. Den udgjorde gennemsnitlig 31 rdl. (29 husmænd)⁷³. Jens Andersen Glarmester i Hækkebølle, svarede skat af knap 800 rdl., – en usædvanlig stor formue for en husmand! I 1791 døde han og skiftet viste et overskud på 1198 rd., hvoraf de 900 var udlånte penge⁷⁴. Dette skifte påvirker gennemsnittet for 1790'erne kraftigt, og kunne give indtryk af en meget positiv velstandsudvikling blandt husmændene.

I 1789 betalte 4 tjenestekarle formueskat; Mathias Andersen af 900 rdl., Jacob Jensen af 700 rdl., de to øvrige af omkring 50 rdl. Sådanne karle var det nok værd for en godsejer at samle på. Hvad der senere skete med Mathias ved vi ikke, men Jacob fæstede i 1794 en gård i den by, hvor han tjente i 1789⁷⁵. Langt de fleste karle har sikkert gemt deres sparepenge så dybt på kistebunden, at de glemte at finde dem frem, da der skulle betales formueskat.

En af de rigeste personer på godset var enken og indersten Karen Hansdatter, der opgav at have en formue på 1050 rdl. Ved hendes død i 1792 var overskuddet på 1805 rdl., størstedelen i form af udlånte penge. Hvordan hun er kommet i besiddelse af alle disse penge kan vi ikke vide noget om, men ihvertfald vidner det beskedne bohove om, at det ikke er noget som hun har pralet med⁷⁶.

De fattige

Sværere er det at få noget indtryk af de livsbetingelser, som de fattigste eksisterer på godserne var undergivet. Kun nu og da kan vi ane konturerne af disse elendige, som hele tiden befandt sig på sultegrænsen. I 1772 fik 45 familier på Stamhuset fattighjælp, og her møder vi en række eksisterer, som hverken figurerer i fæste- eller skifteprotokoller, ganske enkelt fordi de har været så fattige at det ikke har været værd at spille papir på dem⁷⁷. Enker med børn udgjorde her en

talstærk gruppe, og mange af dem genfindes på listerne over fritagne for ekstraskat. Om en af disse, Rasmus Espersens enke i Gelsted, skriver sognepræsten, at »hun betler for sit Brød til sig og sin Søn, som hun opføder roesværdigt, da hun lærer ham at læse«⁷⁸.

Bønders opsparing

I dødsboerne findes næsten aldrig rede penge⁷⁹, og det kan jo synes mærkeligt, at der ikke er en eneste skilling tilbage. Karen Schousboe mener at forskellige opsparingsobjekter, hvortil penge og sølvtøj hørte, blev unddraget ved skifterne; men de få, atypiske eksempler hun nævner virker ikke overbevisende. Udgangspunktet for hendes undersøgelse er det faktum, at de nye fæstere betalte en stor indfæstning, når de overtog fæstegårde. Hvor fik de disse penge fra? – spørger hun – og vender sig mod fæstegårdene for at finde noget der tyder på opsparing her⁸⁰. Dermed rejses et interessant spørgsmål, som jeg kun delvis kan give svaret på. Jeg har i forbindelse med indfæstningen argumenteret for, at en karl godt selv kunne lægge det nødvendige beløb tilside på 10–15 år, og at der rent faktisk var mange karle med ledig kapital spores i skifterne, hvor de ofte figurerer som kreditorer. Ud af de 22 skifter, hvor den afdøde var pengeudlåner, er lidt under 1/3 skifter efter ungarle, der når man tager denne gruppes lavere dødelighed i betragtning, er repræsenteret særdeles stærkt. Indfæstningspengene kan altså ikke uden videre tages som udtryk for, at der skete en opsparing i fæstegårdene. Hvad angår opsparingsformen, tror jeg at de færreste bønder anskaffede sig sølvmønter og andre sølvting. Langt snarere har de købt en ko eller måske et stueur eller andet indbo, som på sin diskrete måde kunne fortælle om, at det ikke stod helt ringe til på gården.

Livet som fæstebonde bliver tryggere

Fra 1750 til 1800 mere end fordobledes indtægterne i fæstegårdenes bosøgørelser, mens stigningen hos husmændene

var noget større. I 1720'erne havde kun hvert 10. skifte overskud, mens billedet havde ændret sig markant frem til 1790'erne, hvor 2 ud af 3 skifter gav overskud. Frem til 1740'erne så situationen ikke særlig lys ud for de vestfynske fæstebønder. De fleste boer havde underskud, bl.a. fordi den reelle gæld beløb sig til omkring $\frac{1}{3}$ af alt det, boet var værd. I 1750'erne blev situationen forbedret; flere fæstebønder kunne nu se frem til at efterlade sig et overskud, og samtidig decimeredes restancerne. I 1760'erne og navnlig 1770'erne steg udgiftssiden kraftigt, og resultatet blev at kun få boer havde overskud. Kvægsyge, misvækst og død tegner her sit tydelige spor. Efter 1780 gik det mod bedre tider. Ikke alene steg antallet af overskudsboer, men den reelle gæld blev mindre både absolut og relativt. Denne vækst skyldes derfor ikke alene prisstigninger, men må også tilskrives en større velstand hos bønderne, og det vil sige gårdmænd og husmænd. Om de allerfattigste ved vi næsten intet.

En minutios gennemgang af hvert skiftes indbo vil uden tvivl kunne dokumentere velstandstigningen. Et andet sikkert tegn herpå er gårdenes kvægbesætninger, der efter 1760'ernes elendighed blev større og større, således at der i mange af 1790'ernes stalde stod over en halv snes køer. Fæstebønderne og det vil først og fremmest sige gårdmændene havde ved udgangen af det 18. århundrede afgørende fået forbedret deres økonomiske situation. Livet som gårdmand var nu sammenlignet med før langt tryggere. Indtægterne var blevet større, og selvom udgifterne også var steget, blev der dog et overskud tilbage til bonden og hans familie. I 1794 havde de fleste bønder ligefrem råd til at give op til en dalers penge til genopbygning af det netop brændte Christiansborg Slot⁸¹.

Noter

1. Fæsteprotokollerne indeholder fra perioden 1700 til 1800 i alt 314 fæstebreve, hvoraf 16 er udstedt af fremmede godsejere, og derpå indført i fæsteprotokollen, når de pågældende gårde købtes af Erholms ejer.

2. Jens Mikkelsen, fæstebrev 30.4. 1769.

NB Jeg vil i det følgende, når der henvises til fæste- og skifteprotokoller, i noten kun angive fæsterens navn, samt udstedelsesdatoen. Så kan man ved hjælp af den registratur over fæste- og skifteprotokollerne, som LAF har udarbejdet nemt finde frem til det pågældende dokument.

3. Optegnelse over de bønder, »som har fæst men formejdelst Bygningens istandsættelse ej endnu har erholdt Fæstebrev«. 21.1. 1791. 8/10. 1777–1816. Breve og dokumenter vedr. skiftevæsenet.
4. Rasmus Jacobsen, der i 1762 var 28 år gammel, havde efterladt sin kone i »slette omstændigheder«, men vendte senere tilbage til godset, hvor han blev husmand og lod sig hverve til dragon. I 1769 havde han endnu et par år tilbage af tjenesten og boede i et hus i Gelsted-Tårup. Han var nu blevet »en stadig og skickelig Mand«. Baag-Vends herredstings dom, 1762, 10.10., samt 6/4. 1735–69. Domme og retsakter, og endelig Synsforretningen af 14.8. 1769, der findes i 14/12. 1769–1979. Beskrivelse af godsets indretning og forbedring.
5. Claus Bjørn har i anmeldelsen af Margit Mogensens bog i *Fortid og Nutid* 1975–6, s. 174f, gjort opmærksom på, at der i mellemgruppen »godvillige afståelser« skjuler sig en række tvungne »frivillige« afståelser, som skånede fæsteren for en forsiddelsesdom.
Krigsråd Jacob Wedel, skrev i 1787 følgende:
»Her i Landet [dvs. Fyn] sættes sielden nogen fra Gaar. Naar en Mand seer sine Omstændigheder at aftage; bliver liderlig; eller taber sin Lyst til Arbejdsomhed, (der kan have mange Aarsager) udsøger han sig selv en Eftermand, og accorderer med ham om Afstaaelse, saa Herskabet selv sielden har noget med den Sag at bestille« (Anmerkninger, s. 49).
6. Kapitelstaksten for rug faldt fra 2 rdl. 80 sk. i 1726 til 1 rdl. i 1732, for byg var taksten i 1726 1 rdl. 80 sk., i 1731–2 kun 80 sk. På samme måde faldt havre fra 1 rdl. 72 sk. i 1728–9 til 48 sk. i 1731–2, og 1735. (Kapitelstaksternerne for Fyns Stift, Statistiske Meddelelser, 4. rk., XV, s. 9).
7. De øvrige resultater svarer ganske godt til Skrubbeltrangs, idet han fastsatte antallet af fuldbyrdede livsfæster til »noget over 50%«, og godvillige afståelser til 40% for Fyns vedkommende. (Fæstegården som forsørger, s. 237f).
8. Rasmus Laursen fik ved frasigelsen af sin gård i Hjerup aftægt. (Skiftebrev, 22.2. 1765.).
9. Gorm Jørgensen, fæstebrev 4.5. 1744. Jens Jørgensen, skiftebrev 21.8. 1764. Båg-Vends herreders tingbog 1738–46, 26.7. 1743 (fol. 820f), samt Formue-, Kop-, Heste-, og Karosseskatten af Assens og Hindsgavl Amter, Rtk. 2244.261.
10. I en oversigt forfattet af forvalteren på Erholm, Dankvart Møller, den 20.6. 1777, nævnes 10 husmænd, som »haver alleene deres iboende huuse udi leje og derfor ingen Fæste breve til dem udsted«. 8/10. 1777–1816. Breve og dokumenter vedr. skiftevæsenet.
11. Karen Jørgensdatter, fæstebrev 1.6. 1787.

12. Familiefæsteprocenten for 1760–9 ligger således lidt over den familiefæsteprocent, som Aa. Rasch beregnede for Frederiksgave gods 1767–70 (71%). Dette gods' bønder blev betragtet, som nogle af de mest velstående fæstebønder på Fyn. (Aa. Rasch: Niels Ryberg, s. 291, 294).
13. Hans Simonsens testamente og stamhusbrev af 26.11. 1761. 29/2. 1731–1776. Dokumenter og papirer vedr. Hans Simonsen.
14. I en indberetning til Rentekammeret, dat. 14.11. 1768, hævdes det, at »Bønderne er her i Landet i alle maader saa godt som Arvefæstere over alt, Een af Sønnenne Bliver altid bestandig ved Gaarden, og hvor ingen er, een af Døtrene«. Indberetningen er signeret af de to excutorer, og findes i: Indkomne betænkninger over spørgsmål til landvæsenets forbedring i henhold til circulære af 30. april 1768. 1768–1770. D. Lange-land og Fyn. Rtk. 432.41.
15. M. Mogensen: Fæstebønderne i Odsherred, s. 54.
16. Jeg valgte landsbyerne i Barløse, Gelsted, Harndrup og Rørup sogne, fordi LAF har udarbejdet alfabetiske registraturer over viede og døde i disse sogne.
17. F. Skrubbeltrang: Fæstegården som forsørger, s. 246.
18. Gregers Laursen, skiftsbrev 28.7. 1735.
19. Grunden hertil er den, at indfæstningspengene blev betalt direkte til Hans Simonsen, og de figurerer derfor ikke i årsregnskaberne.
20. Anders Nielsen, fæstebrev 30.6. 1751.
21. Anne Rasmusdatter, skifte 18.12. 1750. Anne var gift med Morten Dinesen, der overlod sin gård til Anders Nielsen.
22. Lars Jensen, fæstebrev 8.4. 1768.
23. F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, s. 118 og 348. Forfatterens tal omfatter for årene 1720–69 15 godser, og for 1770–99 10 godser på Sjælland.
24. F. Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500–1800, s. 228, 348.
25. For de 3 årtier 1760–9, 1770–9 og 1790–9, hhv. 158, 157 og 267 rdl. (Aa. Rasch: Niels Ryberg, s. 293).
26. Godser af den sidste type synes at spille en dominerende rolle i Skrubbeltrangs opgørelse (Eks.: Holckenhavn, Gyldensten, Frederiksgave og Hindsgavl).
27. P. Thestrup: The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800, fig. 9 (s. 66), note 7, (s. 67).
28. Gorm Andersen, fæstebrev 4.5. 1744. Peder Nielsen, fæstebrev 1.1. 1744, og Laurs Laursen, fæstebrev 12.1. 1744.
29. Simon Hansen, fæstebrev 18.3. 1768.
30. Gorm Jørgensen, fæstebrev 26.11. 1791, og Christian Larsen, fæstebrev 5.5. 1789.
31. Hans Chr. Jørgensen, fæstebrev 30.1. 1782.
32. Hans Larsen, fæstebrev 19.11. 1791.
33. Jørgen Andersen, fæstebrev 12.6. 1776.
34. Niels Larsen, fæstebrev 5.4. 1773.

35. Jep Larsen, fæstebrev 10.1. 1780, og Niels Juchumsen, fæstebrev 18.12. 1797.
36. Christine Nielsdatter, fæstebrev 2.5. 1786.
37. Jesper Sørensen, fæstebrev 25.4. 1778.
38. Johannes Christoffer Frandsen, fæstebrev 18.3. 1759.
39. F. Skrubbeltrang: Fæstegården som forsørger, s. 245.
40. Peder Andersen, fæstebrev 2.5. 1785.
41. Det bør lige nævnes, at der hverken i fæste- eller skiftebreve findes et eneste eksempel på en aftægtsordning for husmænd.
42. F. Skrubbeltrang: Fæstegården som forsørger, s. 273.
43. Karen Andersdatter, Ejby, skiftebrev 27.11. 1783.
44. Skrubbeltrang er også inde herpå, idet han skriver, at aftægten vel snarere var udtryk for den fratrædende fæsters sociale standard end for herskabets belønning (Fæstegården som forsørger, s. 241).
45. Else Hansdatter, skiftebrev 14.8. 1770.
46. Skifteprotokollerne for Erholm-Søndergårde godser, omfatter i alt 378 skifteforretninger, fordelt på 196 gårdskifter, 107 husskifter, 25 bolskifter og endelig 50 skifter efter inderster. Desuden har jeg for tiden før 1759 benyttet 37 gårdskifter fra Wedellsborgs skifteprotokoller, som med sikkerhed kan henføres til Søndergårde gods.
47. F. Skrubbeltrang: Om brugen . . . , s. 265.
48. Jens Rasmussen, der i 1738 havde fæstet en gård på 7 tdr. htk. i Harrendrup, blev i 1755 fradømt denne gård pga., at han havde ladet den forfalde, undladt at dyrke jorden, og ikke betalt landgilde. (Båg-Vends herreders Tingbog 1746–63, 1755, 17.1. (fol. 329f). Den 29.3. 1755 foretoges der en registrering efter ham, og den gav et underskud på 222 rdl. Til samme gælds afbetaling blev J. R. »tilkient at arbejde i Odense Tugt og Manufactur Huus« (8/2. Skifteprotokol 1747–73, s. 67f). En hurtig død allerede samme år reddede ham dog fra denne triste skæbne.
49. Det har i nogle tilfælde været vanskeligt at datere et fæsteskitte nøjagtigt, og derfor må den kronologiske fordeling tages med en vis varsomhed. De i alt 34 konstaterede bortfald, hvoraf over 50% ligger i perioden 1760–89, fordeler sig på følgende måde årti for årti:
1720–9:	4
1730–9:	2
1740–9:	6
1750–9:	1
1760–9:	7
1770–9:	5
1780–9:	8
1790–9:	1
	—
i alt	34
50. F. Skrubbeltrang: Om brugen . . . , s. 265.
51. Instruks fra Hans Simonsen til Dankvart Møller, 1765, § 15. 14/1. 1741–1837. Forpagtningskontrakter.

52. Ved en række samfrændeskifter motiveredes det med, at arvingerne »havde gjort overslag paa Boens Midler, og da befunden, at dersom samme skulle Registreres og Vurderes, og derimod anføres ald dend bortskyldige Giæld med Videre som Retteligen kunde udfordres, kunde Boens Indgiæld ikke overløbe dends Udgiæld, og desaaarsag ej noget for Børnene at arve«. Børnene fik dog i dette tilfælde, som i de fleste andre, en beskeden arv, i form af deres mors klæder. Eksemplet er hentet fra skiftet efter Maren Hansdatter, 23.10. 1757.
53. Jvf. Skrubbeltrang: Om brugen . . . , s. 265.
54. Niels Eriksen havde en gård på 10 tdr. htk. i fæste (Skiftebrev 3.5. 1724).
55. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, s. 266. I 6 af de fattigste boer, dvs. hvor indtægterne ikke oversteg 20 rdl., kom der ved auktionen over det dobbelte beløb ind.
56. Et egebord vurderedes f.eks. i 1. vurdering til 3 mk. og i 2. til 1 rdl. 2 mk., 2 dyner i 1. til hhv. 1 rdl. 2 mk. og 1 rdl. 4 mk., mens de i 2. vurdering sattes til hhv. 2 rdl. og 2 rdl. 4 mk. Endelig takseredes en kobber bryggerkedel til først 2 rdl. 4 mk. og derpå til 4 rdl.
57. Rasmus Nielsen, skiftebrev 22.10. 1737.
58. Som 51.
59. Rasmus Andersen, Munkgård, skiftebrev 10.2. 1736.
60. Magdalene Hansdatter, skiftebrev 21.2. 1787.
61. Man vil naturligvis kunne komme uden om dette usikkerhedsproblem ved i stedet for helgård, at have valgt enheden »tdr. htk«. Men på den anden side skal jeg tilstå, at jeg ikke har fundet en sådan beregningsmetode tilstrækkelig tillokkende til at kaste mig ud i den. Først og fremmest fordi forskellen på de 2 beregningsmåder ikke er større end, at man vil kunne se de samme tendenser i begge forløb. (Margit Mogensens beregninger af »indgæld« hos gårdfæstere med både »gård« og »tdr. htk.«, som enheder kan bekræfte dette). Dertil kommer, at man lettere kan supplere den kvantitative beregning med kvalitative analyser, når enheden er »gård«.
62. En gård i Nr. Åby på over 10 tdr. htk. (3.5. 1724); 2 gårde på 9–6–1–1 tdr. htk. (15.10. 1727), og 7–5–1–1 tdr. htk. (14.6. 1727) i Ørsbjerg, samt en ejendomsgård i samme by på 7–2–2–1 tdr. htk. (20.5. 1729).
63. Hierre Offersen, skiftebrev 12.3. 1735.
64. Den ene af Erholm-Søndergårdes executores, etatsråd Jens Baar, skrev i 1771 således:
 »At disse Aaringer og især sidste Aar haver været saa besværlige med den Almindelige Qvægdød og Misvæxt, at Bondens vilkaar deraf i yderste maade er svækket, og for de fleste umuligt at svare hvad de bør, som alt er en hver bekient, der haver det mindste med land godser at bestille«. Desicion og Rigtighed for Stamhuset, forfattet af Jens Baar, dat. 19.1. 1771. 2.3. 1768–1784. Stamhusets Rigtighedsakt 1777.
- Cederfeld de Simonsen beskriver mange år senere (1816) godsets forfatning ved overtagelsen i 1777: »Jeg modtog Godset, Kirkerne og Hovedgaardene i den elendigste forfatning, da Executores Testamenti

- ikke formedelst Giældens og Renternes 5 prcto promte betaling kunde anvende noget til Ejendommenes Istandsettelse«. 1816. Indberetning til Danske Kancelli. 14/12. 1769–1979. Beskrivelse af godsets indretning og forbedring.
65. M. Mogensen bringer en tabel over indtægten hos gårdfæstere på Ods-herreds gods 1776–1800 (s. 156). Sammenlignes disse tal med tabel 11.2 ses det, at den procentuelle stigning fra 1780'erne til 1790'erne er noget nær den samme (Erholm-Søndergårde: 28%, Odsherred: 33%).
 66. Dokumenter ang. formueskatten af 1789. Assens, Hindsgavl og Nyborg Amter. Rtk. 2423.738.
 67. Det vil være rimeligt at antage, at den prisstigning, som fandt sted i reformtiden er skyld i en del af indtægtsstigningen efter 1780. Siden Falbe-Hansen har de fleste landbrugshistorikere været enige om, at der i disse år fandt en betydelig prisstigning sted. (Stavnsvaandsløsningen, s. 83f). Se også S. A. Hansen: Økonomisk vækst, s. 68–9.
 68. Jeg tænker her særlig på bestemmelserne om, at 2 uvildige mænd skulle taksere dødsboets mangler, og at denne taksationsforretning skulle fremlægges af godsejeren, som hjemmel for de gjorte fordringer. Forordningens § 3.
 69. Jvf. FRD. af 15.1. 1701 og 13.2. 1722.
Desuden kunne godsejeren også kræve dækning for manglende såsæd, men da den i de fleste tilfælde fandtes på gården, er fordringer herpå ikke særlig hyppige.
 70. Hos Rasmus Laursen, der havde ladet sin gård i Hjerup forfalde, og undladt at betale afgifter, og som den 22.2. 1765 afstod gården til svigersønnen, vurderedes de fordrede rejscheste til 20 rdl. og plovhestene til 14 rdl., hvilket lå meget over det normale beløb både før og efter. Det ser ud som om godsledelsen i dette tilfælde har benyttet disse vurderinger til at skrue gælden op på et sådant niveau, at formuen blev negativ.
 71. I et skifte fra 1772 hedder det således: »2 Bester at giøre Ægter og andet Arbeide med, som efter disse Tiiders Priis ikkun kand koste 32 rdl.«. Peder Rasmussen Friis, skiftebrev 6.5. 1772.
 72. F. Skrubbeltrang gennemførte i sin disputats tilsvarende beregninger for en række sjællandske godser, og derved kom han frem til følgende fordeling: Boer vurderet til under 20 rdl. udgjorde over 60% af det samlede antal husskifter; boer vurderet til 20–50 rdl. udgjorde 27–28% og velstillede boer på over 50 rdl. kun 10–12%. (Husmand og Inderste, s. 264f).
 73. Som 66.
 74. Jens Andersen Glarmester, skiftebrev 11.6. 1791.
 75. Jacob Jensen, fæstebrev 12.12. 1795.
 76. Niels Andersen, skiftebrev 1.1. 1780, og Karen Hansdatter, skiftebrev 18.3. 1792.
 77. 1772. Liste og inddeling over Stamhusets fattige og deres underhold. 11/1. 1772–1859. Dokumenter vedr. fattigvæsenet.

78. Mandtal over personerne til Stamhuset. 18/148.1755–1875. Div. sager vedr. Stamhusets økonomiske forhold.
79. Kun i 4 skifter fandtes der rede penge: Hmd. Knud Lorentsen Prip, skifte 2.1. 1778: 1 rdl. 3 mk. Indsiddet Rasmus Hansen, skifte 13.3. 1773: 4 mk. 12 sk. Endelig lå de meget velhavende indsiddere Niels Andersen og Karen Hansdatter inde med 273 rdl. i kontanter, da manden døde i 1780 og 91 rdl. ved konens død i 1792.
80. Karen Schousboe: Kistefæ, s. 25f.
81. 1789–1817. Vedr. Chr. Ernst Cederfeld de Simonsens indkomstskat og formueskat, samt vedr. sammes bidrag til div. indsamlinger. 18/148.1755–1875. Div. sager vedr. Stamhusets økonomiske forhold.

Kapitel 4

Fæstegårdens økonomi

Bondegårdsdriften

1700-tallets landbrug var baseret på en selvforsynings- og genbrugsøkonomi. Bøndernes arbejde gik i generationer ud på at fravriste naturen et overskud, som bonden, hans familie og folk, samt samfundets herskende klasser kunne leve af. Endnu var der ikke tale om, at menneskene kunne gøre sig til herre over naturen; tværtimod var man undergivet dens love, og de udstak rammerne for bondens handlefrihed. Bøndernes aktiviteter måtte altså udfolde sig inden for og i overensstemmelse med de naturlige omgivelser, som i bogstaveligste forstand omgav landsbyens tætsluttende række af gårde og huse. Ikke desto mindre søgte bønderne nu og da at tilkæmpe sig et større udkomme. Grundene hertil kunne være flere, f.eks. kunne en voksende befolkning kræve en større fødevareremængde, eller stigende priser kunne stimulere en øget produktion. Et sådant pres på ressourcerne kunne give sig udslag i enten, at man mere effektivt udnyttede de allerede eksisterende ressourcer, eller at man inddrog nye i produktionen. Begge muligheder stod åbne, og den ene udelukkede ikke den anden. 1700-årenes bønder satte da også ind på begge fronter, naturligvis ikke lige meget alle steder eller til alle tider, men nok til at vi kan fornemme den umiskendelige dynamik, som fandtes i landbruget *også* før reformårenes omskiftelser.

Bøndernes arealudnyttelse

Omkring 1700 blev så godt som enhver plet på landet (ihvertfald for Øernes vedkommende) udnyttet til et eller andet landbrugsmæssigt formål. Hver bonde havde en *lofte*, hvorpå hans gård var bygget; desuden havde han en række *agre* fordelt rundt i bymarken, hvorpå han dyrkede korn. En

større eller mindre del af bymarken hvilede hvert år. Det var nødvendigt for at undgå en udpining af jorden, for den gødningsmængde, som husdyrene kunne levere var ikke stor nok til, at man kunne gøde hele bymarken. På Vestfyn inddelte man derfor bymarken i nogle vange, som regel 2–4, og disse dyrkedes f.eks. 2 år, hvorefter de hvilede i de næste 2 år. Man havde altså her lige brug og hvile. Ved denne dyrkningsmåde, som K.-E. Frandsen kalder »lillebæltssystemet«, hvilede en større del af bymarken end i 3-vangssystemet. Det gav større græsningsarealer, og manglen på hø har formentlig ikke været så stor her, som på resten af øen¹. Endelig havde bønderne *andel i fællesgræsningen* på fælleden, som undertiden var delt mellem flere landsbyer. Til slut indgik *skovene*, som vigtige forsyningskilder, hvad angik brændsel, tømmer og gærdsel samt som spisekammer for svinene.

I 1682 var halvdelen af Vestfyns jord opdyrket. Dette tal kunne svinge noget fra sogn til sogn, alt afhængigt af terræn og jordbundsforhold. F.eks. var kun godt 40% af Rørup og Skydebjerg sogne opdyrkede; skove, moser og enge udgjorde her det dominerende landskabelement. Den højeste opdyrkningsprocent kunne det flade Kauslunde sogn opvise (66%)².

Ager og eng, fælled og skov, – disse fire fandtes i større eller mindre mål ved hver landsby. Ingen af dem kunne undværes, idet de gensidigt betingede hinanden. Af fundamental betydning var forholdet mellem det dyrkede land, og græsningsarealerne. Det areal, som årligt kunne tilsås med korn, bestemtes i stor udstrækning af den gødningsmængde, der var til rådighed. Da man i 1700-årene kun kendte naturlig gødning, blev kvægholdet derfor af stor betydning som gødningsleverandør. Forudsætningen for et stort kvæghold var gode græsningsmuligheder, og nu kan man begynde at ane den konflikt, som var indbygget i det gamle dyrkningsssystem. Voksede nemlig presset på agerjorden, f.eks. pga. stigende befolkning kunne bønderne dels dyrke den mere effektivt, så udbyttet pr. arealenhed voksede, og dels kunne de inddrage nyt, hidtil uopdyrket jord til kornavl. Det sidste måtte uvægerligt betyde, at græsningsarealerne blev mindre,

hvorefter antallet af græssende kreaturer måtte indskrænkes, og dermed faldt altså også gødningsmængden. På denne måde kunne der opstå et misforhold mellem ager- og græsningsarealerne, som gav sig udslag i, at bønderne manglede vinterfoder til kreaturerne, som så naturligvis kun kunne producere et minimum af mælk og gødning. Da antallet af græssende kreaturer desuden mindskedes måtte konsekvensen blive, at kun en mindre del af agerjorden kunne gødes tilstrækkeligt godt³.

Landsbyfællesskabet

Et landsbyfællesskab, hvor der var en god balance mellem korn- og græsningsarealer var derfor noget, som det var værd at holde fast ved. Det var forbudt den enkelte bonde uden videre at indhegne jord på fælleden til eget brug, medmindre han havde fået godsejerens og de øvrige lodsejeres tilladelse (Danske Lov 3–13–13). Mange landsbyvedtægter skulle netop sikre, at enkelte, ivrige bønder ikke antastede denne ligevægt til skade for hele landsbyen. Et sådant system, hvis vigtigste formål, der var at sikre at mennesker kunne overleve uden at drive rov på de ressourcer, som landet gav dem, er ofte af en senere tid blevet beskyldt for at være konservativt og hæmmende for det højtbesungne frie initiativ. Disse indvendinger er i en vis forstand korrekte. Landsbyfællesskabet måtte og skulle bremse den enkeltes initiativ, hvis det kunne få alvorlige konsekvenser for helheden. Det var simpelthen nødvendigt. Letsindig omgang med det daglige brød hørte ikke den tid til!

Driftsforbedringer i landbruget

At fraskrive landbosamfundet før Reformerne enhver dynamik er langt fra korrekt. Ofte forsøgte bønder at effektivisere og intensivere driften i det omfang, det var muligt med datidens teknik. Det kunne række lige fra småarbejder, så som indsamling af sten på markerne til mere kapitalkrævende foranstaltninger, som afvanding af en eng. I alle disse sam-

menhænge, hvor landsbyens tilliggender, – og dermed dens økonomiske grundlag, – blev forbedret, *uden* at det gik alvorligt ud over græsningsarealerne, måtte alle, – også fællesskabet, – have en klar interesse.

Jacob Wedel, der ejede to herregårde på Vestfyn, hævdede i 1787, at »Her i Landet [dvs. Fyn] ere giort flere Forbedringer paa Bøndergodsets Avling end paa Hovedgaardens«⁴. Selvom påstanden måske er overdrevet, så er der nok ingen tvivl om, at fæstegårdenes dyrkede arealer var blevet forøget en del i 1700-årene, og især efter udskiftningen⁵. Hovedgårdenes ekspansion var et meget velkendt fænomen, såvel i samtiden som senere hen. Hvordan det stod til med bondebruget, har det været langt sværere at få indtryk af.

Forandringer af dyrkningssystemet, hvad enten det drejede sig om mageskifter, jorddelinger eller indhegninger, satte sig ofte spor i tingbøgerne, og ad den vej kan vi skaffe os indblik i disse forhold.

Den gamle markstruktur, der var resultat af en århundredlang udvikling, kunne ofte være ret ubekvem for bønderne, således at en regulering eller nyordning ville være fordelagtig. Det kunne ske, hvis alle bønder ville acceptere et sådant mageskifte, og det fandt ikke så sjældent sted. Det første eksempel herpå er fra 1720, hvor Kaslund og Myllerup byers bønder mageskiftede Tvingbjergmarken⁶.

Fra 1740'erne har vi kendskab til, at bønderne i Gelsted og Gelsted-Tårup ønskede at adskille Dyndbjergmarken fra Holmemarken, og sætte et nyt dige imellem dem⁷. En del år senere anmodede en del af de samme bønder om at fællesskabet måtte blive ophævet i Gelsteds Kirkemark, samt om at en tørvemose, hvori der stod vand, måtte udgraves⁸.

Næsten samtidig ønskede Ørsbjerg- og Kertebønderne at få deres marker i Kvindebjergmarken adskilte, da det ville være dem til »stor nytte og fordel«, bl.a. fordi de kunne ændre driften fra 3 års brug/3 års hvile til årlig brug⁹.

Ved siden af bestræbelserne på at få marksystemet ordnet på den mest rationelle måde, forsøgte man også at få jorder indhegnet, hvad enten det drejede sig om gamle agre, eller om land, der indtil da havde været uopdyrket fælled.

Sådanne indhegninger gav ofte anledning til stridigheder, f.eks. havde de ivrige Årupbønder i 1708 indhegnet noget jord i fælleden, og sået korn i det. De to nabobyers bønder, som havde del i fælleden, følte sig gået for nær, og indklagede Årupbønderne for herredstinget, hvor de dømtes til efter høst at udlægge det indhegnede stykke til fælled på ny¹⁰.

En tilsvarende sag kendes fra det følgende år, hvor Kaslundbønderne havde foretaget en lignende indhegning, uden at ville tage protesterne fra de andre byer til følge. Udfaldet blev det samme som før; Danske Lovs bestemmelse var på det punkt ganske entydig¹¹.

Nyttige forbedringer af bondegårdsdriften måtte også have den omhyggelige godsejers interesse. Så tidlig som i 1735 foreslog amtmand Simonsen i en indberetning, at man i landsbyer, hvor der var stor forskel på de enkelte gårdes hartkorn og landgilde, skulle gøre dem »lige i hartkorn og afgift, og derefter grunden imellem dem at lignis og delis, naar ellers de andre med Kongen eller og en Proprietarius alleene tilhørte den gandske Bye«. Det primære mål med en sådan egalisering var stille bønderne i en by lige, og det ville være en godsadministrativ fordel¹².

Begyndende udskiftning efter 1750

Ophævelse af fællesskabet i en landsby var en vanskelig sag, navnlig når der var flere lodsejere impliceret, og dertil kom, at det var en ganske bekostelig affære, som forudsatte en kraftig økonomisk tilskyndelse. En sådan dukkede frem i kølvandet på de forbedrede landbrugskonjunkturer efter 1750. I 1759 kunne Hans Simonsen således indberette til Rentekammeret, at den første udskiftningsforordning, der bl.a. ophævede Danske Lov 3–13–13, og opfordrede til udskiftning af fælleder og overdrev, og som den 29.2. 1758 var blevet udstedt for Sjælland, udmærket kunne udstrækkes til Fyn, »da det meeste deraf allerede her udi Provinzen findes i Verk sadt«¹³.

Inden forordningen for Fyn blev udstedt d. 28.12. 1759, havde Rentekammeret via amtmændene indhentet udtalelser

fra de fynske godsejere for at få et indtryk af tilstanden på øen. Fra samtlige vestfynske godser, hvorfra der findes indberetninger, rapporterer man samstemmende, at der ikke fandtes overdrev¹⁴. Derimod havde en del byer i den nordlige del af Vends herred ikke adskilt og indhegnet deres bymarker, således at der nogle steder fandt fælles ævredsgræsning sted om efteråret. Bortset fra en enkelt godsejer, – Fahrenhorst på Billeskov, – der mente, at alt var bedst ved det gamle, var alle andre godsejere enige om, at en ophævelse af fællesskabet var ønskværdig. Flere, heriblandt Niels Basse på Hindsgavl, gjorde opmærksom på de problemer, som vanskeliggjorde denne proces. Adskillelse og indhegninger var kun mulig hvis samtlige lodsejere accepterede dette. Nu havde nogle landsbyer igennem tiden tilkæmpet sig mere græsningsret end deres agerjord berettigede til, og disse havde naturligvis en fordel i at opretholde fællesgræsningen. Problemet var altså at nogle bønder var interesserede i at få gennemført en ophævelse af fællesskabet og andre ikke. Det betød i realiteten tit, at de interesserede bønder måtte bære alle byrderne, hvis de fik de andre overtalt til ophævelse af fællesskabet. Derfor anbefalede Basse og flere andre, at det gennem en kgl. forordning blev bestemt, at begge byer skulle dele udgifterne til f.eks. hegning. Dette skete ved FRD. af 28.12. 1759.

I begyndelsen af 1760'erne tog Hans Simonsen initiativ til mageskifte i en mark, hvor Hækkebølle og Ålsbo byer havde del, således at de to byer fik deres jorder samlet og adskilt¹⁵.

Ikke alene på amtmand Simonsens godser satte FRD. af 1759 sig spor; overalt på Vestfyn blev fællesskaber mellem landsbyer ophævet, navnlig på Hindsgavl gods¹⁶.

Hver tomme jord bliver penge værd

I slutningen af 1760'erne var tilstanden på Vestfyn den, at så godt som alle fællesskaber mellem flere byer var ophævet. Som forvalteren på Brahesborg, Hans Bagger, skrev i 1768 fandtes der ingen overdrev mere, »thi Folk her paa egnen

veed bedre at benytte Dem af Deris Jord og Grund end Lade det ligge, som udeelt i overdreve til græsgang«.

I det store og hele havde landsbyerne ved 1760'ernes udgang fået deres jorder samlet under et. Det betød at der kunne trækkes klare grænser mellem de enkelte landsbyers tilliggender, selvom der ofte manglede skel, grøft eller gærde. Hans Bagger skriver herom: »thi formeedelst at eenhver har cultiveret sit eget paa det yderste og bragt det i bedste stand mulig er, saa falder Jorden særdelis kostbar, og naar 2 sammenstødende Byer skal indløse af hinanden den Grund, hvorpaa Grøft og Giærde skal sættes, saa mangler Formue paa alle sider, og kand ey heller betale sig selv efter priisen, og det er anstødssteenen her paa egnen«¹⁷.

De vestfynske landsbyjorder blev efter det 18. århundredes midte dyrket ret intensivt; overdrevene var blevet delt, og store dele af dem opdyrket. Dermed truedes græsningsmulighederne. Bønderne kunne for at undgå dette gøre flere ting. Dels kunne kvæget sættes på græs på de mange uopdyrkede strøg, der lå mellem agrene, og dels kunne de resterende græsningsarealer forbedres, f.eks. ved afvanding¹⁸.

Den første udskiftning i Kindstrup i 1776

De første udskiftningsforordninger tog sigte på ophævelse af fællesskabet mellem landsbyer og lodsejere; først i 1781 blev den totale udskiftning sat på programmet. Allerede inden var 3 af Stamhusets landsbyer blevet udskiftet. Ifølge FRD. af 13.5. 1776 kunne blot en enkelt lodsejer kræve sin jord udskiftet. Det benyttede selvejer Julius Eriksen sig af; i efteråret 1776 krævede han Kindstrup udskiftet¹⁹. Stamhuset ejede 6 af byens 13 gårde, og de blev nu gjort lige store i htk. Desuden udflyttedes en af gårdene, men det skete først i 1784. Gården beboedes af Erik Hansen, der i 1776 havde haft den i 26 år. I 1780 døde han, og sønnen Hans på 30 år overtog fæstet. 4 år senere flyttede han gården ud på dens nye jorder, og kaldte den Sophienmark efter fru en på Erholm. Samtidig fik han udstedt et nyt fæstebrev, hvori han fritoges for hoveri,

fordi han »har været villig til at udfløtte paa min forlangende«²⁰.

I 1777 kom turen til Gelsted, hvor sognepræsten forlangte at få sin jord samlet. Bønderne anmodede nu om, at byen måtte blive helt udskiftet, da flere partielle udskiftninger ville være for dyre. Året efter var udskiftningen tilendebragt²¹.

Stiftslandinspektør J. N. Berg, der foretog udskiftningen, karakteriserede Gelstedbøndernes holdning til udskiftningen på følgende måde: »samtlige Byens beboere har været meere eller mindre føyelige og villige til Forening deels efter deres mindre og større Indsigter og deels efter den blandt de almindelige og ved deslige Leyligheder mødende meere og mindre egennyttige eller redelige Tænkemaader baade blandt Bønder og deres Raadgivere«²². Mon ikke denne karakteristik kunne gælde for mange landsbyer i Reformårene? Selvom der var bred enighed om, at en udskiftning ville være en god foranstaltning, kunne enkeltes særinteresser ofte forsinke og vanskeliggøre denne nyordning af dyrkningssystemet.

Udskiftningen kulminerer i 1780'erne

I 1780–81 blev Gelsted-Tårup og Lunge udskiftet. Stamhusets bønder blev, som i de to andre byer i sognet, egaliseret, og fra Gelsted-Tårup flyttedes Højgård ud. Også her er der tale om en nytiltrådt fæster, nemlig Rasmus Hansen, der i 1779 overtog og udflyttede gården. Bemærkelsesværdigt er det, at Rasmus Hansen tidligere havde fæstet en gård i Lunge, som han afstod. Om grunden hertil har været den, at han ikke havde klaret sig så godt her, og nu fik en ny chance, eller godsejeren har presset eller overtalt ham til at overtage den gård, der skulle udflyttes, ved vi ikke noget om²³.

Da den store udskiftningsforordning kom i 1781, var Stamhusets landsbyer i Gelsted sogn således udskiftet. Med resten af godset gik der længere tid; først i 1797 blev den sidste udskiftning tilendebragt.

I 1780'erne udskiftedes der en landsby nogenlunde hvert år. Netop i de år nåede udskiftningsbevægelsen sit kulmina-

tionspunkt²⁴. Det betød, at man tit måtte vente lang tid på landmålere og landinspektører. F.eks. var Orte blevet opmålt i 1782, men ventede helt til 1785 førend udskiftningen kunne afsluttes.

Den planlagte nye hovedvej fra Odense til Middelfart forsinkede også udskiftningen i Ålsbo og Ejby, idet man i lange tider ventede på, at vejføringens skulle blive udstukket.

I 1780'erne blev yderligere 2 gårde og 3 bolsteder udflyttet. Den ene af gårdene, der lå i Skydebjerg, blev opkaldt efter godsejerens ældste søn, og fik det pompøse navn Vilhelmsborg. Fra Hækkebølle blev 3 bol på 1½ tdr. htk. flyttet ud på de fjerneste jorder. I slutningen af 1790'erne udflyttedes 2 gårde fra Ålsbo, og igen var det familien på Erholm, som lagde navn til de nye ejendomme, Andreasholm og Mathiasholm.

Husmændenes stilling ved udskiftningen

I de fleste landsbyer fik husmændene tildelt 3 skp. jord, men i Hækkebølle og Kindstrup hævdede gårdmændene, at husmændene ikke havde haft nogen græsningsrettighed, og derfor heller ikke burde tillægges noget jord. Bønderne »har forbeholdt sig at unde dem [græsning], ligesom de samme maatte fortjene ved at hielpe dem i deres tralle Sæde- og Høste Tiid med viidere«²⁵. Dermed var husmændene fuldstændig underkastet gårdmændenes forgodtbefindende. Uden jord til en ko og nogle får var deres eksistens alvorligt truet, og adgangen hertil afgang nu helt af gårdmændenes nåde og barmhjertighed.

Fra godsledelsens side søgte man at sikre husmændene jord. I de fleste landsbyer lod det sig gøre uden videre, men i Hækkebølle, hvor det ikke var tilfældet, nedlagde Cederfeld de Simonsen omkring 1790 en halvgård, og oprettede i stedet et bol, mens resten af jorden tildeltes 6 jordløse husmænd. Dermed var de sikret et nogenlunde rimeligt eksistensgrundlag²⁶.

God eller dårlig udskiftning?

Først i 1797 afsluttedes den sidste udskiftning på godset, men den havde også taget usædvanlig lang tid, nemlig knap 10 år²⁷.

I forbindelse med udskiftningen udflyttedes 10% af Stamhusets gårde; det er lidt flere end gennemsnittet for Vends herred, hvor der kun fandt få udflytninger sted (omkring 5%)²⁸. Allerede Begtrup gjorde opmærksom på, at udskiftningen på Fyn var dårligere end på Sjælland, fordi man havde været alt for tilbageholdende med at foretage udflytninger²⁹. Såfremt der ikke flyttedes gårde ud af de større landsbyer, kunne bønderne ikke få al deres jord samlet på 1 eller 2 steder. På Erholm-Søndergårde godser havde kun 10% af gårdene fået al deres jord samlet på 1 sted. Knap 80% havde mere end to lodder og 36% havde 5 eller flere lodder. Kun 1 fæster fik flere end 7 lodder; det var Jørgen Andersen i Skydebjerg, der havde hele 10 jordstykker at holde styr på³⁰.

Op gennem 1700-årene kan vi i landsbyerne spore en umiskendelig dynamik, som kulminerer i Reformårene. Intensiveringen af bondegårdsdriften fremtræder her ikke som et resultat af reformerne, men snarere som en forudsætning for dem; forstået på den måde, at bønderne i den forudgående tid havde udnyttet de forhåndenværende ressourcer maksimalt inden for de rammer, som fællesskabet og dyrkningsvilkårene udstak, således at en fortsat produktionsstigning nødvendiggjorde radikale ændringer af dyrkningssystemet. Udskiftningen blev her den helt afgørende foranstaltning, der revolutionerede landbruget.

Kornavl

I 1743 karakteriserede amtmand Hans Simonsen forholdene i Assens-Hindsgavl Amter med følgende ord: »thi hvad Jordens Egenskab angaar, da er dend almindelig frugtbar i sin afgrøde, og heel beqvem til at føde af sig de Producter, som der i saaes, og landmanden veed at benytte sig af Jorden til

saa, at paa mange og de fleste Stæder/ i sær naar det falder ind til frugtbare Aaringer/ ey allene haves til fornødenhed, og eget brug, mens end og der kand sælges og udføres eendehl af den Sæd, som Jorden almindelig giver af sig³¹. De fleste af bønderne på Vestfyn havde i 1740'erne, hvis vi hæfter lid til Hans Simonsens beretning, i gode år så store indtægter, at de selv når landgilden og skatterne var betalt, fik et overskud. Det er i sig selv overraskende.

Foldudbytte

Skifteprotokollernes oplysninger om indhøstet korn og udsæd er af landbrugshistorikere blevet benyttet til at beregne foldudbytte. Erholm-Søndergårdes skifteprotokoller tillader ikke en sådan fremgangsmåde, fordi de relevante oplysninger er få og utilstrækkelige. Der findes kun i et meget lille antal skifter oplysninger om kornbeholdning og udsæd. Det har været almindelig praksis at udelade kornbeholdningen og dermed også fordringen til såsæd (udsæd) og tærkorn. Kun i nogle få skifter, hvor kornbeholdningen var stor, fordi det var lige efter høst, blev såvel denne som den sekvestrede udsæd (dvs. den af godsejeren fordrede) medregnet. Jeg har ved 3 af disse skifter anvendt den samme fremgangsmåde, som Sigurd Jensen anviste til beregning af foldudbytte. Til skiftets kornbeholdning lægges tiendekornet, og for hver måned, der er gået siden september et kvantum på 10%, for dermed at kompensere for det forbrugte korn³². I 1737 kan der i Harrendrup beregnes et foldudbytte på 3,5. Fra et skifte i Hjerup i begyndelsen af september 1748 kan et samlet foldudbytte på 3,2 beregnes, men samtidig må det nævnes, at året 1748 var et dårligt høstår pga. lang tørke³³. I 1753 var foldudbyttet 3,9 på en af Kaslund-gårdens marker, mens det i 1763 var 4,0 i Harrendrup³⁴. De foldangivelser man kan nå frem til ad den vej er absolut mindsteangivelser, og måske i en sådan grad, at de siger meget lidt interessant om det reelle foldudbytte; i hvert fald kan vi ikke ud fra kun 4 eksempler få noget blot rimeligt sikkert billede af foldudbyttets størrelse.

Pastor Boldt i Skydebjerg angav i en indberetning om tilstanden i Skydebjerg-Orte sogne i 1743, at rug og havre, »naar dend bærer vel til, giver 3 a 4 Tønder effter hver Tønde Sæd«³⁵. På Holvevadgårdens marker svingede foldudbyttet i 1790'erne fra 3,2 (1794) til 5,7 (1795)³⁶.

Bestemmelse af foldudbytte ved hjælp af tiendelister, som flere landbrugshistorikere har forsøgt at foretage, åbner kildematerialet heller ikke mulighed for.

Det dyrkede areal forøges 1770–1800

Om fæstegårdenes dyrkede areal i århundredets sidste tredjedel kan såvel Generalhoverireglementerne fra 1770 som Hoveriefosterretningerne fra 1791 oplyse os. Tallene er skønmæssige angivelser, og kan derfor godt være usikre³⁷.

I 1770 havde 24 gårde på Erholm gods et samlet dyrket areal, der i gennemsnit ansloges til 26 tdr. land (rugsæd). Året før blev der foretaget en synsforretning på godset, og for hver enkelt gård noterede man bl.a. dens udsæd ned. For de samme 24 gårde blev der i gennemsnit sået 16 tdr., hvilket vil sige, at rundt regnet $\frac{2}{3}$ af det samlede markareal det år blev tilsået med korn, mens resten hvilede³⁸.

Godt 20 år senere blev gårdenes samlede dyrkede areal anslået til 42 tdr. land i gennemsnit. Selvom disse tal altså ikke er 100% sikre, kan den kraftige stigning fra 1770 til 1791 på hele 63% vanskeligt forklares på anden måde, end at bøndernes kornareal var vokset betragteligt. Det er da heller ikke så overraskende, for den udskiftning, som blev foretaget i den ene landsby efter den anden efter 1776, måtte sammen med de stigende priser kraftigt opfordre bønderne til at forøge kornavlen og det dyrkede areal.

Husdyrhold

Ved siden af kornproduktionen leverede husdyrholdet et væsentligt bidrag til den enkelte gårds samlede økonomi.

Til en undersøgelse af husdyrholdets størrelse og sammensætning er skifteforretningerne anvendelige kilder. Vi har i

alt 192 registrerede husdyrbesætninger til vor rådighed, deraf 111 fra helgårde, 26 fra halvgårde, 16 fra bol, 33 fra huse, og endelig 6 fra indersteskitter. Der findes i en del gårdføsterskitter registrering af dødsboets indbo og husdyrhold, selvom skiftet blev afsluttet i mindelighed, hvilket jo hang sammen med, at registreringsforretningen fandt sted umiddelbart efter dødsfaldet, og at arvingerne derfor ikke altid havde haft mulighed for at overveje situationen, og blive enige om mindelig skifteordning.

Kreaturtællingerne er minimumsopgørelse

I forbindelse med formueforholdene, omtalte jeg de problemer, som skiftematerialets spinkelhed måtte rejse. De samme forbehold må naturligvis også gøre sig gældende, når det drejer sig om husdyrholdet. Jeg skal ikke i detaljer referere disse problemer her, men indskrænke mig til at understrege, at kvægtællingerne er minimumsopgørelser.

Husdyrholdet på helgårde

På grundlag af de 111 husdyrtællinger fra helgårde kan tabel 12 på næste side opstilles.

De 6 skifter fra 1720–9 omfatter nogle af godsets største og bedste gårde, hvilket da også tydeligt ses af husdyrholdets størrelse, der her når et omfang på 28 husdyr i gennemsnit.

Husdyrgennemsnittet for 1730–9 påvirkes ret kraftigt af, at 4 af de 16 skifter fandt sted i gårde, som fæsteren havde frasagt sig, og i disse gårde var der gennemsnitlig kun 13 husdyr. Middelværdien for heste er ganske typisk for de fleste fæstegårde. Det samme kan siges om kvægbestanden, mens grise- og fårebestandene kunne variere en hel del fra sted til sted.

Tabel 12. Husdyrholdet på helgårde 1720–1800. Erholm-Søndergårde godser.

Pr. gård	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790
	-9	-9	-9	-9	-9	-9	-9	-9
heste	7,1	5,3	6,4	6,2	6,5	6,0	5,6	8,8
plage, føl	1,5	0,6	1,3	1,1	1,1	1,8	0,6	1,6
I alt	8,6	5,9	7,7	7,3	7,6	7,8	6,2	10,4
køer	5,9	5,2	4,0	5,6	3,7	4,4	6,9	8,6
ungkvæg	6,8	4,1	3,8	4,6	3,5	5,2	3,4	3,8
I alt	12,7	9,3	7,8	10,2	7,2	9,6	10,3	12,4
svin	1,7	1,9	2,1	1,9	0,3	1,0	0,4	1,6
grise	4,7	3,4	4,4	3,8	3,9	4,4	3,4	2,2
i alt	6,4	5,3	6,5	5,7	4,2	5,4	3,8	3,8
får	-	-	-	8,2	5,0	8,0	7,3	9,2
lam	-	-	-	1,7	0,6	4,7	1,4	3,6
i alt	-	-	-	9,9	5,6	12,7	8,7	12,8
gæs	-	4,1	2,4	2,8	2,6	2,7	1,8	1,3
unger	-	1,0	0,4	0,6	2,1	5,3	1,4	1,7
i alt	-	5,1	2,8	3,4	4,7	8,0	3,2	3,0
total (excl. gæs)	27,7	20,5	22,0	33,1	24,6	35,5	29,0	39,4
Antal skifter	10	16	18	12	10	19	16	10

Noter:

1. I skifterne anvendes i stedet for ordet »plag« ordet »klod«, det var en især på Fyn almindeligt brugt betegnelse for en ung hest.
2. Det har i mange tilfælde været umuligt at foretage en præcis sondring mellem »svin« og »grise«.
3. Undertiden nævnes antallet af lam og gæslinger ikke, men kun en tilføjelse om, at f.eks. fårene havde »frugt« eller »grøde«.
4. Høns medtoges ikke i skifterne.

Hestene – den uundværlige trækraft

Hestebestanden var fra ca. 1740 og fremefter bemærkelsesværdig konstant. En helgård har gennemsnitlig haft 6–7 voksne heste og 1–2 plage eller føl. Hestene var helt uundværlige trækdyr, og på grund af hoveriet var bønderne nødt til at have et ret stort hestehold. Da Lorents Cederfeld de Simonsen første gang kom til Erholm, viste forvalter Møller ham rundt på gården, og da de passerede nogle af godsets hovbønder gjorde Møller opmærksom på, at bønderne »havde gode Hæster«³⁹.

Køer og kvægpest 1745–47

Kvægholdets størrelse undergik ret så markante ændringer. Til trods for at gennemsnittet for 1730'erne tegner et lidt for mørkt billede af kvægbestandens størrelse, kan man dog iagttage en markant formindskelse af hornkvægbestanden i 1740'erne. Det er sporene efter kvægsygen, som fra den 13. nov. 1745 til 28. jan. 1747 bortblev ca. 610 køer på Erholm gods⁴⁰. Dette tal fortæller noget om, at kvægsygens rasen må have fået mere katastrofale følger for bøndernes kvægbestand, end skifternes kvægtællinger giver indtryk af. Det er måske heller ikke så overraskende, da de fleste af disse skifter, – undtagen 2, – er fra før kvægsygens opdukken. Philip Hansen har beskrevet kvægsygen på Fyn, og han angiver antallet af døde køer på Erholm til 129, og på bøndergodset til 484. Tager man i betragtning, at fæstegodset på det tidspunkt omfattede omkr. 45 gårde, vil man forstå, at det langtfra har været et enestående tilfælde, når det fra 1748 nævnes, at der i en gård i Harrendrup kun fandtes en eneste ko, som »allene skal være laant dend Sal.Kone, da Qvæget her i Gaarden var bortdød«⁴¹.

Til trods for den voldsomme formindskelse af kvægbestanden, kom bønderne sig tilsyneladende i løbet af 1750'erne ret hurtigt over de store tab. Denne gunstige udvikling varede dog ikke ved, men blev i 1760'erne afbrudt af tilbagegang, som skyldtes kvægsygens opblussen på ny.

Kvægsyge igen i 1760'erne

I 1762 fejede den anden store kvægpestepidemi hen over Fyn, og efterlod i tusindvis af døde kreaturer. I juli måned nåede sygdommen Erholm-Søndergårde godser, og her huserede den i de følgende måneder. Da amtmand Simonsen ved årsskiftet 1762/3 gjorde tabene op, nåede han til det triste resultat, at 794 stk. kvæg var blevet pestens bytte, heriblandt 77 af de 100 malkekøer på Erholm⁴².

Allerede et par år efter vendte kvægpesten tilbage. I juni 1765 rapporteredes om de første døde kvæg på Krengerup, og først i marts 1766 synes epidemien at ebbe ud. Tabene synes denne gang at have været noget mindre end i 1762/3. På grundlag af Hans Simonsens indberetninger kan det fastslås, at mindst 115 stk. kvæg døde på hans godser, men det samlede tab har været en hel del større⁴³.

I 1769 dukkede kvægsygen igen op på Fyn, og bortrev 70 af Erholms køer, samt et ukendt antal kreaturer hos bønderne⁴⁴. Tabel 12's tal kunne oven i købet tyde på at kvægsygdommens virkninger var mere katastrofale i 1760'erne end i 1740'erne.

Takket være den synsforretning, som blev afholdt i august 1769 i forbindelse med de to executorers overtagelse, kan vi foretage en kvægtælling. På 58 helgårde fandtes der gennemsnitlig 3,0 køer og 2,6 ungekreaturer. Det gennemsnit ligger en del under tabel 12's tal. Nogle få gårde havde overhovedet ingen køer, og her må det have betydet en alvorlig trussel mod fæsternes økonomiske situation. Et sikkert langt fra enestående eksempel på hvilke konsekvenser kvægsygen kunne få for den enkelte fæstebonde kan hentes fra synsforretningen, der ofte indeholder korte karakteristikker af de enkelte bønder. Om Jens Rasmussen i Gelsted-Tårup, der var en af de hårdest ramte (han havde kun 1 kvie) hedder det, at han »er en god og stræbsom Auflsmand, men formeedelst Qvægsygen er bleven fattig«⁴⁵. Overfor sygdom og død kunne der ikke stilles meget op!

Genetablering af kvægbesætningerne

Hvor mange år gik der inden bønderne fik stablet en ny besætning på benene? Tabel 12's tal for 1770–9 viser, at det ret hurtigt lykkedes at få staldene fyldt op igen, men først i 1780'erne nås niveauet fra 1750–9. Væksten fortsatte i 1790'erne, hvor bønderne nåede op på gennemsnitlig 8–9 malkekøer, og 3–4 ungkreaturer.

På en enkelt gård kan vi følge tempoet. Da Jens Jørgensen døde i 1769 var der kvægsyge i hans gård i Ejby, og skiftet registrerer 3 køer, 2 kvier og 1 kalv. I 1772 døde hans efterfølger, og på gården fandtes nu 4 køer og 1 kalv. Denne besætning var i 1785 vokset til 5 køer og 3 kalve⁴⁶.

Af 75 fuldførte husskifter omtaler 44% husdyr. Blandt disse indtog kvæg, svin og får de vigtigste grupper. Kun få holdt hest, men mange havde 1–2 køer. Antallet af får var som regel 2–3, mens husmænd sjældent havde mere end 1 gris. Det samme mønster tegner sig hos de få inderster, der overhovedet havde husdyr (18%), blot er husdyrholdet her endnu mere beskedent og omfatter næsten udelukkende 1 ko og/eller 2 får.

Husdyrholdet på de vestfynske fæstegårde synes at have været ret stort. Husdyrene var meget vigtige for fæstegårdens økonomi; uden hestenes trækraft kunne markerne ikke dyrkes, og salget af kreaturer og mejeriprodukter skaffede bønderne vigtige ekstraintægter. Døde dyrene af sygdomme eller pga. underernæring i misvækstår, nærmede tilstanden på gården sig det katastrofale. Efter at man var kommet sig over kvægpesten, øgedes kreaturholdet ret meget, og det hænger uden tvivl sammen med de driftsforbedringer, som udskiftningen førte med sig. Inddragelsen af græsmarkerne i dyrkningsrotationen måtte give basis for et større antal kreaturer, der ydermere blev bedre fodret pga. kløveret. Kammerjunker Cederfeld de Simonsen og pastor Krag i Gelsted beretter også samstemmende, »at den røde Klever, som her dyrkes i Almindelighed har bidraget til Landmandens Velstand«⁴⁷.

Landgilde og restancer

En af fæstebondens vigtigste forpligtelser over for godsejeren var at svare den årlige landgilde. Den kunne bestå af tre forskellige ydelser; dels *korn*, dels en række forskellige andre landbrugsprodukter, såsom smør, humle, får, lam, gæs, høns, eller æg, der under ét kaldtes *småredsel*. Endelig kunne en større eller mindre del bestå i *penge*.

I fæstebreve og jordebøger kan tit findes oplysninger om landgilden. Da den var en af bondens væsentligste forpligtelser, er det ikke så overraskende, at den altid omtales i fæstebrevet, selvom det ofte indskrænkes til en kort passus om, at bonden skal svare landgilde efter jordebogen. Jordebøgerne er fortegnelser over, hvilke afgifter der skulle leveres til godsejeren hvert år. Sammenlignes landgildeoplysningerne i de to kilder ses det, at den småredsel, som findes nævnt i 29 fæstebreve med nogle få undtagelser, ikke genfindes i jordebøgerne. Grunden må være den, at man i stedet for har betalt penge (afløsning). En mindre del af kornlandgilden, samt smør- og humleydelserne blev også hvert år afløst med penge. Omfanget af denne konvertering har især været afhængig af i hvor høj grad den var favorabel for fæstebønderne i den forstand, at såfremt den omregningstakst, der blev fastsat af godsledelsen lå under markedsprisen ville det være en fordel for bønderne at betale i penge i stedet for at levere landgilden in natura⁴⁸.

Et af de problemer man støder på i forbindelse med landgilden består i, at man ikke skelner mellem landgilde- og hoveripenge, men sammenregner det hele i en pulje. En del af de gårde, der var blevet erhvervet i begyndelsen af 1700-årene, lå ret langt borte, og de fik derfor mulighed for at betale penge i stedet for at gøre hoveri. Det drejer sig om gårdene i Aulby, Harrendrup, Køng og Nr. Åby, men i ingen af disse tilfælde er det muligt at afgøre, hvor meget landgilde- og hoveripengene beløb sig til hver for sig. Lidt heldigere er man stillet, når det drejer sig om de hoveripenge Søndergårdes fæstere betalte, efter at gårdens jorder i 1766 og frem til 1780 kun blev brugt til græsning. De betalte 414 rdl. 4 mk.,

hvoraf halvdelen skulle falde til mortensdag (10.11.), og den anden halvdel i april måned⁴⁹.

Næsten hele landgilden kom fra fæstebønderne, men også husmændenes huspenge indgår i det samlede beløb⁵⁰. Tabel 13 bringer en oversigt over landgilden på forskellige tidspunkter.

Det ses af tabel 13, at naturalielandgilden sammensattes af byg, havre, rug, humle og smør. Blandt kornsorterne indtog

*Tabel 13. Landgildens størrelse og sammensætning 1725–1799.
Erholm-Søndergårde godser.*

År	Gods og htk.	Penge Rdl.	Byg Td.	Rug Td.	Havre Td.	Humle Lp.	Smør Fj.	
1725/6	Erholm	232	357	60	3	14	0	8 ²
1730/1	Erholm	283	358	61	4	16	8	20 ³
1742/3	Erholm	309	416	70	1	19	8	19
1749/0	Erholm	312	368	74	4	19	8	20
1758/9	Erholm	300	509	68	1	18	8	19
	Søndergårde	266	455	2		34		
1768/9	Erholm	302	519	68	1	18	8	19
	Søndergårde	266	973			34		
1771/2	Erholm	325	636	68	1	18	8	19
	Søndergårde	266	975			34		
1779/0	Erholm	317	598	68	1	18	8	19
	Søndergårde	264	749	2		36		
1789/0	Erholm og							
	Søndergårde	584	1214	67		62	8	15
1799/0	Erholm og							
	Søndergårde	585	1192	67		62	7	15

Kilder: 1725/6 og 1730/1: div. fæstebreve. Øvrige år: jordebøger.

Noter:

1. Måleenhederne er følgende:

1 Rigsdaler (Rd) a 6 Mark (Mk) a 96 skilling (Sk)

1 Tønde (Td) a 8 skæpper (Skp)

1 Lispund (Lp) a 16 pund (Pd)

1 Fjerding (Fj) a 2 otting (Ott) (1 Fj = 1/4 Tønde).

2. Landgilden for 1725/6 bestod desuden af 2 lam, 4 gæs og 6 høns.

3. Landgilden for 1730/1 bestod desuden af 3 lam, 5 gæs, 10 høns og 20 æg.

byggen i 1726, 1731 og 1743 en dominerende plads på 78% (1743). Efter købet af Søndergårde kom havren til at spille en lige så stor rolle som byg. K.-E. Frandsen kalder landgilden »et fossilt udtryk for en ældre tilstand«, og mener hermed, at dens sammensætning bestemtes på et tidligt tidspunkt, hvor der ikke blev høstet ret meget rug. Det kan forklare, at der næsten ikke blev ydet ruglandgilde, selvom der blev dyrket meget rug på bøndernes marker⁵¹.

Landgilden er en produktionsafgift

Landgilden var opr. en afgift, der stod i et bestemt forhold til gårdens udsæd, hvilket ikke er overraskende, eftersom den jo var en årlig produktionsafgift⁵². Det er på Erholm-Søndergårde godser i 1700-tallet ikke umiddelbart muligt at se nogen sammenhæng mellem de enkelte gårdes hartkorn og deres landgilde. Man kan derimod konstatere en tendens til at egalisere landgilden i de landsbyer, hvor det var muligt. Eksempelvis betalte alle fæsterne i Kaslund (htk. fra 7-1-1-1 til 6-2-3-1) samme landgilde, nemlig 5 rdl. 2 mk., samt 5 tdr. 2 skp. byg og 1 otting smør. Denne tendens slog kraftigt igenem i forbindelse med udskiftningen, hvor hartkornsegaliseringen naturligt fulgtes op af en landgildeegaliserings. Landgilden blev endelig også brugt til at regulere forholdet mellem gårdstørrelse og hoveri, på den måde, at fæsteren af en lille gård, som ydede helgårdshoveri fik sin landgilde modereret, mens det omvendte skete for den store gårdfæster med det lille hoveri⁵³.

Den geografiske fordeling af landgildeydelse kan tildels udlæses af tabel 13, idet Søndergårdes fæstere kun leverede havre. Humlen kom kun fra Dybmose, Etterup og Munkgårde, der alle ligger i Rørup sogn. Smørret kom derimod fra et noget større antal landsbyer spredt over hele godset.

Den konstante landgilde

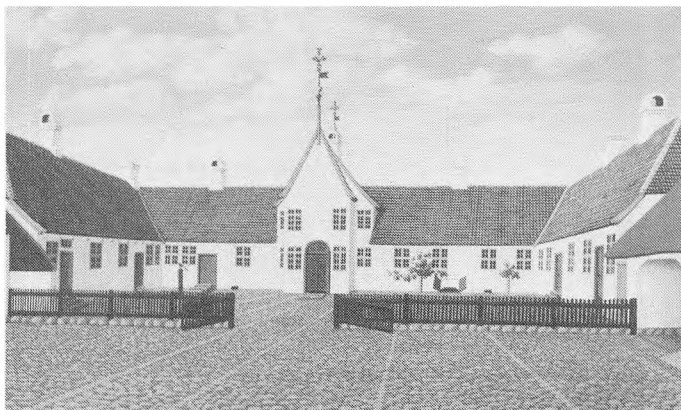
Landgilden var gennem 1700-tallet næsten konstant. Det er helt i overensstemmelse med almindelig praksis, idet man

fortolkede Danske Lovs bestemmelse herom, som et forbud⁵⁴. Ønsket om forhøjelser var sikkert heller ikke stort i år, hvor godsejeren havde mere end nok besvær med at få landgilden indkrævet. Derimod måtte sagen stille sig anderledes i gode tider. Når landgilden var konstant havde godsejeren kun 2 muligheder for at tilegne sig en del af det øgede overskud. Den ene var indfæstningen, og den var ikke særlig velegnet, dels fordi den var langsommelig, og dels fordi den påvirkedes af nogle i denne sammenhæng irrelevante faktorer. Den anden mulighed var et øget hoveri, og det havde også sine ulemper.

I 1792 ophævedes forbuddet mod forhøjelse af landgilden for så vidt angik udskiftede gårde, men det synes ikke at have resulteret i stigninger på Stamhuset. Det kan skyldes, at behovet for nye hoveribønder var stort i de år, men også at karlene på Fyn, ifølge Begtrup, langt hellere ville betale et stort engangsbeløb (indfæstning) end en stor årlig landgilde⁵⁵.

Landgilden debatteres ivrigt

Generalprokurør O. L. Bang, der var medlem af den store landbokommission, udsendte i 1786 sin »Afhandling over Bondestanden«, som vakte stor opsigt⁵⁶. Det fik hele 3 vestfynske godsejere til at tage til genmæle mod Bangs reformsynspunkter⁵⁷. Chr. Holger Adeler til Hindsgavl, hvis indlæg er det fyldigste, udtalte sig bestemt imod Bangs forslag om, at landgilden skulle forblive uændret. Hans motivation var, dels den, at en sådan bestemmelse ville være et indgreb i godsejernes ejendomsret, og dels, at det ville være urimeligt både for fæster og godsejer, hvis der skulle betales samme landgilde af 2 gårde, der på matriklens tid (1688) havde været lige gode, mens den ene senere var blevet betydeligt forbedret fremfor den anden⁵⁸. Det Adeler altså ønskede var, at han kunne sætte landgilden op i de gårde, som kunne klare sig godt økonomisk, og hvor overskuddet var af et sådant omfang, at godsejeren måtte ønske at få en større andel i det.

Erholm omkring 1840.

*I fløjen til højre fandtes godskontoret, hvor bønderne betalte landgilde og skatter.
Gouache af Niels Ringe.
Nationalmuseets 2. afd.*

Hvor meget af landgilden blev betalt?

Et er fæstebrevs og jordebøgers landgildekrav, noget ganske andet er det, som rent faktisk blev betalt af bønderne hvert år. Restancelister (dvs. fortegnelser over fæstere, som skyldte landgilde og skat) viser nemlig med al tydelighed, at bønderne ikke altid kunne betale det de skulle til tiden. Da restancelisterne er førsteklasses kilder til fæstebøndernes økonomiske forhold, har jeg i tabel 14 medtaget oplysninger om restancer fra alle de år, som materialet åbner mulighed for.

Fæsterne kunne have svært ved at betale afgifter og skatter nu og da. Dels kunne det knibe med at levere landgilden til Mortensdag, og undertiden havde man om vinteren ikke penge til skatter. I et fæstebrev bestemmes mht. landgildens levering: »Kornet og Pengene til hver Mortensdag, og det øvrige til Sct. Hans eller Midsommer« (David Hansen, fæstebrev 13.4. 1754). Disse betalingsterminer har været de almindeligt gældende. Det er derfor ikke overraskende, at en del fæstere havde pådraget sig restance, når man nåede frem

Tabel 14. Samlet og eftergiven restance på Erholm-Søndergårde godser, 1726–1799.

År	Penge Rdl.	Byg Td.	Havre Td.	Rug Td.	Smør Fj.	Humle Pd.	Eftergiven Penge (Rdl)	Restance Andet
1726	287						54	
1731	513						0	
1743	381	49	27	27	10	3	28	
1747	209	10	8		2	56	0	
1748	100	7	8		1		39	
1749	49				10		46	1 byg, 5 smør
1750	54				1		13	1 byg, 1 smør
1751	63	1					14	
1752	83	10	6	1	2		3	
1753	39	13	9	1			0	
1754	24						0	
1755	23						0	
1756	33			1			0	
1757	3						1	
1758	19						10	
1759	17						3	
1760	53						2	
1761	135						0	
1762	109						0	
1763	315						0	
1764	322						0	
1765	672						0	
1766	764						203	
1767	244	20	5	4	14		0	
1768	116	27	7	3	11		11	17 byg, 4 smør
1769	208	21	5		6		0	
1770	232						0	
1771	557	26	9		4		0	
1772	749	38	19		13	96	0	
1773	505	11	6		3		0	
1774	487						0	
1775	646						0	
1776	432						0	
1777	354						126	
1778	202						6	
1779	147						24	
1780	168						1	
1781	150						0	

1782	129			14
1783	70			0
1784	92			26
1785	110			33
1786	74			11
1787	64			9
1788	126	2		13
1789	209	6		30
1790	170			59
1791	64			28
1792	106			62
1793	61			17
1794	105			12
1795	146			21
1796	91	2	8	32
1797	37			22
1798	190			22
1799	169			22

Kilder: Restancelister og lister over eftergiven restancer i div. årsregnskaber.

Noter:

1. Restancen før 1759 omfatter kun Erholm gods.
2. Tabel 14 viser restancens størrelse pr. 1.5., mens kolonnen »Eftergiven restance« indholder oplysning om den restance, der i de efterfølgende 12 måneder blev eftergivet.
3. Desuden bestod restance før 1743 af 6 lam, 6 gæs, 32 høns og 240 æg.

til maj måned. Men lige så sikkert er det, at en meget stor del af denne restance normalt blev betalt i de følgende måneder, hvor bondens økonomi forbedredes. At denne tilbagebetaling virkelig fandt sted kan let kontrolleres ved hjælp af det følgende års restanceliste.

En af fæstebrevets faste vendinger bestemte, at fæsteren skulle betale sin landgilde og skat »uden restance«. Enhver manglende betaling var derfor formelt set et brud på fæstekontrakten. Betingelsen for at sådanne restancer kunne benyttes af godsejeren til at opsigte fæsteren var, at de blev hjemlet ved det lokale herredsting. En sådan fremgangsmåde blev meget sjældent anvendt på Erholm-Søndergårde godser. I de mange første år støder vi kun på dette i forbindelse med de få forsidelsesdomme, som blev afsagt. Det er i og for sig

ikke så overraskende, at godsledelsen kun i situationer, hvor det var bydende nødvendigt lod restancer tinglyse, fordi den retslige procedure under alle omstændigheder ville medføre en udgift for godsejeren. Kun i årene 1773–78 blev godsernes restancer tinglyst, og grunden hertil er antagelig den, at executorerne ønskede at administrere godset på en sådan måde, at det ikke mistede nogle af dets retmæssige indtægter. I hvert fald ophørte denne praksis ved Cederfeld de Simonsens tiltræden, og blev ikke siden anvendt.

Hvordan ophører restancer?

Restancer kunne bringes ud af verden på 3 måder: 1. Ved at skyldneren simpelthen betalte sin gæld. 2. Ved fæsteskitte kunne den ny fæster forpligte sig til at betale forgængerens restance, evt. mod at få nedslag i indfæstningen. 3. Ved at godsejeren eftergav eller nedsatte restancen. Den mest almindelige af disse muligheder var så ubetinget den første. Langt de fleste fæstere fik under normale omstændigheder i løbet af kort tid betalt godsejeren, hvad de måtte skyldte ham; men for de bønder, som nogle år ikke havde været i stand hertil, og hvor resultatet altså var blevet en restance af en vis størrelse, blev det betydeligt vanskeligere at blive denne gæld kvit. En voksende restance kunne, når den nåede et tilstrækkeligt stort omfang, ikke alene få fæstebonden til at tabe modet⁵⁹, men også betyde en trussel mod hans fortsatte eksistens som gårdmand. Hvor det var muligt, har han eller godsledelsen vel forsøgt at finde en ny, dygtig fæster, men da de gårde, som havde de store restancer, også var de dårligste, har det sikkert ofte været vanskeligt. Den sidste mulighed var forsiddelsesdommen, hvorefter fæsteren måtte forlade gården. Så vidt kom det dog sjældent, og dertil kender vi i hvert fald et eksempel på, at det lykkedes for en fæstebonde, der havde fået dom, at betale sin restance⁶⁰.

Sammenstilles den samlede landgilde (tabel 13) og restancerne (tabel 14) kan tabel 15 opstilles.

Restancerne var i de første årtier frem til 1750 meget store, når vi sætter dem i forhold til den samlede landgilde. I 1726

Tabel 15. Landgilde og restance på Erholm-Søndergårde godser 1725–1799.

År	Samlet	Restance	Eftergivet	II i %	III i %	III i %
	landgilde	II	restance	af I	af II	af I
	I		III			
1725/6	523	287	54	%	%	%
1730/1	561	513	0	91	0	0
1742/3	595	575	28	97	5	5
1749/0	539	58	18	11	31	3
1758/9	1229	17	3	0	18	0
1768/9	1772	267	0	15	0	0
1771/2	1990	968	0	49	0	0
1779/0	1618	168	1	10	0	0
1788/9	1526	216	30	14	14	2
1798/9	1599	169	22	11	13	2

Note: Kolonnen »Samlet landgilde« indeholder såvel penge, som naturalieydelse, idet de sidstnævnte her er omregnet til penge. For kornets vedkommende har jeg benyttet kapitalstakterne, mens jeg for de øvrige naturaliers vedkommende har anvendt følgende takster: 1 Lp humle a 2 rdl; 1 Fjerding smør a 4 rdl.

havde halvdelen af samtlige gårdfæstere pådraget sig restance, og hertil kom for enkelte gårde en betragtelig gammel restance. I de følgende år gik restancerne meget i vejret, således at de i 1731 beløb sig til næsten lige så meget som det samlede landgildebeløb. Samtidig bør det nævnes, at fæstegodset i det mellemliggende tidsrum var vokset med 10 gårde (fra 32 til 42), men også at den procentuelle andel af gårde, der skyldte landgilde og/eller skat var steget til 60%. Det meget høje restanceniveau synes at forblive uændret op gennem 1730'erne, hvor vi desværre mangler restancelister, og at fortsætte hermed ind i 1740'erne.

I 1743 hvor vi igen har restancelister, udgjorde restancen 97% af den samlede landgilde, mens antallet af fæstere, som havde restance nu kun var på 49%, selvom gårdantallet var steget med 7. Det vil med andre ord sige, at et færre antal fæstere havde fået en større restance. Landbrugskrisen gav

sig således udslag i, at de fleste bønder havde vanskeligt ved prompte at betale deres afgifter. I det øjeblik priserne på landbrugsvarer steg måtte dette medføre en kendelig forbedring af de bønders indtægter, der var i besiddelse af gode gårde, hvor kornavlens var af et betydeligt omfang. Anderledes måtte sagen stille sig for de bønder, der sad på de dårlige gårde; her var kornproduktionen af et så beskedent omfang, at der kun blev et lille overskud, og det var ofte ikke tilstrækkeligt til at rette op på en stor restancepost. Det tyder derfor på, at der i 1743 var begyndt en bedring af landbrugskonjunkturerne, som også slog igennem hos en del fæstere på godset. I samme retning peger forvalterens bemærkning til Hjerupgårdmanden Hans Knudsens restancepost på 34 rdl., idet han tilføjede: »Kand denne gifve 2 Kiør med Datteren bør hand først betale sin Restance«⁶¹.

I løbet af 1740'erne blev restancerne stadig færre og færre, og omkr. 1750 var situationen så gunstig, at under $\frac{1}{3}$ af gårdfæsterne skyldte godsejeren penge. Fæsternes økonomiske situation synes i disse år at være blevet betydeligt forbedret, i hvert fald efter restancerne at dømme.

Restancerne, som de fremstår i tabel 14, omfatter såvel landgilde- som skatterestancer. Frem til 1760'erne udgjorde landgilden langt størstedelen, og det skyldes, at godsledelsen var villig til at acceptere, at landgilden lod vente på sig, mens den kun i nødstilfælde ville tillade skatterestance. Det skete bl.a. i 1730/1, hvor forpagteren på Assens Amtsstue måtte udlægge 19 rdl. »for de fattige bønder og øde gaarde paa Godset«⁶².

De stærkt stigende restancer i 1760'erne skyldes først og fremmest forøgede skatterestancer pga. den ekstraskat, som blev indført i 1762. Den pålignedes alle over 12 år med et månedligt beløb på 8 skilling, og »ramte Almuen i Danmark-Norge overordentligt haardt og affødte stærke Protester«⁶³. Det lykkedes dog i tiden efter 1766 at få restancerne reduceret, bl.a. takket være en betydelig eftergivelse.

Forvalteren mellem godsejer og bønder

I forbindelse med de voksende restancer i 1760'erne opstod der en lille uoverensstemmelse mellem godsejer og forvalter, idet Hans Simonsen i en »Annotation« til regnskabet for 1765/66 hævdede, at Møller ikke havde været tilstrækkelig ivrig i sit arbejde for at få restancerne inddrevet. Dankvart Møller afviste kritikken, bl.a. fordi han »nu 2 gange hver Maaned haver Redet Godserne omkring for at inddrive Restancer«⁶⁴. Man får her et indtryk af den mellemstilling, som forvalteren indtog mellem på den ene side godsejeren, og på den anden side fæstebønderne, i hvis økonomiske forhold han havde et godt indblik⁶⁵. Hvorvidt de forskellige interesser, som forvalteren måtte varetage, antog karakter af et dilemma, måtte hovedsagelig afhænge af den pågældende godsejer; og da Simonsen ikke alene førte omhyggeligt tilsyn med godset, men også havde et indgående kendskab til sine fæstebønder og deres situation, har der næppe kunnet opstå de helt store uoverensstemmelser mellem godsejer og forvalter. Anderledes stillede sagen sig, når det drejede sig om nye godsejere uden kendskab eller tilknytning til godserne. Noget sådant hændte på Erholm-Søndergårde godser efter Hans Simonsens død. Exekutorerne, der var nødt til at føre en meget »hård politik« kunne derved let støde på modstand eller betænkelighed hos forvalteren⁶⁶. Et eksempel herpå ses i 1773, vor exekutorerne ville have restancerne tinglæst. Det fik forvalteren til at advare mod en for hård inddrivelse af restancerne. Han skrev nemlig: »Endskiønt Endeel af Foranførte Restancer i henseende til Vedkommendes Fattigdom og slette Vilkaar aldrig bliver at faae inddreven eller in Caseret, som skal vise sig Ifald Dhrer Executores vil ordinere at lade Dommen imedens de ere i deres Kraft Exeqvere«⁶⁷.

Stigende skattetryk 1725–1775

Fæstegårdenes samlede skattebyrde steg betydeligt i løbet af 1700-tallet, og for at give et indtryk heraf, har jeg sammenlignet en gårds skatter i 1725 og 1775. En gård i Kaslund på

7 tdr. htk. betalte i 1725 16 rdl. 3 mk. i skat. Heraf udgjorde kvartalsskatten (matrikelskatten) langt størstedelen, nemlig 12 rdl., mens folke- og kornskatterne sammen med et beløb til Landstingshuset i Odense udgjorde resten. I 1775 var den samlede skat vokset til 26 rdl. 5 mk., hvoraf kvartals-skatten udgjorde 13 rdl., ekstraskatten af 1762 5 rdl. 2 mk., mens folke- og kornskatterne leverede resten⁶⁸. Det er ikke overraskende, at denne ekstraskat, der jo oven i købet havde social slagside, måtte give sig udslag i forøgede restancer.

Årsagerne til de ret høje restancer i 1771–76, der overvejende bestod af landgildegæld, skal dels søges i bøndernes svækkelse pga. kvægsyge og misvækst, samt dels i at executorerne ikke eftergav restance. Endelig må man tage i betragtning, at der i 1759 skete en meget betydelig tilvækst til fæstegodset, således at der i 1772 hørte 95 gårde til Stamhuset, og heraf var det kun de 45, som havde restance. På Søndergårde gods havde 54% af fæsterne pådraget sig restance, mens det på Erholm kun drejede sig om 43%.

Kammerjunker Cederfeld de Simonsens overtagelse af Stamhuset i 1777 gav sig straks udslag i, at restancer nu igen blev modereret og eftergivet. Det lykkedes dermed at nedbringe dem til næsten ingenting i løbet af 80'erne og 90'erne⁶⁹.

Eftergivne restancer omfatter efter 1785, dels de nedslag og eftergivelser, som godsejeren bevilgede, men dels også en såkaldt »Sædvanlig godtgørelse«. I årsregnskabet 1799/1800 omtales den, som »den Sædvanlige gotgørelse for udlagte Huus jord og for Huusværelse til adskillige Fattige«⁷⁰. Godsledelsen har altså fået en del af godsets fattige forsørget ved at give de fæstere nedslag i landgilden, som gav disse stakler husly. Det må man tage i betragtning, når man ser forløbet i 1790'erne.

Udover henstand og evt. senere eftergivelse af landgilde kunne en godsejer også komme sine fæstere til hjælp ved at låne eller forære dem korn og tømmer. Lånekorn synes at være forekommet sjældent på Erholm-Søndergårde godser. Kun fra 1738–9 findes skriftlige vidnesbyrd om, at der fra hovedgården leveredes korn, – i begge år rug, – til fæstebøn-

der. I 1738 lånte de 52 tdr. rug, og året efter 11 tdr. De fleste bønder fik i 1738 1–2 tdr., som de ret hurtigt betalte for enten med penge eller arbejde⁷¹. Desuden kunne bønderne altid købe tømmer i godsets skove til en billig penge, og hoveribønderne havde ret til at få et bøgetræ til en vogn⁷².

Restancerne giver et godt indblik i fæstebøndernes økonomi, og afslører, i hvor stort et omfang den enkelte bonde kunne svare det han skulle. Ud fra tabel 14 kan man konkludere, at langt de fleste bønder normalt kunne betale både landgilde og skatter. Under ugunstige vilkår evnede en større del af fæsterne ikke at betale til tiden, men i regelen blev disse restancer bragt ud af verden *inden* de nåede et katastrofalt omfang. Som oftest skete det ved, at fæsterne selv kunne betale gælden, når indtægterne var blevet noget større. Det gjaldt de fleste af fæsterne, med undtagelse af de bønder, der sad på de dårligste gårde. Her kunne det være svært, – til tider umuligt, – at afbetale en pådragen restance, og i krisetider nåede restancerne her et truende omfang. Hans Simonsen nævner i en indberetning fra 1735, at de gårde, som havde »skarp« (dvs. meget dårlig) jord, og som derfor kun gav lidt og ringe korn, ofte ikke kunne betale skat, selvom de blev fritaget for både landgilde og hoveri. Samtidig understregede han dog, at de fleste gårde i hans amter »er meget got gods eller dog saaledes, at Bønderne meget vel kan svare hvad de skal«⁷³.

Under landbrugskrisen i 1730'erne og 1740'erne kunne kun et fåtal af bønderne betale deres landgilde til tiden. Så snart der kom bedre tider blev bønderne bedre betalere, og i resten af århundredet, – bortset fra årene omkring 1770, – kunne godsejeren hvert år indkassere så godt som hele landgildeprovenuet.

Restancer på andre godser

Hvordan var restanceniveauet på Erholm-Søndergårde sammenlignet med andre godser?

På sjællandske godser var den langt større end på Fyn, f.eks. var den på Løvenborg i 1780/1 over 3 gange større end

landgildeindtægterne! Det nordjyske gods Lindenberg kan også opvise store restancer (214% af landgildeindtægterne i 1771/2), men de synes dog at blive mindre efter 1780.

På de fynske godser Frederiksgave og Hverringe var restancerne små, og i lange perioder et ukendt begreb. Det kan altså fastslås, at restancerne har været langt mindre på fynske godser end andre steder i landet⁷⁴.

Selvom Jacob Wedel nok overdriver, når han i 1787 skriver, at han i de 37 år, hvor han har været godsejer, aldrig har haft én dalers restance på sit gods, adskiller de fynske godser sig på markant måde fra de sjællandske. Godsejerne på Fyn behøvede normalt ikke at bekymre sig for om fæsterne betalte deres landgilde, for det skete, bortset fra kriseårene, med 100%’s sikkerhed⁷⁵.

Man får ikke indtryk af, at godsejeren har set stort på restancerne, eller betragtet dem på samme måde, som hans sjællandske kollega, for hvem de var en nødvendig omkostning ved stordriften, som der kunne kompenseres for ved øget hoveri. Tværtimod har han prioriteret fæstegodsets økonomi højt i en sådan grad, at et vigtigt mål for hans bestræbelser gik ud på at forhindre en nedgang i størrelsen af de indtægter, som fæstegodset kunne give ham⁷⁶.

Hoveriet

Erholm var i 1688 en beskeden hovedgård med godt 18 tdr. htk., og et dyrket areal på 66 tdr. land⁷⁷. Fæstegodset bestod frem til 1700 af kun 3 fæstegårde. I løbet af 1700-tallets første årtier forøgedes fæstegodset, således at det allerede i 1720 bestod af ikke mindre end 45 gårde. Hovedgårdsmarken blev drevet af hoveribønder, men desværre vides ikke meget om hoveriet før 1740, udover at en del fæstebreve kort omtaler, at der skulle ydes hoveri. Kun i meget få fæstebreve, – og det gælder hele 1700-tallet, – er de enkelte arbejder specificeret ud.

Hoveriet i 1740'erne

Fra 1740'erne og fremefter er der mulighed for at få indblik i hoveriet gennem forpagtningskontrakterne. I kontrakten fra 1744 hedder det i § 8, at hoveribønderne skulle »forrette deris Sædvanlige Hoverie forsvarlig og i Rette Tiider, naar dem af Forpagteren eller hans bud tilsiges«. På den anden side blev forpagterens beføjelser mht. hovriarbejdet dog undergivet nogle begrænsninger, idet det forbydes ham, at »tilsige nogen Bonde til Arbeide uden hvis allene kan hensigte til Auflingen eller dens befoerdrings Nøtte, og ikke heller bestille flere til Arbeidet end de kan have høyt fornøden«. Forpagteren skulle derfor tilrettelægge arbejdet på en sådan måde, at hovbønderne »ey skulle Gaae tvende dage til Hovning paa det som kunde være gjort i een eller kortere tiid«.

Hvad skulle hovbønderne lave?

Hoveriet har altså først og fremmest bestået af *dyrkning og pasning af hovedgårdens jorder*. Vi får ikke meget at vide herom i forpagtningskontrakten udover, at det skulle være forpagteren tilladt »at udnæfne Visse Mænd af hovnings Bønderne til at saa Kornet udi Gaardens Marker, som hand dertil vil betroe«. Denne passus illustrerer ganske godt hoveriproblematikken set fra godsledelsens synspunkt. For denne var problemet ikke så meget at få arbejdet gjort, som at få det gjort godt nok. Gert Poulsen har uden tvivl ret i, at hoveribønder generelt var en dårlig og uengageret arbejdskraft⁷⁸, men samtidig må det understreges, at forskellene fra gods til gods har været meget store. Af stor betydning for arbejdskraftens engagement og dermed arbejdets kvalitet var, – såvel dengang som nu, – motivationen. Den ovenfor citerede bestemmelse kan derfor ses, som et udtryk for, at man fra godsejerens og forpagterens side forsøgte på også at motivere hoveribønderne positivt.

Udover dyrkningen af hovedgårdens kornafgrøder m.v. skulle hoveribønderne foretage forskellige *forbedringsarbejder*. Det gik især ud på at samle sten, samt om vinteren at rydde

agerjorden for »torn og steen«, som kunne forhindre pløjningen; dog understreges det, at sådanne arbejder »ej strækker sig til nogen nye Oprydning, eller paa nogen Jord, som ei tilforn har været besaaed«.

Hoveribønderne skulle endvidere *arbejde på Erholms avlsgård* (»skiovle i Gaarden, rydde Lade- og Fæchusene, baade i for- og efterAaret«). *Hovedgårdsjordernes indhegninger* skulle bønderne også vedligeholde, samt endelig *køre korn og fedevarer til købstaden*. Her forlangte godsejeren, at ingen af disse ægter undtagen til mølle og med fedevarer, måtte finde sted »udi dend Travleste Pløye- og Sædetiid« (15. april til 10. maj). Endelig fastsatte forpagtningskontrakten det arbejde, som forpagteren kunne forlange til hans private formål, såsom pløjning og gravning af kålhave, fåreklipping, kreaturslagting, m.v.⁷⁹.

Hoveriet i 1760

I en senere forpagtningskontrakt fra 1760, beskrives hoveriet i samme vendinger, som i 1744. De eneste ændringer af betydning er dels, at det nu udtrykkeligt tillades forpagteren »med Bønderne at lade vandet af Moeser og Enge udelukke, hvor det beqvemmeligste, uden ald for megen arbeide kand ske«, og dels at terminen inden for hvilken ægter kun måtte finde sted i begrænset omfang udvidedes fra 10. maj til 31. maj⁸⁰.

Det dyrkede areal blev i løbet af Hans Simonsens ejertid fordoblet, og det har kun været muligt i kraft af stærkt voksende hoveri. Da antallet af fæstegårde samtidig også steg betydeligt er det vanskeligt at vurdere, hvorvidt den enkelte hoveribondes arbejdsydelse blev større.

Godsejerkontrol med hoveriet

I den instruks, som Hans Simonsen i 1765 tilstillede sin forvalter, bestemmes det, at »Bønderne maae ey med noget utilbørligt og usædvanligt arbeyd eller Ægter betynges«. Det indskærpes desuden, at han skulle sørge for, at hoveriet

»gaar Rigtig og ordentlig til«, så bønderne ikke skulle gives nogen grund til klage⁸¹. At Simonsen gennem sin fuldmægtig ønskede at have nøje indblik i hoveriet, ses bl.a. i 1761, hvor han ved forpagtningen af Søndergårde forlangte, at forpagter Vædele ikke selv måtte tilsige bønderne til hoveriarbejde, men han skulle dagen før meddele fuldmægtigen, hvor mange folk han havde brug for, hvorefter denne ville rekvirere den nødvendige arbejdsstyrke. Ved en tilføjelse på kontrakten blev bestemmelsen dog modificeret til kun at gælde det »ekstraordinære hoveri« og ægterne. Forpagter Vædele døde imidlertid i 1762, og i den ny kontrakt, som i 1763 blev indgået med Niels Kastrup, indgik den oprindelige bestemmelse uden modifikationer. Hensigten med bestemmelsen, der må have været ret så besværlig for forpagteren, har været at sikre sig kontrol med hans forbrug af hoveriarbejde.

Når det drejede sig om hoveri var det en stor fordel for en godsejer, hvis hans fæstegårde lå tæt ved hovedgården. I 1760 lå over $\frac{1}{3}$ af Erholms fæstegårde mere end 1 mil borte, og det betød, at hoveribønderne brugte flere timer hver gang de skulle frem og tilbage fra Erholm. Da det fynske ryttergods i 1764 blev udbudt til salg, håbede Simonsen derfor på at kunne købe nogle gårde i det nærliggende Skydebjerg, således at de kunne gøre hoveri i stedet for Kaslundbønderne, der boede 1 mil borte. Nu blev der imidlertid ikke noget ud af den handel, så Kaslundbønderne måtte fortsat gøre hoveri⁸².

Executorernes mening om hoveriet

Desværre nåede Hans Simonsen ikke at afgive nogen betænkning i 1768 om bl.a. hoveriet, da han døde i april det år. Det blev derfor de 2 executorer, hvis kendskab til Erholm-Søndergårde godser på det tidspunkt næppe kan have været stort, der i november 1768 indsendte deres betænkning⁸³. De var, som næsten alle andre godsejere enige om, at hoveriet *ikke* kunne afskaffes eller nærmere fastsættes⁸⁴. Grunden til at det ikke kunne fastsættes til et bestemt antal dage om året var først og fremmest det ustadige vejr, men

desuden var det overflødig, for »een fornuftig huusholder i den aller trauelste tiid er Vindskibeligen, at see uden ophold saaledes sitt arbeyde forfremet, at bønderne ogsaa kand faa deris arbeyde i rette tiider giort, som her i Landet meget iagttages«⁸⁵. Det er derfor heller ingen overraskelse, når de 2 executorer mente, at hoveriets afskaffelse var en »Puure umulighed«. Lidt mere overraskende er det måske, at de forsøgte at argumentere for, at en afskaffelse af hoveriet ikke ville være til fæstebøndernes fordel, men tværtimod stille dem ringere. Grunden hertil var, »ar bonden, som i sig selv er Lad og Doven, gjør icke noget uden hvad hand drives og anbefales at passe sinne ting ordentligt«⁸⁶. Vi præsenteres her for et af de konservative godsejeres mest yndede argumenter, nemlig at fæstebønderne, der af naturen hævdes at være dovne, uden godsledelsens styrende hånd, ville gå deres sikre ruin i møde. Reformen, som ville give bønderne en friere stilling, var derfor skadelig, da det ville føre til det rene anarki, fordi bønderne slet ikke ville vide, hvad de skulle stille op med den megen frihed. Nu må man imidlertid ikke forledes til at tro, at godsledelsens væsentligste grund til ikke at ønske ændringer, var kærlig omsorg for de enfoldige fæstebønder, – det indtryk kunne man ellers godt få ved at læse indberetningen! Godsejerne havde ganske anderledes kontante og vitale økonomiske interesser i hoveriets oprettelse, men dem blev der ikke talt så højt om. Dokumentation for påstanden om, at hoveriets afskaffelse ikke ville være til gavn for fæstebønderne, mente executorerne at have på Stamhuset, idet Erholms fæstebønder ydede hoveri, mens Søndergårdes var fritaget herfor, og når man sammenlignede de to godsers bønder, kom de to executorer til den konklusion, at Søndergårdes fæstere var dårligere økonomisk stillede end Erholms. Denne argumentation er imidlertid ganske uholdbar; først og fremmest fordi Søndergårdes fæstere kun 2 år før i 1766 var blevet fritaget for hoveri. I 1771, altså 3 år senere, beskrev den ene af executorerne i en *intern* indberetning forholdene på de 2 godser, og kom bl.a. ind på fordelene ved hoveriets midlertidige afskaffelse på Søndergårde. Blandt disse nævnedes han, at de hoverifri bønder, »er udi Deres

Omstændigheder og Vilkaar forbedret til at opfylde de Pligter, som de bør naar Gaarden [dvs. Søndergårde] kommer under Drift igien«⁸⁷. Kun 5 års hoverifritagelse havde altså resulteret i synlige forbedringer hos fæstebønderne!

Konklusionen må derfor blive, at executorerne naturligvis har været klar over, at hoveriets hele eller delvis afskaffelse uvægerligt måtte medføre en kraftig forbedring af fæstebønderens økonomi, men at de for alt i verden *ikke* ønskede nogen statslig indblanding på dette område, fordi hoveriet var af afgørende betydning for godsøkonomien. Argumentationens mål var derfor at påvise, at ændringer ville medføre dalende indtægter eller andre ulemper for staten. Dette motiv lå bag ved forsøget på at påvise, at hoveriets afskaffelse ville stille fæstebønderne ringere, og man ser det under omtalen af tærskearbejdet, som executorerne nok i princippet mente bønderne kunne befries for, men sagen stillede sig i praksis anderledes. Ikke alene stred det mod godsejerens »rette oeconomie«, men mere alvorligt var det, efter deres mening, at en afskaffelse af hovbøndernes tærskearbejde ville resultere i, at bønderne opsigde mange af deres karle, som så tog andre steder hen, med det resultat, at der ikke ville være nok soldater og reserver at mønstre. Det bedste var, at tilstandene »forbliver sig ved den gamle Maade, saa hytter Proprietairier sig med bonden tillige«⁸⁸.

Generalhoverireglementet 1770

Fra 1770 begynder kilderne til hoveriet at flyde rigeligere. Generalhoverireglementet fra 1770, der kun findes for Erholm gods, oplyser at der fandtes 60 fæstebønder, hvoraf 34 forrettede hoveri, samt 41 husmænd. Ifølge reglementet fordrer godsledelsen af hver hovbonde 1 spanddag (1 karl med hest og redskab); 2 karldage og 1 pigedag om ugen, hvorfra undtoges de travle pløje- og såtider, samt høst- og høslættiden, hvor arbejdet ikke kunne bestemmes. Generalhoverireglementet lever således ikke op til FRD. af 6.5. 1769, hvor § 1 fastslog, at *alt* hoveriarbejde skulle fastsættes til et bestemt antal ugentlige dage. I 1768-betænkningen udtalte

godsledelsen sig kategorisk imod fastsættelse af hoveriet, og denne vægring ligger sikkert bag Generalhoverireglementets mangel på præcision. Reglementets krav til hoveri blev suverænt fastsat af godsledelsen, og er derfor udtryk for, hvor meget hoveri den mente var nødvendig til hovedgårdsdriften. Der er nok ingen tvivl om, at det er noget – måske meget – større, end det faktisk ydede, da godsledelsen har villet sikre sig nok hoveri i fremtiden, hvis det værst tænkelige skulle ske; en fastfrysning af hoveriet fra centralt hold⁸⁹.

Til Erholms hovedgårdstakst af ager og eng hørte i 1770 30 tdr. htk., mens bøndergodset omfattede 313 tdr. htk. Det vil sige, at forholdet mellem hovedgårds- og bønderhtk. er 1:10. For Søndergårdes vedkommende er forholdet 1:7 (36 tdr. hovedgårdstakst; 265 tdr. bøndergods). Hertil må man tage i betragtning, at en væsentlig del af Erholmbønderne ikke ydede hoveri. Det beregnede gennemsnit lå lidt under gennemsnittet for Vends herreds godser, der lå på 1:6⁹⁰. Hvad angår antallet af hovbønder i forhold til hovedgårdshartkornet, så var der på Erholm 10 skp. htk. til hver hel hovning⁹¹. Man skal være varsom med at tillægge disse tal for stor betydning, dels fordi htk. fra 1688 ikke siger særligt meget om det dyrkede areals omfang i det 18. årh., og dels fordi adskillelsen mellem hoverigørende og ikke-hoverigørende bønder ikke er så skarp, som Generalhoverireglementet kunne give indtryk af⁹².

Ikke alle hovbønder ydede fuldt hoveri, og desuden præsterede en del af de såkaldte hoverifri bønder noget hoveri, der på Stamhuset benævntes »Villighedshoveri«. I Peder Jespersens fæstebrev på en gård i Hjerup i 1769 findes der en nærmere specifikation af, hvori dette villighedshoveri bestod. Han skulle fælge til vårsæd 1 dag, pløje og så 1 dag, slå noget hø, samt gøre 2 ægter om vinteren til Odense⁹³. Til samme kategori hørte bolsmændene i Hækkebølle, der årligt skulle arbejde 7 dage, og desuden befordre breve, og fæsterne i Frøbjerg, der årligt skulle hugge og bortkøre 6–10 læs brænde. Størstedelen af fæsterne har således i løbet af året måttet yde et eller andet arbejde på hovedgårdene, varierende fra få til flere hundrede dage.

Husmændenes hoveri

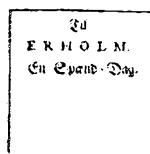
Husmændenes arbejde var kun af ringe betydning for hovedgårdsdriften. På Erholm-Søndergårde godser fandtes i 1771 10 hartkornshuse (huse med matrikuleret jord), og heraf var de 2 degneboliger. Af disse 8 husmænd arbejdede 4 en uge om året, mens 3 var forpligtet til 3 ægter à 2 mil. Den sidste skulle 3–4 gange stille klappere ved jægterne. Om de 4 nævnes det iøvrigt, at hoveriydelsen formentlig vil blive forøget ved næste fæsteskiye⁹⁴.

I en del husfæstebreve findes der også oplysning om det hoveri, som skulle præsenteres. Det drejede sig om: *Brevbærer* 37%; *Nogle få dages hoveri* 26%; *Havearbejde* (1 dag ugentlig om sommeren) 12%; *2 dages hoveri* 9%; *Klapper* 4%; *Ledvogter* 4%; *Bælgetræder* 1%; *Brændehugger* 1%. Husmændenes hoveri har således først og fremmest omfattet forskellige serviceydelser. Hvorvidt dette hoveri er blevet øget i løbet af det 18. århundrede, kan det være svært at sige noget sikkert om, men der findes enkelte eksempler på, at husmænd har fået pålagt hoveri ved overtagelse af huse, som hidtil havde været hoverifri⁹⁵.

Hoveriforordningen af 1771

Ved FRD. af 20.2. 1771 fastsattes hoveriet efter den enkelte gårds hartkorn, således at en gård på 6 tdr. htk. skulle yde 48 spand- og 96 gangdage årligt, og samtidig skulle bønderne have billetter som kvittering for det udførte arbejde. Dermed blev hoveriet for første gang fastsat ved statens indgreb, og det til et omfang, der lå langt under Generalhoverireglementets niveau. Fra Stamhuset findes ingen af de hoveriafskrivningsbøger, som både Birgit Løgstrup og Lotte Jansen har benyttet, og hvori der findes oplysning om det faktisk ydede hoveri 1771–73⁹⁶.

Godt 2 måneder efter forordningens ikrafttræden den 1. maj 1771 gav Dankvart Møller en ret pessimistisk vurdering af tingenes tilstand på Erholm. Udsigten til en ordentlig høst syntes under forudsætning af godt vejr, lyse; men derimod

Hoveribilletter.

Efter 1771 skulle houbønderne have en billet for hver udført dag.

Billedet viser et ubrugt ark.

Erholm-Søndergårde godsarkiv.

var udsigterne til at få høsten bjærget vel i hus ikke særlig gode, fordi hoveribønderne siden maj havde været »ganske opsetzige og gienstridige«. Det nævnes dog samtidig med, at hovbønderne indtil da altid havde forrettet deres hoveri »uden modvillighed« og »upaaklageligt« til rette tid. 1771-frd. fastsatte ikke alene hoveriet til et bestemt antal dage, men indeholdt også bestemte normer for de enkelte hoveriarbejders omfang. Det gav anledning til mange kontroverser mellem bønderne og forvalteren, når de førstnævnte insisterede på at få afstanden fra fæstegård til hovedgård målt op, eller når hovbønderne ønskede at få deres arbejde udmålt eller deres læs vejjet. Fuldmægtig Møller foreslog derfor en ændring af forordningen *inden høst*, da høstudbyttet »ellers ifald ustadig Veyerlig indfalder, vil dependere af Bøndernes gemytter og forgotbefindende«⁹⁷. Nu varede det gode vejr ikke ved; det blev ustadigt og regnfuldt vejr, og høsten blev både vanskelig og dårlig. Det kom til at koste forvalter Møller »Tab og Skade paa over 100 læs Høe, og hands Kornes bedervelse«, i alt efter hans eget skøn anslået til 200 rdl.⁹⁸. Til Erholm hørte store engarealer, og bøndernes hoveri har i det vanskelige år ikke været nok til at få høet i hus, mens kornhøsten ikke var blevet så alvorligt berørt.

Møller må opgive forpagtningen

De ændrede vilkår for hoveriet fik den yderligere konsekvens, at Dankvart Møller, der som »installeret forvalter« havde forpagtet Erholm siden 1760, i 1772 fratrådte forpagtningen, fordi han »ikke saa vel som en Fremet kunde faae af Bønderne det efter Contracten behøvende Hovarbeide bestreidet«⁹⁹. Det synes dog ikke at have hjulpet stort, for ifølge Møller, havde den ny forpagter i efteråret 1772 stadig problemer med hoveriet, fordi bønderne »continuerer med deres vrangvilligheder, og udtyder Hoveriets bestemmelse paa deres side, saaledes at han [forpagteren] har aarsag at frygte for Tab og Skade«¹⁰⁰. Endelig er det værd at bemærke, at det i den kontrakt, som blev indgået med den ny forpagter Thomas Thomsen i 1772 nævnes, at såfremt hovbønderne ikke kunne

forrette arbejdet fuldt ud, da skulle forpagteren selv sørge for at få det gjort på egen regning¹⁰¹. Det er vanskeligt at få noget klart indtryk af, hvilke konsekvenser 1771-frd. fik for hoveriet på Erholm, dels fordi godsledelsen betragtede ethvert forsøg på at bestemme hoveriet, som indgreb i velerhvervede rettigheder, hvorfor de utvivlsomt afmalede hoveriforordningens virkninger i meget dystre farver; og dels må man også tage i betragtning, at både 1771 og 1772 var vanskelige høstår, hvor arbejdsbehovet var større end sædvanligt. Man vil således med forsigtighed kunne konkludere, at hoveriforordningen fastlagde en øvre grænse for hoveriarbejdets omfang, som sandsynligvis i normale år var tilstrækkeligt til at få hovedgårdsdriften på Erholm bestredet fuldt ud. I hvert fald fik den ikke så alvorlige konsekvenser, som Lotte Jansen har påvist for Egeskovgård, hvor man måtte nedlægge en mark på ca. 60 tdr. land¹⁰².

Godsejerne får igen frit spil

Hoverifrd. af 1771 blev kun ved magt i godt 2 år, hvorpå den ophævedes og afløstes af en ny frd. (12.8. 1773), som igen gjorde avlingshoveriet ubestemt. Derimod skulle det øvrige hoveriarbejde fastsættes under medvirken af amtmand og 2 landbrugskyndige mænd¹⁰³. Knap en måned efter forordningens udstedelse udarbejdede Møller en oversigt over, hvor meget hoveri ud over avlingshoveriet, en hel hovning skulle omfatte. Det ses heraf, at Erholms hoveribønder var inddelt i 2 roder, og udgjorde 24 hele hovninger, som skulle yde 33 spanddage og 74 gangdage årligt *ud over* det sædvanlige avlingshoveri. Dertil kom 6 hovfri bønder, »som kommer de anførte Hovningsbønder til hielp«. Når man husker på, at en gård på 6 tdr. htk. ifølge 1771-frd. skulle yde 48 spand- og 96 gangdage pr. år, så forekommer kravet på 33 spand- og 74 gangdage alene til småhoveriet overdrevent stort. Man kan derfor få den mistanke, at kravet er meget større end det reelle behov, og til støtte herfor taler en påtegning om, at godsejeren forbeholdt sig ret til at bruge hoveribønderne til andet arbejde, hvis de krævede spand- og gangdage ikke

skulle behøves, – en bemærkning, der gør reglementet til en ren farce¹⁰⁴.

I marts 1774 mødtes stiftamtmand Bille med de 2 landbrugskyndige mænd fra Assens-Hindsgavl amter, hvoraf den ene var Dankvart Møller. De 3 herrers opgave gik ud på at forfatte en *hoveriprotokol* for godserne i de 2 amter, som skulle indsendes til kgl. approbation. På samtlige godser blev de af godsejerne fastsatte spand- og gangdage nedsat i gennemsnit med $\frac{1}{4}$. For Stamhusets vedkommende er der tale om en halvering, men dets krav lå også på førstepladsen. Erholms krav reduceredes til 21 spand- og 46 gangdage, og ydermere nedsattes de af Rentekammeret, idet man her krævede at hoveriprotokollens rubrik »Andet arbejde« skulle udgå, »da intet saadant ubenævnt HovArbejde af Bonden bør eller maae forlanges«. Det endelige resultat blev derfor, at Erholm til småhoveri kunne kræve 18 spand- og 40 gangdage¹⁰⁵.

Kaslundbøndernes hoveriklage – fup eller fakta?

Efter 1773 findes der meget få kilder, der belyser hoveriforholdene førend i 1791. En undtagelse er den klage over hoveriet, som 7 fæstebønder i Kaslund indsendte til Kronprinsen i 1787. Netop årene omk. 1787 var præget af megen optimisme hos bønderne, som næredes af de Colbjørnske forordninger i juni 1787, og som pludselig gjorde det klart for bønderne, at radikale forbedringer af deres vilkår var bragt inden for rækkevidde¹⁰⁶. De lysere forhåbninger til fremtiden gav sig bl.a. udslag i en række klager over hoveri og tiender. Kaslundbøndernes klage (dateret 18. juli 1787) er et typisk eksempel herpå. Formelt ankede de over for hårdt hoveri, men kernen i hele sagen var den, at fæstebønderne ved hjælp af denne klage til højeste sted, ønskede at tvinge godsejeren til at nedsætte deres helgårdshoveri til halvgårdshoveri mod en rimelig erstatning. De 7 fæsteres argumenter for, at deres hoveri skulle være for hårdt, var langt fra tilstrækkelige til, at klagen kunne tages til følge i Rentekammeret. Ud over at bønderne i en række almindelige vendinger hævdede, at de ydede for meget hoveri, konkretiserede de dog også enkelte

klagepunkter, som det her har interesse at trække frem. For det første var Erholms hovedgårdsmarker blevet meget større, men heroverfor protesterede Cederfeld de Simonsen, idet han hævdede, at den udvidelse, der havde fundet sted, »var i sig selv ubetydelig og ikkuns bestod i, at der blev pløjet længere ud i Moeser og Huller, hvor det kunde lade sig gjøre, end forhen, og der var Ingen Skov opryddet uden enkelte Træer, som har hængt ud over Pløjelandet, saa at Agerlandet ikke kunde være forøget uden nogle Skipper Land i hver af 7 Marker, der er til Gaarden«. For det andet kunne de ikke, som under forpagter Møller, indavle deres eget hø ind mellem høslettet på hovedgården, men måtte nu vente indtil hovarbejdet på Erholms enge var *helt* færdigt. Endelig mente bønderne, at Søndergårdes hovbønder burde hjælpe dem bl.a. med skovningen. Det er ganske forståeligt, at Kaslundbønderne kunne synes, at Søndergårdebønderne slap for let med hoveriet, for dels ydede ingen af dem helgårdshoveri, og dels boede de tæt ved gården, så transporten frem og tilbage fra hovmarkerne var ikke for dem så stort et irritationsmoment, som for hovbønderne i Kaslund, der havde 7–8 km til Erholm. Det korte og det lange i klagen er altså, at bønderne ikke havde ydet noget hoveri, som ikke var tilladt ifølge FRD. af 1773, og Rentekammeret måtte derfor afvise den¹⁰⁷.

Om disciplinen på hovmarkerne vides ikke så meget, men det bemærkes, at Hans Simonsen i såvel forpagtningskontrakten fra 1744 som 1760 understregede, at »hverken Forpagteren, Ladefogden . . . eller andre af hans Folk maae have dend Authorité selv at straffe Bønderne«. Gunnar Olsen har påvist, at godsejere normalt ikke overlod tugtelseretten til forpagtere, og det der gør denne bestemmelse interessant er, at den gentages i 1760 og 1766, hvor forpagteren er selveste godsernes forvalter Dankvart Møller. Det stemmer godt overens med, at der i instruksen til ham fra 1765 ikke omtales nogen som helst revselsesret. Det må have betydet, at hovarbejdet har gået sin gang uden at forvalteren har kunnet benytte øjeblikkelige korporlige afstraffelsesmetoder¹⁰⁸. Heller ikke senere synes behandlingen af hovbønderne at have være hård. I forbindelse med Kaslundbøndernes

klage, formulerede kammerjunker Cederfeld de Simonsen nogle modspørgsmål. I et af disse spørger han: »Hvorledes ere de Caslund Mænd bleven beegnede, og er de nogensinde bleven pryglet og udvist imod dem en haard og uretfærdig Omgang?¹⁰⁹. Desværre kender vi ikke bøndernes svar, – de blev ikke skrevet ned, – men da Cederfeld de Simonsen med disse spørgsmål ønskede at modbevise bøndernes påstande, så kan der kun have været én grund til, at han stillede det, nemlig at svaret ville være benægtende. Der er således meget der tyder på, at hoveriarbejdet er foregået *uden* anvendelse af de straffe, som kendes fra de sjællandske godser.

Hoveriet kommer igen i søgelyset

I begyndelsen af 1790'erne blev hoveriet inddraget i reformarbejdet med det erklærede mål, at få fastsat hoveriet. Disse bestræbelser kom bl.a. til udtryk i plakaten om hoveriforeninger (24.6. 1791), der opfordrede godsejere og fæstebønder til at indgå hoveriaftaler. Fra de godser, hvor aftaler ikke kunne bringes i stand inden oktober 1791, skulle der indsendes en hoverieretretning til amtmanden, som derpå skulle forsøge at forene de 2 parter. Den 15. september 1791 kom herredsfogeden til Erholm for at få afklaret, hvorvidt der her kunne bringes en hoveriaftale i stand. Begge godsers bønder erklærede sig i princippet villige hertil, men de ønskede at afvente en »kongelig Befaling om de skulle gøre det Hoverie eller ikke«. Ved samme lejlighed blev der lavet en oversigt over, hvor meget en helgård havde ydet i hoveri i 1790, og det nævnes at disse oplysninger »af Godsets Bønder selv deels var angivet og deels tilstaaet«. En hel hovning havde på Søndergårde gods omfattet 6 pløje-, 45 harve/spand-, og 171 gangdage, mens de tilsvarende tal for Erholm gods var 8, 51 og 208¹¹⁰.

Først den 24.12. 1791 blev hoverieretretningerne udfærdiget. De er ganske udførlige, og giver et detaljeret indblik i hoveriet. Erholms hovbønder var stadig inddelt i 2 roder, og hoveriet var blevet udført »uden hensigt til Visse Spand- og Gangdage«. Det nævnes også, at der ikke førtes bog over

hoveriet, så fastsættelsen af småhoveriet i 1773 har tilsyneladende ikke haft den store effekt på det daglige arbejde på hovmarkerne¹¹¹. Selve markerne var ikke inddelt i åse, »men hoveribønderne har, naar en Mark aarlig indtages til drift og Kornsaed, selv indbyrdes delt i mellem sig, saaledes at hver Bonde har faaet 2 á 3 Loder i hver Mark til at Pløye, Saac og indaufle«. Avlingshoveriet synes at have været ret frit organiseret med et forholdsvis stort råderum for de arbejdende bønders initiativ¹¹².

Når det ikke lykkedes for Cederfeld de Simonsen at opnå en aftale med sine bønder om hoveriet, skyldes det, at der hos disse var en forventning om, at de hoverikommissioner, som skulle fastsætte hoveriet ved voldgift på de godser, hvor en overenskomst ikke kunne opnås, ville reducere hoveriet betydeligt¹¹³. At denne optimisme let kunne slå over i irritation har vi et klart eksempel på. I efteråret 1791 havde en del af Erholms hovbønder sået rugen så dårligt, at den nys tiltrådte forpagter Chr. Muhle så sig nødsaget til at lade optage et tingsvidne over skaderne, som af synsmændene vurderedes til 19 rdl. Muhle fortæller i et brev til Stamhusbesidderen, hvorledes han og ladfogeden forgæves har »formanet og bedt Bønderne om at pløye og saae til gavns, og saaledes som de gjorde det for dem selv hiemme paa deres egen fæstejord«. Blandt disse bønder er hovbønderne fra Kaslund, der lagde en del initiativ for dagen, når det gjaldt om at få hoveriet mindsket¹¹⁴.

Med plakaten af 23.12. 1791 lagdes der en dæmper på de optimistiske forestillinger hos bønderne, og mange indgik i den følgende tid aftaler med deres godsejere¹¹⁵. Det gjaldt alle Søndergårdes hoveribønder, der den 14.5. 1792 accepterede det forslag kammerjunkeren havde opstillet i hoverieretretningen. Den eneste indvending kom fra bønderne i Ejby, der hævdede, at den lange hovvej (1½ mil) gjorde, at deres tjenestefolk krævede mere i løn, og derfor ønskede de kompensation i form af mere tømmer end de andre. Cederfeld de Simonsen afslog dette, og samme dag accepterede Ejbybønderne derfor uden videre hoveriforeningen, der for en hel hovning så sådan ud:

Søndergårdebøndernes hoveriforening:

	Pløjedag	Harvedag	Spanddag	Gangdag
1. Såning, høst	8	6	3	20
2. Gærdselshugning, m.v. . .			3	12
3. Høstet			3	22
4. Vandsteders rensning . . .			1/2	1
5. Tørvarbejde			1 1/2	8
6. Gødningskørsel			8	8
7. Kornets tærskning				65
8. Kornets rensning og opbæring på loftet				13
9. Kornstakkens hjem- kørsel				2
10. Halmens hjemkørsel			1/2	1
11. Skovning			2	4
12. Ægter med fedevarer og korn			14	
13. Rensning af lader			1	2
14. Vedligeholdelse af bygninger			1	6
15. Reparation af veje			1	2
16. Arbejde med træ og tømmer			1 1/2	4
17. Flyttekørsel			2	
18. Humleavl				1
	8	6	42	171

(116)

Mht. Erholms hovbønder var udsigterne knap så lyse. Den 15. maj 1792, hvor bønderne mødtes med amtmand og godsejer, hævdede de, »at Hoveriet var tiemlig Streng i Forhold til Stamhusets anden Hovedgaard Søndergaarde«, og derfor ønskede de, at kammerjunker Cederfeld de Simonsen, som allerede tidligere lovet, skulle forøge antallet af hele hovninger fra de daværende 25 1/2 til 30. Kammerjunkeren forsikrede dem om, »at det stedse har været hans ønske i alle Maader, saavidt det stoed til ham at hielpe sine Bønder og lindre Hoveriet ved fleere Hovningers Tillæg«, men da noget sådant kun kunne ske i forbindelse med fæsteskitte, var det

Erholmbøndernes hoveriforening:

	Pløjedag	Harvedag	Spanddag	Gangdag
1. Såning, høst	8	6	3	18
2. Gærdselhugning, m.v. . .			2	11
3. Høslet			4	40
4. Vandsteders rensning . . .			1/2	1
5. Tørvarbejde			2	11
6. Gødningskørsel			8	8
7. Kornets tærskning				65
8. Kornets rensning og opbæring på loftet				16
9. Kornstakkenes hjem- kørsel				1
10. Halmens hjemkørsel			1/2	1
11. Skovning			4	18
12. Ægter med fedevarer og korn			15	
13. Rensning af lader				3
14. Vedligeholdelse af bygninger			1	6
15. Reparation af veje			1	2
16. Arbejde med træ og tømmer			2	4
17. Flyttekørsel			2	
18. Humleavl				3
	8	6	45	208

(117)

en proces, som tog sin tid. Det var derfor kun halvdelen af Erholms hovbønder, som ville indgå en aftale på det grundlag, som hoverieferretningen udgjorde. Hoveribønderne fra Kaslund, Ørsbjerg, Dybmose og Munkgårde mente derimod, at godsejerens krav var for strengt, og først efter knap 2 år kom der en aftale i stand. Den 26.2. 1794 gik også disse hovbønder ind på godsejerens uændrede krav, dog med den tilføjelse, at de »naar muligheden tillader det« ikke skulle gøre høslet mere end højst 4 dage om ugen. (Se ovenfor).

Hoveriet vokser 1770–92

Hoveriforeningerne var, som Generalhoverireglementerne fra 1770, udtryk for det hoveri, som godsejeren mente var nødvendigt til hovedgårdsdriften. Selvom de derfor ikke meddeler, hvor meget hoveri, der rent faktisk blev ydet, så vil det være nærliggende i de stigende hoverikrav fra 1770 til 1792 (for Erholms vedkommende fra 208 til 267 dage årligt) at se et udtryk for en betragtelig vækst i den samlede hoveri¹¹⁸.

Takket være en sammenligning mellem 12 fynske godsers hoveriforeninger, som Lotte Jansen har foretaget, fremgår det, at Søndergårdes hoveri lå under gennemsnittet, mens Erholms lå noget over¹¹⁹.

På Wedellsborg krævedes i 1791 44 spand- og 112 gangdage af en hel hovning, men her betalte hovbønderne 3 rdl. hver for at slippe for tærskearbejdet. Desuden kunne grevskabets korn udskibes direkte ved gården, og det betød, at der kun var brug for få ægter.

Det hårdeste hoveri på Fyn fandtes, ifølge Hans Knudsen, på Schelenborg, hvor en helgårds hovning beløb sig til 12 pløje-, 66 spand-, og 287½ gangdage¹²⁰.

Stillet overfor tilsvarende sjællandske tal, er Stamhusets hoveri, og med det en række fynske godsers hoveri, ganske stort. Skrubbeltrang har fra 60 sjællandske godser beregnet det gennemsnitlige antal hovdage pr. år til 8,8 pløjedage, 51,1 spanddage og 150,7 gangdage¹²¹.

Til høslet krævedes der i 1792 4 spand- og 40 gangdage; det var ret meget, og Kaslundbønderne ankede da også over det »utålelige høslet« i deres klage få år før. I forbindelse med klagen fortalte bønderne at de til høslet, hvis vejret var godt, brugte 4 spanddage og 38 gangdage (samt et bud (dreng) til at strø hø i 6 dage). Da der i 1788 var 1¾ hele hovninger færre end i 1792 synes der at være særdeles god overensstemmelse mellem det udførte og det krævede høsletshoveri. Da der i 1788 var tale om en klage ville det være nærliggende at tro, at bønderne overdrev, for at få det til at se mere grelt ud, men det synes ikke umiddelbart at have været tilfældet,

for godsejeren protesterede ikke mod denne oplysning, som han protesterede mod så meget andet i klagen.

Hoveriet var betydeligt mindre på Søndergårde end på Erholm, især når man tager i betragtning, at ingen af Søndergårdes hovbønder ydede mere end højst $\frac{3}{4}$ -dels hoveri, mens næsten alle Erholms hovbønder måtte yde helgårdshoveri. Det drejede sig særligt om høslet og tørvearbejde, som ikke overraskende krævede meget arbejde, da Erholm havde store enge og tørvemoser (bl.a. Neverkær), og i den tid høslettet stod på blev folkene 2–3 dage til hove og fik maden bragt hjemmefra¹²². F.eks. nævner amtmand, grev Wedell i sin kommentar til klagen fra Kaslundbønderne, at der »til Erholm er stærk Høebiering og sølgelig udfordres i Høebierings Tiid tiemelig meget Arbeide, men derimod falder Kornavlingen til Erholm Ringe«¹²³. Desuden hørte der betydelige skove til Erholm, som gjorde at hovbønderne måtte skove 22 dage om året.

I årene 1766–80 betalte Søndergårdes fæstere 414 rdl. 4 mk. i hoveripenge. Helgårde måtte af med 15–18 rdl., mens mindre gårde betalte 7–13 rdl. Sættes beløbene i relation til hartkornet betalte bønderne 17 mk. pr. td. htk. Omk. 1792 blev hoveriafløsningen beregnet til ca. 40 rdl., altså dobbelt som meget som godt 20 år før¹²⁴.

I 1773 fandtes 28 hovbønder på Erholm gods (24 hele hovninger), mens 37 hoveribønder hørte til Søndergårde (22 hele hovninger). Frem til 1792 forøgedes antallet af hovbønder under Erholm med 2 til 30 ($25\frac{3}{4}$ hele hovninger), og på Søndergårde med 4 til 41 (24 hele hovninger).

Kammerjunker Cederfeld de Simonsens tilsagn om at gøre, hvad der stod i hans magt for at lindre hoveriet, blev i de følgende år indfriet. Som eksempel herpå kan nævnes de 3 gårde i Skydebjerg, som i 1770 var blevet købt af Rugårds ejer¹²⁵. Gårdene skulle så lang tid de daværende fæstere sad på gårdene kun yde et begrænset hoveri, som derefter skulle øges til hel hoveri¹²⁶. Det tog mange år før det var sket for alle 3 gårde, og først så sent som i 1801 blev den sidste gjort fuldt hoverigørende¹²⁷. Efter 1792 voksede antallet af hovbønder under Erholm til $28\frac{3}{4}$, idet 2 gårde i Etterup og 1 i

Ålsbo, der hidtil havde betalt hoveripenge, nu blev fuldt hoverigørende. I 1801 forøgedes atter antallet, idet man nu nåede op på 30, som havde været målet, og det betød, at antallet af spand- og gangdage blev reduceret fra 45 og 208 til hhv. 38 og 178 dage¹²⁸. Antallet af hele hovninger var altså fra ca. 1790 til 1801 vokset fra 24 til 30. De fæstere, som derved blev gjort hoveripligtige, havde indtil da betalt hoveripenge. Denne udvikling betød derfor at Cederfeld de Simonsen efter eget skøn mistede 150 rdl. årligt i hoveripenge. Dette tab »lider jeg med fornøjelse«, skrev han i 1801, fordi »jeg derved saa betydelig har formindsket mine Bønders Hoverie«¹²⁹.

Fra 1800 førtes protokoller over det udførte hoveri. Fra 1801 har jeg stikprøvevis sammenregnet, hvor meget arbejde Gorm Jørgensen i Kaslund havde udført. Det beløb sig til 33 spand- og 144 gangdage, altså noget under det, som hoveriforeningen fordrede¹³⁰.

Forøgelsen af hovbøndernes antal på Erholm formindskede forskellen mellem dette og Søndergårde meget. Summen af spand- og gangdage var i 1801 for Erholms hovbønder 216 mod 219 på Søndergårde. Man kan således konstatere, at bestræbelserne på at formindske hoveriet på det mest hoverityngede gods i vid udstrækning lykkedes. Reduktionen af hoveriet skete i stort omfang på den måde, at hidtil hoverifri gårde blev gjort hoveriydende, altså ved at fordele byrden på flere skuldre. Den anden måde at formindske hoveriet på, var at godsejeren ansatte flere faste folk, som kunne erstatte hoveribønderne. I denne periode var antallet af husmænd nogenlunde konstant, og der er intet der tyder på, at de var ved at fortrænge gårdmændene som arbejdskraft på hovedgården¹³¹.

Hoveriet var op gennem 1700-tallet voksende pga. udvidelsen og intensivering af hovedgårdsdriften, og efter 1770 var det relativt stort. For bønderne var hoveriet først og fremmest en økonomisk belastning i form af ekstraudgifter til tjenestefolk og heste. Øget hoveri betød derfor ikke, at der automatisk blev mindre tid tilovers til bondegårdens drift, men det er på den anden side klart, at voldsomme hoveri-

førøgelser kunne komme til at gå ud over bondebruget, hvis bondens økonomi iøvrigt var dårlig. Hoveriet på Fyn lå helt på højde med de sjællandske godser, men når man tager i betragtning, at tjenestefolkenes lønninger her var noget lavere, betyder det, at hoveriet ikke belastede den fynske bonde så meget som hans sjællandske kollega¹³².

Gårdmændenes hoveri var i hele 1700-tallet og langt op i 1800-årene aldeles uundværligt på de vestfynske godser. Adeler på Hindsgavl skrev ligeud i 1787, at hoveriet »er Jorddrottens største Ædelsten, hvoraf Hans meste Indtægt af Bonden flyder«. Karlen Anders Andersen så anderledes på det; han kaldte det slet og ret »hoverislaveriet«¹³³.

Der kom til at gå mange år før hoveriet forsvandt. På Erholm-Søndergårde godser skete det først i 1845, hvorefter hovbønderne betalte penge i stedet¹³⁴.

Noter

1. K.-E. Frandsen: Vang og tægt, s. 204f.
2. Det dyrkede areal 1682 findes i Henrik Pedersen: Det danske Landbrug 1688; sognenes samlede areal er hentet fra Trap: Danmark, bd. 5, 1. Odense amt. Se desuden H. Larsen: Fra Christian V's Matrikel.
3. Erlend Porsmose konkluderer på grundlag af en analyse af matrikuleringen i 1680'erne, at Fyn led af hømangel; altså at mindskelsen af græsningsområderne allerede før 1700 var et alvorligt problem for landbruget. Det kan bemærkes, at Rørup sogn havde nogle af de største græsningsarealer på Vestfyn. (Den regulerede landsby, bd. 1, s. 92, figur 26 og 28).
4. Jacob Wedel: Anmerkninger, s. 30.
5. Erik Pontoppidan anslog i 1759, at det dyrkede areal siden 1688 var tiltaget med 1/6 eller 60.000 tdr. (Oeconomisk balance, s. 41). C. Rise Hansen og Axel Steensberg har påvist, at det dyrkede areal i 3 sjællandske landsbyer i perioden 1682–1768 udvidedes med 9–25%. (Jordfordeling og udskiftning, s. 283).
6. Byernes 13 bønder har foretaget deling og ligning af Tvingbjergmarken med deres herskabers tilladelse, og anmoder nu om tingsvidne herpå. Dat. Kaslund den 8 4. 1723. 6/1.1716–32. Domme og retsakter.
7. Udat. koncept fra før 1749.5/2. Udskiftnings- og landvæsenssager vedr. Gelsted Sogn, 1777–1845.
8. Udat., usigneret koncept. B.b.II.7. Gelsted by. Indkomne betænkninger 1757–60. Rtk. 431.14.

9. 1758.15/2. Ørsbjerg og Kerte bymænd ønsker deres marker adskilte. 5/2. Udskiftnings- og landvæsenssager vedr. Gelsted sogn, 1777–1845.
10. Tingbog 1707–16, 27.2. 1708, fol. 52ff. Båg-Vends herreders Arkiv.
11. Sammesteds, fol. 139ff.
12. Indberetning til stiftamtmand Sehested, ang. de i resk. af 25. juni 1735 stillede 3 spørgsmål; pkt. 3. 7. Kopibog 1727–42, fol. 187f. Assens-Hindsgavl Amters Arkiv.
13. Amtmand Hans Simonsens indberetning til Rentekammeret, dat. 26. maj 1759. Indkomne betænkninger over spørgsmål til landvæsenets fremtarv og nytte i henhold til kommissionens cirkulære af 3.12. 1757. 1757–60. B.b. Fyen og Langeland. Rtk. 431.14.
14. Hindsgavl, Billeshave, Billeskov, Brahesholm, Holsegård, Kærsgård, Ryttergodset og Wedellsborg. (Kilde som note 13).
15. Fahrenheitset og Møllers påtegninger på et cirkulærebrev. Bilag: Forbedringer, m.v. Diverse indkomne sager (1756)–1767. A–D. Landvæsenskommissionen 1757–70. Rtk. 431.18.
16. På Hindsgavl gods blev fællesskabet mellem 9 landsbyer ophævet 1759–62, samtidig blev hovedgårdsjorden udvidet kraftigt, idet der »er opbrudt Banker og Lyng Balker ongefær til 100 tdr. Sæde Land, som ikke før har været under Plov«.
 Fuldmægtig Næs' påtegning 16.12. 1762. Div. indkomne sager (1756)–1767. A–D. Rtk. 431.18.
17. D.1.20. H. Baggers betænkning, dat. Brahesborg 14.11. 1768. Indkomne betænkninger over Spørgsmål til Landvæsenets forbedring, 1768–70. D. Fyn og Langeland. Rtk. 432.41.
18. Ridefoged Wilhelm på Billeshave nævner i 1759, at bønderne nogle steder om sommeren tøjrer kvæget mellem agrene, når alle vange er tilsæede. B.b.II.3. Billeshave, d. 14.4. 1759. Indkomne betænkninger ..., 1757–60. Rtk. 431.14.
19. 5/3. Udskiftnings- og landvæsenssager vedr. Gelsted-Tårup og Kindstrup, 1776–1815.
20. Hans Eriksen, fæstebrev 4.12. 1780; nyt fæstebrev 16.12. 1784.
21. 5/2. Udskiftnings- og landvæsenssager vedr. Gelsted sogn, 1777–1845.
22. Gelsted bys ansøgning til Det kgl. Landhusholdningsselskab, 1770. 13/3. Ansøgninger til Det kgl. Landhusholdningsselskab fra bønder om præmier 1770–1800.
23. Rasmus Hansen, fæstebrev 1.5. 1779.
24. Poul Nissen: Udskiftningen i Fyns Stift, s. 131. 30% af samtlige udskiftninger i Vends herred fandt sted i årene 1781–85, et tilsvarende tal nåedes for Båg herred i 1786–89.
25. Forklaring over de forandringer, der har fundet sted fra 1758 til 1785. Af D. Møller, 12.3. 1785. Rtk. 2485.10.
26. Kgl. bev. til at nedlægge en halvgård i Hækkebølle, 19.6. 1788. 13/2.1770–1852. Kongelige bevillinger, m.v.

27. Bønderne i Frøbjerg anmoder Rentekammeret om afslutning af udskiftningen i byen, som har stået på i 9 år. Journalsag 1555, 1794. Rtk. 2483.307.
28. Poul Nissen: Udskiftningen i Fyns Stift, s. 149. På Wedellsborg blev 8% af gårdene udflyttet.
29. Gregers Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningen i Fyen, s. 51, 54, 202f, 227f.
30. Forklaring over Stamhuset. Indberetning af 1805. Odense Amt vedr. Indberetningen af 1805. Kasse A.1.1. læg. C.5.2. Matrikelarkivet.
31. Relation til Danske Kancelli, 31.10. 1743. Kopibog 1742–68, fol. 73f. Assens-Hindsgavl Amters Arkiv, nr. 8.
32. Sigurd Jensen: Det 18. århundredes bondeskifter. *Fortid og Nutid*, 1937–38, og F. Skrubbelttrang: Bondeskifter og foldudbytte, *Fortid og Nutid*, 1939–40.
33. Rasmus Nielsen, skiftebrev 22.10. 1737. Peder Nielsen, skiftebrev 5.9. 1748. Oplysningerne om vejrliget i 1748 er hentet hos Holger Munk (Rytterbonden, 1, s. 211).
34. Anne Thorsdatter, Kaslund, skiftebrev 13.9. 1753, og Niels Hansen, Harrendrup, skiftebrev 3.10. 1763.
Allerede Skrubbelttrang gjorde opmærksom på de problemer, der er forbundet med sådanne beregninger (*Fortid og Nutid*, 1939–40, s. 22f). Jeg skal her især nævne spørgsmålet om, i hvor høj grad den sekvestrede udsæd svarede til den faktisk såede, og tillige må man huske på, at kornet ved skifteopgørelserne ikke var tærsket, hvilket vil sige, at ansettelseerne til tdr. korn i skifterne er udtryk for en vurdering.
35. Topografisk-Antiquariske Indberetninger fra Assens-Hindsgavl Amter 1743, *Fra Fyens Fortid, III*, s. 144.
36. Optegnelser fra Holevadgården, s. 22–4. Høst = udsæd + 1/10.
37. Jvf. Skrubbelttrang: Hoveriindberetninger som kilde, s. 6 og 15.
38. Synsforretning 14.8. 1769. 14/12.1769–1979. Beskrivelse af godsets indretning og forbedring.
39. Selvbibliografi og familiehistorie, udat. 29/7. Lorents Ernst Cederfeld de Simonsens blandede notitser. Om de fynske heste se: G. Begtrup: Beskrivelse af Agerdyrkningen i Fyen, s. 214, og Det danske Landbrugs Historie, III, s. 26–7.
40. Indberetninger ang. det i Fyens Stift bortdøde kvæg 1745–47. Rtk. 2244.242.
41. Dorte Pedersdatter, skiftebrev 3.3. 1748.
I årsregnskabet 1745/6 meddeler forvalter Nis Bech, at han i foråret 1746 »halde gjort forbud, at Bønderne ey maatte sælge til andre end som Herskabet, som da halde mistet sit qvæg, og for ikke at ophæve dette forbud, havde han måttet aftage en ko fra en af fæstebønderne i Harrendrup, som så uheldigvis døde. Udgiftspostering 30.4. 1746. 18/1. Årsregnskaber 1723–1745.

42. 8. Kopibog 1742–68, fol. 368. (H. S.s indberetning) Assens-Hindsgavl Amters Arkiv, og Forpagtningskontrakt, dat. 3.1. 1760. 14/1.1741–1837. Forpagtningskontrakter.
43. Indberetningerne omtaler for det meste kun landsbyens tab, uden at fordele dem på godser. 8. Kopibog 1742–68, fol. 416ff. Assens-Hindsgavl Amters arkiv.
44. D. Møllers levnedsskildring 1793. 14/12.1769–1979. Beskrivelse af godsets indretning og forbedring.
45. Som note 38.
46. Jens Jespersen, skiftebrev 14.11. 1769. Anders Andersen, skiftebrev 22.6. 1772 og Valborg Hansdatter, skiftebrev 23.5. 1785.
47. Gregers Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkingen i Fyen, s. 207.
48. I 1760'erne, mens Hans Simonsen ejede godserne, omregnedes landgilden efter det, der i 1772 kaldtes

1. <i>Den gamle takst:</i>	Byg:	1 td. a 1 rdl. 2 mk.
	Havre:	1 td. a 5 mk.
	Smør:	1 fj. a 4 rd.

Executorerne indførte derpå efter deres tiltræden

2. <i>Den ny takst:</i>	Byg:	1 td. a 2 rdl. 1 mk.
	Havre:	1 td. a 1 rdl. 2 mk.
	Smør:	1 fj. a 8 rdl.
	Humle:	1 lp. a 2 rdl.

Og endelig kan anføres

3. <i>1772s markedspriser:</i>	Byg:	1 td. a 3 rdl.
	Havre:	1 td. a 2 rdl. 1 mk.
	Smør:	1 fj. a 6 rdl. 2 mk.

Med undtagelse af smør ligger markedspriserne i 1772 en god del over godsets takster, og vi ser da også i dette år, at pengeafløsningen når et meget stort omfang (449 rdl.).

Oplysningerne er hentet fra årsregnskabet 1772/3, litra 14: Beregning paa hvad landgilde korn, smør og humle, der er kiøbt af Bønder, m.v. 18/7.1771/2 – 1772/3. Årsregnskaber.

49. Årsregnskabet 1766/7. Litra Y: Specification over Hov-Penge af Søndergaard Gods efter accord. 18/5.1765/6 – 1767/8. Årsregnskaber.
50. På grundlag af oplysninger i 91 husfæstebreve om den årlige landgilde (huspenge) kan følgende oversigt opstilles:

år	antal	huspenge	
		rdl.	mk.
1700-9	2	1	0
1710-9	0	-	
1720-9	4	2	6
1730-9	5	3	7
1740-9	8	3	7
1750-9	4	4	1
1760-9	31	2	5
1770-9	11	3	1
1780-9	15	4	1
1790-9	11	3	6

51. K.-E. Frandsen: Vang og tægt, s. 212, og 199-203.
52. Hans Fussing: Herremand og Fæstebonde, s. 103f.
53. Forklaring og fortegnelse over Erholms hoveri, d. 7.9. 1773. Læg: 1773-1803 Dok, vedr. forandringen af ubestemt hoveri til hestemt, 7/22.1770-1860. Hoverisager.
54. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1, s. 183-4.
55. Gregers Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkingen i Fyen, s. 42.
56. Edvard Holm: Kampen om Landboreformerne, s. 170.
57. Billeshaves ejer *Niels Krabbe Juul* lagde ud allerede samme år med en lille pjeces med den lange titel: »Korte Tanker i Anledning af Hr. General-Procureur Bangs Afhandling om Bondestanden i Danmark til den Kongelige derom nedsatte Commission«, Odense 1786.
- Året senere udgav to af hans nabogodsejere hver deres »uforgribelige meninger« om Bangs afhandling. Først skal nævnes *Christian Holger Adeler*, til Hindsgavl, der udgav en lille bog på godt 100 sider med titlen: »Allehaande Tanker i Anledning af Hr. Conferenceraad Bangs Afhandling om Bondestanden«. Samme år befordredes endnu et gods-ejerindlæg til trykken, nemlig ejeren af Kærsgård og Hølsegård, *Jacob W'edel's* bog med titlen: Anmerkninger ved høiædle Velbaarne Hr. General-Procureur Bangs Afhandling om Bondestanden i Danmark« (66 s).
- Endelig bør det vel også nævnes, at disse godsejersynspunkter provokerede et indlæg frem, som så sagen fra bøndernes side, forfattet af »bondekarl *Anders Andersens*« som sandsynligvis levede på et af de ovenfor nævnte godser, men som ønskede at være anonym. Han udgav i 1787 i Odense en pjeces med titlen: »Korte og i Enfoldighed fremviiste Behandlinger imellem Proprietairen og Bondestanden i Danmark tildeels af mangfoldige Bønders Samtale«. På pjecens 30 sider forsøger forfatteren at vise, at forholdene hos bønderne ikke er så lysrøde, som de tre godsejere havde villet give indtryk af.
58. Chr. Holger Adeler: Allehaande Tanker, s. 10 og 30f.

59. Hans Simonsen beskriver i 1735 situationen sådan: »naar en Bonde da efter haanden undertiiden kommer i stand igien at kunde afdrage noget paa sin Restantz maa hand og saadant efterkomme, hvilket dog er ondt nok for den stakkels Bonde, at hand ved hand intet kand samle eller forhverve noget til sig og sine, men at Herskabet skal have det ligesom det kommer, hvilket giver ham en slet fyrighed at være flittig og stræbsom«. Amtmand Hans Simonsens indberetning til Stiftamtmand, geheimeråd Schested, ang. de i reskr. af 25.6. 1735 stillede 3 spørgsmål. Kopibog 1727–42, fol. 187f. Assens-Hindsgavl Amters Arkiv, nr. 7.
60. Anders Madsen, Ørsbjerg dømmes 2.12. 1743 til inden 15 dage at betale 67 rdl. i restancer, eller miste sit fæste. Det er tilsyneladende lykkedes ham at betale restancen, for 1747 døde han, som fæster i gården (Båg-Vends herreders Tingbog 1738–46, fol. 831f, 8/1.1720–47. Skifteprotokol).
61. Restanceliste. Årsregnskabet 1742/3.18/1.1723–1745. Årsregnskaber.
62. Årsregnskabet 1730/1.18/1.1723–45. Årsregnskaber.
63. F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, s. 137f.
64. Annotation; bilag til årsregnskabet 1765/66.18/5.1765/6–1767/8. Årsregnskaber.
65. Jvf. Gunnar Olsen: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe, s. 44f.
66. Den ene af executorerne, etatsråd Jens Baar, pålagde i et brev, dat. 18.12. 1769, Dankvart Møller, at »stræbe at sammenskrabe alle de Penge hand kand have af Stervboets Indkomster«. Grunden hertil var, at der havde været problemer med nogle penges betaling ved den netop passerede termin. Bilag til årsregnskabet 1769/70.18/6.1768/9–1770/1. Årsregnskaber.
67. Årsregnskabet 1773/4.18/8.1773/4–1775/6. Årsregnskaber.
68. 18/140.1719–33. Kvitteringsbog for skatter og afgifter for Erholm, samt 18/129.1775–1801. Afskrivningsbog for landgilde og skat.
69. Til sammenligning kan nævnes Egeskov, hvis bønder karakteriseres »som ganske stabile betalere i perioden 1776–1800« på grundlag af restancelister. (Lotte Jansen: Hoveriet til Egeskovgård, s. 39).
70. Årsregnskabet 1799/1800.18/21.1798/9–1799/1800. Årsregnskaber.
71. Årsregnskabet 1738/9 og 1739/40.18/1–1723–45. Årsregnskaber.
72. Bønderne fik disse rettigheder sikret i Hans Simonsens testamente og stamhusbrev, § 5, stk. 2. 29/2.1731–1776. Dokumenter og papirer vedr. Hans Simonsen.
73. Som note 59.

Hans Sode-Madsen, der i en artikel i *Arkiv*, 4, 1972–3, s. 73–110, har gennemgået disse indberetninger fra amtmændene, hæfter sig ved, at der på Fyn »ikke klages over det umulige i at få skatterne inddrevet«. Og mht. landgilden, som det i de år var vanskeligt at inddrive, så havde de fynske godsejere dog i modsætning til deres sjællandske kolleger »en – omend lille – indtægt af denne afgift« (s. 90).

74. Restancen i % af landgilden var på:

Løvenborg:

1752/3: 42% (Måske mangler naturalierne)

1761/2: 72%

1770/1: 98%

1780/1: 339%

(B. Løgstrup: *Jorddrot . . . , bilag 6, s. 441*).

Holsteinborg:

1786–93: 521%

Fuirendal:

ca. 1788: 1000%

Korselitze:

1788–93: ca. 100%

(Ole H. Christensen: *Storlandbrug under omformning, s. 25ff*).

Odsherredsbønderne havde også meget store restancer (M. Mogensen: *Fæstebønderne i Odsherred, s. 136–38*).

Scheel:

1787–93: ca. 50%

Skjern:

1786–95: 35%

(Ole H. Christensen: *Storlandbrug, s. 25ff*).

På *Hverringe* var der efter 1719 restancer i 1772–80 (maks. 56 rdl.) (B. Løgstrup: *Jorddrot, s. 211*).

På *Frederiksgave* var der få restancer i Rybergs ejertid; de største var i 1786/7, hvor de udgjorde 10% af landgilden. (Aa. Rasch: *Niels Ryberg, s. 294 og 315*).

Restancerne på *Egeskovgård* var også små i årene efter 1770. (L. Jansen: *Hoveriet på Egeskovgård, s. 38–9*).

Holstenshus' bønder havde i 1722/3 en restance på 18%. (N. Rasmussen Søkilde: *Holstenshus og Nakkebølle, s. 188*).

Vi har iøvrigt vidnesbyrd om små restancer på *Ravnholt*, og *Lundegård*. (Th. Thaulow: *Stamhuset Ravnholt . . . , s. 65*, og Hans Knudsen: *Lundegaards Stiftelse, s. 39 og 52*).

75. Almeennyttige Samlinger, bd. 16, s. 428.

76. F. Skrubbeltrang: *Tradition og nyindstilling (s. 238)*: I det 18. århundrede »er det mest bemærkelsesværdige de meget hyppige og voksende landgilderestancer, som godsejerne kan tillade sig at se stort på (ofte eftergaves de), fordi hoveriet i forbindelse med hovedgårdsudvidelser og mere intensiv drift, åbenbart giver rigelig erstatning«. Jvf. også *Husmand og Inderste, s. 76, 128–9*.

77. Henrik Pedersen: *De Danske Landbrug 1688, s. 93*.

78. Gert Poulsen: *Debatten om soldudbyttets størrelse, s. 361f*.

79. *Forpagtningskontrakt paa Erholm hovedgaards avling og hollænderi 1.5. 1744. 14/1. 1741–1837. Forpagtningskontrakter.*

80. *Forpagtningskontrakt paa Erholms hovedgaards avling og hollænderi, 3.1. 1760. 14/1. 1741–1827. Forpagtningskontrakter.*

81. Forvalterinstruks 1765. 14/1.1741–1837. Forpagtningskontrakter.
82. Brev fra Hans Simonsen til fuldmægtig Møller, 24.10. 1764. 2/1. Stamhusets Rigtigheds Akt 1771.
83. Von Pentz' og Baars betænkning, dat. Erholm 14 11. 1768. Indkomne betænkninger over spørgsmål til Landvæsenets forbedring i henh. til cirkulære af 30.4. 1768. 1768–70. D. Fyen og Langeland (D.1.23. Erholm). Rtk. 432 41.
84. Jvf. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik, bd. I, s. 71, og F. Skrubbeltrang: M. A. Løvenskiolds hoveribog 1795–97, s. 11.
85. Den føromtalte godsejer Jacob Wedel udtrykte denne sammenhæng noget klarere og skarpere, idet han i sin betænkning skrev følgende: »Jeg maae ansee den Proprietair, som ikke i alle muelige maader sparer sin Bonde i sær med Hoverie, eller ikke retter sit arbejde efter Bondens i henseende til tiiden, maaden og Mængden for en Daarc, der cy forstaaer sin egen fordeel«. Kilde som note 83.
86. Forvalter Bagger på Brahesborg mente i sin indberetning (D.1.20), at hvis denne hovedgård skulle drives *uden* hoveri, ville driften (350 tdr. udsæd) kræve 24 plove med vogne og harver, 50 folk og 100 heste. Selvom disse tal evt. skulle være for store, forstår man godt, hvorfor godsejerne måtte være imod hoveriets afskaffelse, hvis den driftform, som forvalter Bagger antydede, var det eneste alternativ. Kilde som note 83.
87. Decision og Rigtighed for Stamhuset Erholm-Søndergårde, forfattet af Jens Baar, dat. Erholm 19.7. 1771. 2/3. Lille Rigtigheds Akt med bilag 1777.
88. Som note 83.
89. Generalhoverireglement for Erholm gods, 29.7. 1770. 7/22.1770–1860 Hoverisager. Den originale indberetning til Rentekammeret er ikke bevaret, idet ingen indberetninger fra Vends herred (Hindsgavl Amt) findes i pakken: Generalhoverireglementer i overensstemmelse med forordningen af 6.5. 1769. 1769–71. VIII. Odense, m.fl. Amter. Rtk. 432.53.
90. Gennemsnittet for Båg herred 1:8; for Skovby herred 1:7; og for Odense herred 1:8. Gennemsnittene er beregnet på grundlag af ADD.230, trykt, som bilag B hos C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier, bd. II, s. XVIVff.
91. Generalhoverireglementet oplyser intet om antallet af hele hovninger, men i en oversigt over hoveriet fra 1773 nævnes 24 hele hovninger, og dette tal er brugt ved beregningen. Forklaring og fortegnelse over Erholms hoveri. 7.9. 1773. 1773–1803. Dok. vedr. forandringen af ubestemt hoveri til bestemt. 7/22.1770–1860. Hoverisager.
På Egeskov gik der 14 skp. til en hel hovning. (Lotte Jansen: Hovriet til Egeskovgård, s. 18)
92. F. Skrubbeltrang har påpeget dette i »Hoveriindberetninger, som kilde«, s. 5.
93. Peder Jespersen, fæstebrev 5.1. 1769.

94. Indberetninger ang. skyld af matrikuleret hartkorn under 1 Tønde. 1771–72. B.III. Fyen og Langeland. Rtk. 2336.4.
95. Fra årene 1740–99 findes 94 husfæstebreve, hvori hoveri omtales, dog er kun 6 fra før 1760.
96. B. Løgstrup: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771–72. *Bol og by* 8 1974, og L. Jansen: Hoveriet til Egeskovgård.
97. Påtegning af cirkulærebrev, dat. 14.7. 1771. Indberetning om høsten 1771–73. Rtk. 352.156.
98. Dankvart Møllers påtegning af cirkulærebrev, dat. 10.8. 1772. VI.3. Underbilag til Beretning for Odense, Dalum, Sct. Knud, Rugård, Assens og Hindsgavl Amter. Sager vedr. Fællesskabets ophævelse og hoveriets regulering, 1771–73, V–VIII. Rtk. 2336.2.
99. Læg: Indretning og forbedring, 14/12.1769–1979. Beskrivelse af godsets indretning og forbedring.
100. Som note 98.
101. Forpagtningskontrakt mellem executores testamenti og Thomas Thomsen, Kalø, på Erholm hovedgårds avling og hollænderi, 1.5. 1772 til 1.5. 1778. Dat. 1.2. 1772. 14/1.1741–1837. Forpagtningskontrakter.
102. Lotte Jansen: Hoveriet til Egeskovgård, s. 32.
103. Forordningen om nøjere bestemmelse af hoveriet for fæstebonden i Danmark, 12.8. 1773, § 6.
104. Forklaring og fortegnelse over Erholms hoveri 1773, dat. 7.9. 1773. 7/22.1770–1860. Hoversager.
105. Protokol over hoverireglementerne i Odense, Rugård, Assens og Hindsgavl Amter, 1773–4. Odense Amts Arkiv, nr. 506.
I Assens-Hindsgavl Amters Arkiv findes også: Genparter af Hoverireglementer 1773, nr. 135, mens et eksemplar af de indsendte hoveriprotokoller findes i RA: Hoveriprotokoller efter forordningen af 12.8. 1773. I, 9–10. Fyn og Langeland, Rtk. 2485.87.
106. Edvard Holm: Kampen om Landboreformerne, s. 155–57.
107. Jeg har tidligere behandlet denne klage i artiklen: »Da Kaslunds bønder klagede til Kronprinsen«. *Vestfynsk Hjemstavn* 1976, s. 117–23. Kildematerialet findes i pakken: 7/22.1770.1860. Hoverisager, samt Landvæsenets Hovedjournal, Rtk. 2481.213.
108. Godsarkivet rummer ikke meget om straffe, men da Simonsen desuden var overinspektør over det fynske ryttergods, findes i dette arkiv mere materiale, som kan belyse hans syn herpå.
I 1749 havde rytterbønderne været ret forsømmelige bl.a mht. hoveri, og Hans Simonsen forespurgte derfor Rentekammeret, om ikke bønderne »bør straffes med at Ride Træe Hesten 1 a 2 Timmer efter forseelsens Beskaffenhed«. Rytterbøndernes forseelser i 1749 var efter Jacob Hansens og Knud Mortensens mening ganske ekstraordinære (Dalum sogns historie, bd. I, 2. del, s. 339). Det fremgår også af overinspektørens brev, at bønderne ofte var blevet straffet med træhest i hans forgængers embedsperiode, men om sin egen tid som overinspektør, der startede i 1726, skriver Hans Simonsen, at han »stedse har

søgt at Vinde dem (dvs. bønderne) med det gode, ved Formaninger, Truseler«, men at det nu var kommet så vidt, at bønderne »allddeles ikke frygter for nogen Straff«. Derfor bad han, som sagt, om tilladelse til at benytte træhesten »paa det mand ved saadan dog Moderat middel kunde bringe Bønderne til Lydighed«. (Brev til Rentekammeret, 20.9. 1749. Kopibog over udgående breve 1745–65. Overinspektøren. Det fynske ryttergodsarkiv.

- I »Dalum sogns historie« (bd. 1,2, s. 340–1) nævnes endnu et eksempel fra 1763, hvor regimentsskriveren anmodede overinspektøren om tilladelse til at lade nogle bønder ride på træhest, men fælles for de to kilder er det, at der er tale om forholdsregler over for grove og usædvanlige forseelser, og i 1749 ved vi at straffene ikke blev eksekveret. Mht. straffe på ryttergodset er det mit umiddelbare indtryk, at ledelsen i mange tilfælde har idømt pengebøder, og tillige været meget interesseret i, at de korporlige straffe, som ofte bestod i fæstningsarbejde («skubkærre») i Nyborg Fæstning blev konverteret til penge.
109. Konceptet er såvel udateret som usigneret, men af indholdet fremgår det klart, at Cederfeld de Simonsen er ophavsmanden. 7/22.1770–1860. Hoverisager.
 110. Dok. vedr. forandringen af ubestemt hoveri til bestemt, 1773–1803. 7/22.1770–1860. Hoverisager.
 111. Denne antagelse underbygges desuden af, at Kaslundbønderne *ikke* klagede over, at de havde ydet for meget af det ekstraordinære småhoveri, hvilket ellers ville have været et oplagt og meget vægtigt argument, fordi dette hoveri, – og kun for dette! – var fastsat bestemte normer.
 112. Hoveriforretninger iflg. plakaten af 24.6. 1791 for Erholm og Søndergaard gods. 7/22.1770–1860. Hoverisager.
 113. Plakaten af 23.12. 1791, der hovedsageligt var en gentagelse af plakaten af 24.6. 1791, begrundedes bl.a. med, bøndernes »urigtige forestilling, at deres hoveri skulle for eftertiden blive saare ringe og ubetydeligt« var skyld i, at den første plakat ikke var blevet fulgt overalt.
 114. Bilag til Chr. Muhles forpagtningskontrakt, dat. 1.5. 1790. 14/1.1741–1837. Forpagtningskontrakter.
 115. Jvf. Lotte Jansen: Hoveriet til Egeskovgård, s. 43–44.
 116. Hoveriforening for Søndergårde gods, 14.5. 1792. Læg: Hoveriforeninger 1792. 7/22.1770–1860. Hoverisager.
 117. Hoveriforening for Erholm gods, 15.5. 1792 og 26.2. 1794. Kilde: Som 116.
 118. Thorkild Kjærgaard, der i en artikel i *Fortid og Nutid* 1978 (s. 419–27) anmeldte Lotte Jansens bog om hoveriet til Egeskov, nævner, at det synes rimeligt at regne med en fordobling af hoveriet på Egeskov mellem 1770 og 1791 (s. 422). Samtidig understreger han kraftigt, at fæstebønderne til trods for det øgede hoveri fik det stadigt bedre økonomisk.
 119. Lotte Jansen: Hoveriet til Egeskovgård, s. 43–44.

120. Wedellsborg: Rs. Jørgen Jensen: Fra Hoyeriets dage, og Schelenborg: H. Knudsen: Lundegaards Stiftelse, s. 62.
121. F. Skrubbeltang: M. A. Løvenskiolds hoveridagbog 1795–97, s. 20.
122. Forhørsforretningen på Erholm i forbindelse med Kaslundbøndernes klage, 14.11. 1787. 7/22.1770–1860. Hoverisager.
123. Grev Wedells brev til Rentekammeret, 19.9. 1787. Sag 2394. Journalsager 1787. Rtk. 2481.231.
124. Beregning over hoveriafløsning. Udat. (Efter 1792). 7/22.1770–1860. Hoverisager.
125. Kgl. approbation af køb af 3 gårde i Skydebjerg, 30.11. 1770. 13/2.1770–1852. Kongelige bevillinger, m.v.
126. Jørgen Jørgensen, fæstebrev 12.6. 1776; Niels Sørensen, fæstebrev 9.11. 1785.
127. Ansøgning til Rentekammeret om at måtte gøre Anders Pedersen i Skydebjerg fuld hovgørende, 4.7. 1801. 7/22.1770–1860. Hoverisager.
128. Samme kilde som 127.
129. Brev til Rentekammeret, 21.8. 1801. Kilde som note 127.
130. 7/16.1800–1804. Hoveriprotokol for Erholm.
131. Begtrup nævner, at der på Fyn kun fandtes få godser, hvor man havde ansat faste husmænd til at drive hovedgården (Beskrivelse over Agerdyrkingens i Fyen, s. 51).
132. Karlelønnen på var Fyn omk. 1768 12–16 rdl. (Indkomne betænkninger, Rtk. 432.41). F. Skrubbeltang: Husmand og Inderste, s. 238f.
133. Adeler: Allchaande Tanker, s. 48, og Anders Andersen: Korte . . . , s. 9.
134. Dok. vedr. naturalhoveriets afløsning, 1845–60. 7/22.1770–1860. Hoverisager.

Kapitel 5

Hovedgårdsdriften

Erholm og Søndergårde ligger i et kraftigt kuperet landskab, der er præget af den sidste istids afsmeltningsskaber. Jordbunden består af ikke særlig frugtbar moræneler og sand, og de stejle bakker virkede i høj grad hæmmende på agerdyrknin-gen. Gårdene lå i udkanten af den fynske storskov, der i middelalderen optog store dele af det centrale Fyn. I denne skovs udkant fandtes en række særbrudsgårde, dvs. enkelt-gårde, der lå uden for landsbyfællesskabet, og med jorden indhegnet for sig selv; flere af disse, bl.a. Erholm og Sønder-gårde, blev med tiden hovedgårde.

Hovedgårdsmarkerne 1682–1781

I 1682 var Erholm en meget lille gård med et dyrket areal på kun 66 tdr. land. Gården havde 3 marker, der alle dyrkedes 2 år og hvilede 1 år. Desuden var der opdyrket nogle mindre lodder i de omkringliggende skove og enge. Denne agerjord blev i løbet af de kommende 100 år 5 gange større, og ud-gjorde i 1781 328 tdr. land. Herudover dækkede skove og enge hhv. 24% og 26% af gårdens samlede areal.

Søndergårde havde i 1682 174 tdr. land under plov. Dette areal blev i samme periode forøget med 120 tdr., og var således i 1781 mindre end de erholmske jorder. Til Sønder-gårde lå i 1682 5 marker, hvoraf de 2 brugtes 2 år og hvilede 1 år, mens resten dyrkedes 2 og hvilede 2 år. I 1781 var hhv. 22% og 23% af gårdens jord dækket af eng og skov¹.

Erholm blev i størstedelen af 1700-årene drevet ved for-pagtning. De eneste undtagelser herfra er de første årtier, hvor gården ejedes af Lyder Spleth, der selv var forpagter på andre godser, og i slutningen af århundredet, hvor den første stamhusbesidder forestod driften.

Kortet over Erholms hovedgårdsmarker omkring 1740.

Kortet, der mangler oplysning om år og ophavsmand, må være blevet tegnet i forbindelse med hovedgårdsudvidelserne efter 1735. Bemærk de relativt små hovedgårdsmarker, der hænger sammen med det vanskelige terræn.

Erholm-Søndergårde godsarkiv (21/26). Landsarkivet for Fyn.

Andreas Simonsen, der ejede Erholm 1720–33, forpagtede gården ud, sikkert fordi hans embeder i Haderslev gjorde, at han kun kunne opholde sig på sit fynske gods af og til. I godsregnskabet for året 1730/1 omtales forpagteren Christoffer Rasmussen, som det år var afgået ved døden. Han havde betalt 400 rdl. i årlig forpagtningsafgift, og desuden nævnes det, at han havde brugt 213 rdl. til køb af »inventarickvæg«². Dette køb af malkekøer til mejeridrift viser, at man netop i de år var i færd med at opbygge et herregårdsmejeri (hollænderi). Bent Schiermer Andersen har i sit speciale fra 1966 påvist, at prisindekset for fynsk smør steg fra 70 i 1723 til 105 i årene 1727 og 1730³. De faldende priser på landbrugsprodukter slog ikke så hårdt igennem på animalske som på vegetabiliske produkter. Heri lå en kraftig tilskyndelse til en produktionsomlægning til mejeriprodukter. Ved udgangen af 1730'erne fandtes der da også hollænderier ved samtlige vestfynske herregårde, hvoraf Brahesborgs med 245 køer var det største, mens man på Erholm havde 100 køer⁴.

Kraftig udvidelse af hovedgårdsmarkerne efter 1730

I 1730'erne skete der en betydelig udvidelse af Erholms hovedgårdsjord, idet megen jord fra de nærliggende landsbyer Hækkebølle, Gribsvad og Årup i 1735 efter kgl. tilladelse blev lagt ind under hovedgården.

I 1740 hed forpagteren Jørgen Jørgensen, og han betalte 750 rdl. i forpagtningssum af avling og hollænderi, samt de tiender, som i løbet af 1730'erne var blevet henlagt til Erholm (se bilag II)⁵.

Erholms hovedgårdavling og hollænderi var i årene 1742–60 forpagtet ud til Hans Henriksen Vædele, der var kommet til Erholm som hollænder. Vi har fra denne periode kun 2 forpagtningskontrakter; en fra 1742, hvor Vædele forpagtede hollænderiet med 110 køer for 500 rdl. årligt⁶, og en fra 1744, hvor han forpagtede såvel avling som hollænderi for 1373 rdl. årligt. Af dette beløb udgjorde 473 rdl. betaling for tiender, mens den egentlige afgift var 900 rdl.⁷. Sammenholdes de to kontrakter bemærkes det, at den sum, som hollæn-

deriets bortforpagtning indbragte, var større end avlingens forpagtningsafgift, hvilket illustrerer den store økonomiske betydning hollænderdriften havde for den samlede godsøkonomi. Endelig kan det bemærkes, at forpagtningsafgiften af Erholms avling i 1730 og 1744 var uændret. Den forøgelse af hovedgårdens tilliggender, som fandt sted i 1735, synes således ikke med det samme at have manifesteret sig i stigende afgifter. Årsagen hertil var bl.a., at den jord, som indtoges fra Hækkebølle og Gribsvad aldrig havde været agerjord⁸. Der ventede derfor et stort grundforbedringsarbejde, førend jorden kunne give et ordentligt udbytte.

I efteråret 1733 og foråret 1734 blev der udbetalt 42 rdl. til knap 20 husmænd for arbejde med at rydde jord i den Nye Lykke, Skovmarken og Østerskovmarken⁹. Som navnene antyder, er der her tale om opdyrkede områder, der grænser op til Østerskov, og som var af nyere dato.

Nyinddeling af markerne

Efter udvidelsen i 1735 inddeltes hovedgårdjorden i 7 marker på en sådan måde, at de »ved liden hielp og forbedring aarlig kand hegne sig selv«¹⁰. I de følgende år fortsattes forbedringsarbejdet, idet hoveribønderne blev sat til at rydde sten og buske af markerne for at lette pløjningen, men samtidig understreges det i forpagtningskontrakten fra 1744, at det »ej strækker sig til nogen nye Oprydning, eller paa nogen Jord, som ej tilforn har været besaaed«¹¹. Af de 7 marker blev 3 besået hvert år, mens resten brugtes til græsning. Driftsomlægningen betød derfor et større årligt græsningsareal, som måtte komme mejeridriften til gode.

I 1760 overgik forpagtningen af Erholm til Dankvart Møller, som de næste 12 år drev hovedgården. Det er bemærkelsesværdigt, at afgiften ikke ved den lejlighed blev sat i vejret, men det skete altså ikke. 900 rdl. for avling og hollænderi, samt et beløb for tiender, forblev også i de kommende år den sum, som forpagteren måtte af med. I denne kontrakt gentoges forbuddet mod udvidelse af agerjorden, men forpagteren måtte stadig for egen regning rydde enkelte buske,

samt med hovbøndernes hjælp afvande vandlidende moser og enge¹².

I 1768 beskrev fuldmægtig Møller den udvikling, der havde fundet sted i Hans Simonsens tid, og efter at have nævnt, hvorledes den indtagne jord var blevet forvandlet til agerjord, bl.a. med daglejere som arbejdskraft, oplyste han, at Erholms hovedgårdsdrift »var bleven udvidet og fuldkommen var bleven Dobbelt saa stor i Markerne som den tilforn hafde været«¹³.

I årene før Hans Simonsen købte Søndergårde fra familien Wedell, var denne gård forpagtet ud. I 1761 oprettede den nye ejer en forpagtningskontrakt på avling og hollænderi med Erholms tidligere forpagter Hans Henriksen Vædele¹⁴. Imidlertid døde han året efter, og forpagtningen overgik til Niels Kastrup, der drev gården de næste 3 år mod årligt at betale 1350 rdl., hvor 450 var for tiender. Tilbage bliver 900 rdl. for avling og hollænderi.

I 1766 begyndte Hans Simonsen at leje Søndergårdes marker ud til græsning for 200 heste fra det Holstenske Kavalleriregiment mod en betaling på 750 rdl. I 1770 udvidedes antallet af heste til 300, og lejen sattes op til 1200 rdl. I 1774 afløstes Kavalleriregimentet, der var garnisoneret i Odense, af det Fynske Dragonregiment, der dog kun lejede et mindre antal heste ind på Søndergårdes marker. Det blev i de følgende år et problem for kammerjunker Cederfeld de Simonsen at få tilstrækkeligt mange eskadroner heste indlejet hver sommer. I sommeren 1779 skrev han til en bror, at han måtte have mindst 4 eskadroner heste på græsning, for at han fortsat kunne undgå at kræve hoveri af godsets bønder. Den følgende sommer fik han kun 3 eskadroner, og lejen på 200 rdl. pr. eskadron var nu så lille, at han måtte opgive denne driftform, og igen dyrke korn i alle hovedgårdens marker¹⁵.

Allerede i 1777 begyndte Cederfeld de Simonsen at undersøge, hvordan den kommende drift af Søndergårde skulle indrettes. Der blev bl.a. sendt brev til den sidste forpagter Niels Kastrup for i al fortrolighed at få ham til at fortælle, hvor profitabel forpagtningen havde været. Nu var Kastrup imidlertid en mand, der mente, at det ikke kom andre ved,

hvor meget han havde tjent. Han skrev dog tilbage, at forpagtningen til trods for misvækst på rugen det ene år, og kvægsyge det andet, *ikke* havde givet underskud. Mere var det ikke til at få ud af den gamle forpagter!¹⁶

Cederfeld de Simonsen gjorde selv flere beregninger over de forventede indtægter, og i den ene antog han, at kornavlen kunne give 7 fold; i den anden at den de første 6 år skulle kunne kaste 8 fold af sig¹⁷. Det er derfor ikke så sært, at kammerjunkerens besluttede sig til selv at drive Søndergårde, da den i 1780 igen skulle dyrkes med korn. Der var udsigt til en ganske pæn fortjeneste!

Søndergårdes udsæd blev i 1777 anslået til 125 tdr., og i hoveriefetterretningerne fra 1791 til 120. Fra det gode høstår 1787 kender vi en opgørelse over kornavlen, der viser at der det år indavledes 1284 tdr. korn. Med andre ord et stort foldudbytte på 10!

I 1791 ansloges foldudbyttet i et middelår for rug til 5–6 fold, for havre, byg og boghvede 6 fold. Tallene findes i hoveriefetterretningerne, og er skønnede, – de er derfor nok mere for små end for store.

Udlejningen af Søndergårdes marker til græsning for rytteriets heste var ikke alene i de første år en særdeles god forretning¹⁹, men medførte også en betydelig forbedring af hovedgårdsmarkernes ydeevne. Ikke alene fik jorden en tiltrængt hvilepause, men den fik også fra hestene et gødnings-tilskud, som forøgede dens ydeevne mærkbart, da den igen blev lagt ud til kornavl. Den ene af executorerne, Jens Baar, gjorde i 1771 opmærksom på disse fordele, og bemærkede dertil, at »Erholms Marker høylig behøver hviele efter den lange drift, og Jordenes Beskaffenhed«²⁰.

I 1772 måtte Møller afstå forpagtningen, som nu efter auktion blev overladt Thomas Thomsen for 1500 rdl. årligt²¹. Jordens forringede ydeevne var stadig et problem, og midlerne til dets afhjælpning var dels længere hvileperioder og bedre sædskifte, og dels mere gødningstilførsel. Det første middel lod sig ikke uden videre anvende, da det fordrede en omlægning af hele marksystemet, mens derimod en bedre gødning lettere lod sig praktisere. F.eks. skulle de fæstebøn-

der, som havde modtaget halm fra hovedgården levere en tilsvarende mængde gødning tilbage, – en foranstaltning, der siger noget om gødningens vigtighed for hovedgårdsdriften på det tidspunkt²². Thomsen begyndte også at bruge bedre såsæd, bl.a. indførte han i efteråret 1772 rug fra Provsti i Holsten. I september 1773 indrykkede han en annonce i Odense Adresse-Contoirs Efterretninger hvori han oplyser, at denne »gode tyske sæde-rug«, der er avlet på Erholm, er til salg²³.

Markerne omlægges til kobbølbrug

En omlægning af hovedgårdsdriften i form af en udvidelse af markernes antal, hvorved den enkelte mark fik en længere hvileperiode, måtte dog stå som et næsten ufravigeligt krav, som før eller senere måtte realiseres. I 1781 blev Søndergårdes 6 marker, hvoraf 2 var meget større end de øvrige, inddelt i 7 mere ensartede marker med 3 års brug og 4 års hvile. Men det var dog først i midten af 1790'erne, at den endelige omlægning til kobbølbrift fandt sted. Antallet af marker under Erholm forøgedes fra 7 til 10, hver på ca. 35 tdr. land; og for Søndergårdes vedkommende fra 6 til 9, hvoraf de 7 var på ca. 50 tdr. land. Af Erholms marker dyrkedes stadigvæk kun 3, mens 1 lå til høavl, 1 brakkedes, og 5 lå til græsning med kløver. Den ene af Søndergårdes marker var »størstedelen begroet med Skov«, og af de resterende 8 dyrkedes årligt 3, mens 5 brugtes til græsning (kløver)²⁴.

Ved indførelsen af kobbølbruget kom græsningen til at indtage en dominerende plads i rotationen. Dette var muligt takket være den nye kulturplante kløver. Hvornår den er dukket op på Vestfyn ved vi ikke, men i 1785 kunne forvalter Møller fortælle, at der såedes en del kløver årligt på de to hovedgårde. Mejeriforpagteren på Søndergårde havde bl.a. kontraktligt forpligtet sig til at så kløver i græsmarkerne, og i 1784 havde han sået 400 pund²⁵.

Erholms foldudbytte

Thomsen lavede i 1777 et overslag over sine indtægter fra Erholms forpagtning. 660 rdl. kom fra hollænderiet; 300 rdl. fra tiender, mens kornavlingen gav 540 rdl. Den samlede indtægt var altså 1500 rdl., netop det beløb, som han havde betalt i forpagtningsafgift siden 1772. Hensigten med opgørelsen var at dokumentere, at hans indtægter ikke var steget, og at han derfor i den kommende forpagtningsperiode ikke kunne betale mere end 1500 rdl., og det kom han heller ikke til. Thomsen oplyste, at når han fratrak det korn, som gik til ny såsæd og til husholdning, så havde han tilovers 3 fold rug og havre og 4 fold boghvede, men samtidig bedyrede han, at så gode resultater havde han kun opnået i 2 år siden 1772²⁶.

I 1791 ansattes det totale foldudbytte i et middelår for rug og havre til 5 fold, og for boghvede til 3¹/₃ fold²⁷.

På Frederiksgave var foldudbyttet i normalåret 1774/5 for rug 5,3; for byg 6,6; for havre 4,8 og for boghvede 3,6²⁸, og for Margårds vedkommende har Grandjean beregnet et foldudbytte for rug på 6¹/₂, byg 6¹/₂ og havre 5 i årene 1763–76²⁹. Omkring 1800 meddelte kammerjunker Juel på Hverringe, at hovedgårdsmarkerne aldrig gav mere end 7–8 fold byg, dengang de blev drevet af hovbønder, mens de nu, hvor hans eget mandskab dyrkede jorden, gav 11–12 fold³⁰.

Endelig findes fra Walthergården i Åsum (12 tdr. htk.) nogle samtidige notatoptegnelser om bl.a. foldudbyttet. Sammenregnes tallene fra årene 1785–1792, nås følgende foldudbytter: Byg 4,9; havre 3,6 og rug 5,1 fold³¹. Det er noget nær alt, hvad der findes på tryk om større gårdes foldudbytter i 1700-tallet.

I 1777 fik Thomsen forpagtningen af Erholm forlænget til 1784 uden at afgiften blev sat op. Det skete derimod ved fornyelsen i 1784, hvor den steg til 1800 rdl. Samtidige nævnes det, at såfremt forpagteren måtte ønske at rydde Smedemosen og Neverkær, eller at ændre markinddelingen, måtte det ske for hans egen regning. Fra 1790 forpagtedes Erholm af Christian Muhle, som i årene 1790–94 skulle betale 2000 rdl. årligt, hvorefter afgiften sattes op til 2100 rdl.³².

I 1797 overtog kammerjunker Cederfeld de Simonsen driften af Erholm, mens hollænderierne, på hver 110 køer, fortsat forpagtedes bort for omkring 900 rdl. hver³³.

Ved udgangen af det 18. århundrede var omlægningen af hovedgårdsdriften tilendebragt, og resultatet var blevet to rentable driftsenheder, der kunne præstere den stigende produktion, som de gode konjunkturer opfordrede til.

Noter

1. Markbog for Rørup sogn 1681–83, Nr. 542, Henrik Pedersen: De danske landbrug 1688, s. 93, samt 14/12. Beskrivelse over godsets indretning og forbedring.
2. Årsregnskabet 1730/1. 18/1.1723–45. Årsregnskaber.
3. Bent Schiermer Andersen: Prisbevægelse og strukturændring, fig. 1.
4. Amtmand Hans Simonsens indberetning til Kongen, ifølge reskr. af 9.2. 1739, dat. 23.5. 1739. Kopibog 1727–42, fol. 266f. Assens-Hindsgavl Amters Arkiv, nr. 8.
5. Båg-Vends herreders Tingbog 1738–46, fol. 651. Jørgen Jørgensen pantsatte 15.12. 1740 en del effekter til Hans Simonsen, som sikkerhed for ikke-betalte forpagtningspenge.
6. Forpagtningskontrakt på hollænderi med 110 køer, dat. 24.8. 1741. 14/1.1741–1837. Forpagtningskontrakter.
7. Forpagtningskontrakt på Erholms avling og hollænderi, 1.5. 1744. Kilde som note 6.
8. Fynbo Landstingsdom i sagen mellem Stamhuset og Hækkebølle mænd, ang. de fra Hækkebølle under Erholm indtagne jorder, 1776, 26. juni. 6/7.1776–1786. Domme og retsakter.
9. Ekstraktregnskab 20.10.–31.10. 1733 og 1.1.–23.3. 1734. 18/1. 1723–1745. Årsregnskaber.
10. Som note 9.
11. Forpagtningskontrakt på Erholms avling og hollænderi, 1.5. 1744, § 2. 14/1.1741–1837. Forpagtningskontrakter.
Forvalter Møller nævner i 1768, at Hans Simonsen satte stor pris på skovene, og gjorde meget, efter Møllers mening for meget, for at »opelske« skovene. (Kilde som note 9).
12. Forpagtningskontrakt på Erholms avling og hollænderi, 1.5. 1760 til 1.5. 1766. Dat. 3.1. 1760. Kilde som note 6.
13. Indretninger og forbedringer, forfattet af Dankvart Møller, 24.6. 1768. 14/12.1769–1979. Beskrivelse af godsets indretning og forbedring.
14. Forpagtningskontrakt på Søndergårdes avling og hollænderi, 1.5. 1762 til 1.5. 1765. Dat. 18.9. 1761. Kilde som note 6.
15. 14/11.1766–1779. Kontrakter med Rytterregimenterne.

16. L. Becks brev til tidl. forpagter Kastrup, Fridericia. 27.5. 1777, og Kastrups svar, 20.6. 1777. 14/4.1777-79. Dokumenter vedr. en evt. bortforpagtning af Søndergårde.
17. Fortegnelse paa hvad Søndergaardens forpagtning bør indbringe. Udate-ret, usigneret. (Forfatteren er Cederfeld de Simonsen), og Fortegnelse af Cederfeld de Simonsen, 24.8. 1777. Kilde som note 16.
18. Regnskab over kornavlen under Søndergaard. 18/14.1786/7-1787/8. Årsregnskaber. Hovericfterretning 1791. 7/22.1770-1860. Hoverisager.
19. I årene 1771-74 betalte rytterregimentet 1200 rdl. årligt i leje. Lægges dertil hoveripengene på 414 rdl., som bønderne betalte, overstiger det langt den forpagtningsafgift på 900 rdl., som Niels Kastrup betalte for *såvel Søndergårdens avling som hollænderi* i årene 1763-66. Når indtægterne fra hollænderiet medregnes var den økonomiske fordel ved græsudlejningen selv af mindre arealer givetvis stor, og da denne driftform ikke alene var gavnlig for jordens senere ydeevne, men også havde en gunstig indflydelse på fæstebøndernes økonomiske vilkår, så forstår man godt, at godsejeren måtte have et stærkt ønske om at kunne fortsætte med en sådan driftform.
20. Decision og Rigtighed for Stamhuset Erholm-Søndergaard. Forfattet af Jens Baar, dat. 19.7. 1771. 2/3.1768-84. Lille Rigtigheds Akt med bilag.
21. Thomsen, der i 1772 var en ung mand på 27 år, stammede fra Angel i Slesvig. Han var en mand på vej opad; for allerede inden han i 1790 afstod forpagtningen af Erholm var han blevet nordjysk godsejer. I 1787 købte han Vindum Overgård ved Viborg og i 1792 Østergård i Salling. I 1790'erne deltog han i flere godshandler, og desuden var han en af de 103 jyske godsejere, der i 1790 klagede til Kronprinsen over Reformerne. (Forpagtningskontrakt, d. 1.2. 1772. 14/1.1741-1837. Forpagtningskontrakter; Nygårds sedler (Thomas Thomsen); Trap, bd. 17: Viborg amt).
22. Forpagtningskontrakt, 1.2. 1772, § 11.
23. Odense Adresse Contoirs Efterretninger, 10. sept. 1773.
24. Kammerjunker Cederfeld de Simonsens indberetning til professor Gre-gers Begtrup 1802. Kilde som note 13.
25. Forklaring over de forandringer, der har fundet sted fra 1758 til 1785. Af D. Møller, 12.3. 1785. Rtk. 2485.10.
I sommeren 1770 opholdt den botanikinteresserede præstesøn H. J. Trojel sig hos forældrene i Vissenbjerg, og tiden fik han bl.a. til at gå med at beskrive en række planter, heriblandt rødkløver. Han omtaler såvel den vilde kløver, som »den røde Hollandske Kløver, som saacs her i Landet paa mange Steder«. (Fr. Heide (udg): Et Bidrag til Fyns Flora i det 18. Aarhundrede, *Aarboeg for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter*, 1916, s. 603).
26. Forpagtningskontrakt, 1.5. 1772 til 1.5. 1778, med bilag. (Kilde som note 6).
27. Hovericfterretninger for Erholm-Søndergårde godser, 1791. 7/22. 1770-1860. Hoverisager.

28. Aa. Rasch: Niels Ryberg, s. 304f.
29. Danske Slotte og Herregårde, bd. 9, s. 210.
30. Gregers Begtrup: Beskrivelse af Agerdyrkningen . . . , s. 49.
31. Svend Frederiksen: Aasum. Træk af sognets historie. På side 81 bringes foldudbyterne for årene 1785–92 efter at tiendekornet er fragået. Dette er imidlertid indregnet i mine gennemsnitstal.
32. Kilde som note 6.
33. Cederfeld de Simonsen fik i 1795 kgl. tilladelse til at undlade at betale af på gælden i 3 år, fordi han agtede at overtage driften af Erholm, når den daværende forpagtning ophørte. Dat. København 11.9. 1795. 13/2. 1770–1852. Kongelige bevillinger, m.v.

Kapitel 6

Godsejer og fæstebonde

Godssystemet

1700-årene kaldes ofte godssystemets glansperiode. Bag brugen af ordet »system« ligger en opfattelse af, at de enkelte elementer, som indgik i godskomplekset, udgjorde en helhed, som måtte fungere i et gensidigt vekselvirkningsforhold med hinanden.

Godsejer og fæstebønder var på godt og ondt knyttet sammen, og denne afhængighed kom til udtryk på en lang række felter. Der var ikke alene tale om den økonomiske afhængighed, som fæsteforholdet måtte medføre, men om en langt mere vidtrækkende afhængighed, som var en del af den patriarkalske myndighed, godsejeren sad inde med.

Som fæster var bonden afhængig af godsejeren, navnlig hvis han ikke overholdt fæstebrevets bestemmelser. Desuden kunne godsejeren lægge beslag på bondens arbejdskraft i det omfang han måtte ønske det til hoveri.

Godsejeren var på den anden side afhængig af fæstebønderne, dels pga. de afgifter de betalte, og dels pga. deres hoveriarbejde.

Fæstebøndernes betydning for godsøkonomien

Tabel 16, s. 153, der viser godsindtægternes fordeling, siger noget om fæstebøndernes økonomiske betydning for godset.

Bøndernes landgildepenge var langt fra nogen uvæsentlig post, når godsejeren ved årets slutning gjorde godsregnskabet op. Omkring $\frac{1}{4}$ af alle indtægterne kom herfra, og lægger man dertil de uvisse indtægter, beløb fæstebøndernes betalinger sig til $\frac{1}{3}$ af den totale indtægt.

De ordinære pengeindtægter fra fæsterne (landgilde-, hus-, og hovningspenge) bestemtes for det første af antallet af fæstere;

	Forpagtnings- afgift (avling og hollænderi)	Tiender	Fæsteafgifter		i alt	Uvisse ind- tægter fra		Total	I i % af 3	I+2 i % af 3
			landgilde- hus- og hov- ningspenge	re- stancer		BGD	HGD			
					1	2		3	a	b
									%	%
1730/1	400	0	226	–	226	–	–	626	36	–
1742/3	900	473	394	84	478	–	50	1901	25	–
1748/9	900	497	405	157	562	–	39	1998	28	–
1754/5	900	497	499	1	500	–	19	1916	26	–
1758/9	900	497	531	0	531	–	5	1933	28	–
1761/2	2050	768	986	26	1012	–	42	3872	26	–
1762/3	2050	768	783	0	783	–	8	3609	22	–
1768/9	1888	664	1395	0	1395	460	301	4708	30	39
1771/2	2440	699	1612	0	1612	230	109	5090	32	36
1772/3	2729	834	2014	244	2258	330	80	6231	36	42
1777/8	2917	618	1684	152	1836	719	138	6228	30	41
1781/2	3826	incl. forp.	1381	7	1388	432	21	5667	25	32
1787/8	3474	–	1307	0	1307	417	22	5220	25	33
1792/3	4171	–	1260	29	1289	711	26	6197	21	32
1796/7	4241	–	1205	54	1259	946	580	7026	18	31
1799/0	3963	–	1292	–	1292	1130	382	6767	19	36

Kilder: Årsregnskaber med bilag. Forpagtningskontrakter.

Noter:

1. Tallene til og med 1758/9 omfatter kun Erholm gods.
2. Oplysninger om forpagtningsafgifter og tiender frem til og med 1762/3 findes ikke i årsregnskaberne, men er hentet fra de respektive forpagtningskontrakter.
3. Først efter 1768 indgik indfæstningspenge og penge for fripas i årsregnskabet. Efter 1788 omfatter *uvisse indtægter fra bøndergodset* kun indfæstningspengene, fordi der ikke længere kunne indkræves penge for fripas.
4. Efter at Cederfeld de Simonsen overtog Søndergårdes avling i 1781 og Erholms i 1797, indførtes indtægterne fra kornsalg til stedet for forpagtningsafgift.

for det andet af omfanget af bønder, der betalte hovpenge; og for det tredje af restancernes størrelse.

De *uvisse indtægter* var derimod langt mere konjunkturbestemt. De kunne, som navnet antyder, svinge fra år til år, men selv med dette taget i betragtning, er der ingen tvivl om, at de blev af større og større betydning i sidste halvdel af 1700-årene, fordi godsejeren gennem deres forøgelse kunne tilegne sig en større andel af bøndernes voksende indtægter. Med stavnsbåndets ophævelse i 1788 begyndte godsejeren at miste en væsentlig indtægtskilde, idet han ikke længere kunne udstede fripas og indkræve penge herfor, men selv til trods for dette steg de uvisse indtægter meget i 1790'erne.

De årlige faste indtægter fra fæstegodset, som findes i tabel 16 (kolonne 1), omfatter kun pengelandgilden, mens *naturalierne* er udeladt. Kun i få årsregnskaber findes der lister over, hvor mange produkter bønderne har afleveret på hovedgården. Det er næppe helt tilfældigt. Landgildenaturalierne, hvis værdi lå på omkr. 200 rdl. i årene 1730–50, stigende til det dobbelte ved år 1800, indgik uden videre i hovedgårdens husholdninger, og derfor har de ikke påkaldt sig nogen særlig interesse, udover hos husholdersken.

Godsøkonomiske undersøgelser

Systematiske analyser af godsregnskaber er stadig en stor mangelvare. Hovedsageligt på grundlag det talmateriale, som findes spredt i litteraturen, har jeg i tabel 17 på næste side prøvet at beregne godsindtægternes sammensætning for en række danske godser.

I note 2 s. 156 omtales nogle af de problemer, der er knyttet til tabel 17, men dertil kommer andre forhold, som påvirker tallene. For det første er det ofte umuligt at afgøre om forpagtningen omfatter både avling (med tiender) og hollænderi eller kun en af dem. For det andet må %-fordelingen påvirkes meget af, om bønderne ydede hoveri. Hvis det *ikke* var tilfældet blev fæsteafgifterne store pga. hoveripenge, mens forpagtningssummen blev lille.

Tabel 17. Godsindtægternes fordeling på en række godser (i %).

	Forpagtning	Tjender	Fæsteafgifter			Uvisse indtægter fra		Samlet restance i % af landgilden
			Landgilde m.m.	Restancer	i alt	BGD	HGD	
	%	%	%	%	%	%	%	%
<i>Erholm-Søndergårde</i>								
1730/1	64	0	–	–	36	–	–	91
1758/9	47	26	28	–	–	–	–	11
1772/3	44	13	32	4	36	5	1	38
1777/8	47	10	27	3	30	12	2	13
1787/8	67	incl. fp	25	0	25	8	0	8
1799/0	59	–	19	–	–	17	6	11
<i>Brahesborg</i>								
1713/4	60	–	–	–	35	2	3	–
<i>Frederiksgave</i>								
1785–90	53	12	24	–	–	6	–	10
<i>Lundegård</i>								
1754/5	65	–	–	–	35	–	–	–
1758/9	50	–	–	–	40	10	–	–
1761/2	52	–	–	–	39	9	–	–
1772/3	34	–	–	–	50	16	–	–
1777/8	49	–	–	–	48	3	–	–
1782/3	59	–	–	–	36	5	–	–
1787/8	68	–	–	–	32	0	–	–
1792/3	66	–	–	–	34	0	–	–
1799/0	60	–	–	–	40	0	–	–
<i>Brahetrolleborg</i>								
1770'erne	65	–	–	–	35	–	–	–
1788	50	–	–	–	29	–	–	–
ca. 1800	70	–	–	–	30	–	–	–
<i>Ravnholt</i>								
1701/2	42	–	–	–	54	4	–	–
<i>Holsteinborg</i>								
1786–93	44	12	29	–	–	–	15	521
<i>Fuirendal</i>								
ca. 1788	69	–	–	–	31	–	–	1000
<i>Korselitze</i>								
1788–93	62	12	–	–	18	–	9	ca.100

<i>Marselisborg</i>								
1746/7	27	-	-	-	62	12	-	-
1776/7	38	-	-	-	51	12	-	-
<i>Skjern</i>								
1786-95	54	-	-	-	46	-	-	-

Kilder: Se note 1 i notecafsnittet.

Noter:

1. Fæsteafgifterne fra Frederiksgave, Brahetrolleborg, Brahesborg, Erholm-Søndergårde, Marselisborg omfatter kun pengeafgiften. I de øvrige er naturalierne medindregnet.
2. Beregningerne er foretaget på grundlag af talmateriale hovedsageligt fra trykt litteratur, hvor sigtet *ikke* har været at analysere godsøkonomien. Beregningerne er derfor ikke så fyldestgørende, som man kunne ønske sig, bl.a. mangler der ofte oplysning om *visse indtægter*, og om *tiender*, og det er heller ikke altid muligt at afgøre om *landgildeindtægten* er det totale beløb, som jordebogen oplyser, eller det faktisk betalte beløb.

Når de ovenfor nævnte forbehold er taget bliver hovedresultatet, at 50–60% af godsindtægterne kom fra hovedgården, mens resten leveredes af bønderne. Deres betydning for godsøkonomien svækkedes ikke i løbet af 1700-årene, og når man tager i betragtning, at forudsætningen for hovedgårdsavlens var hoveriet, bliver bønderne aldeles afgørende for godssystemets opretholdelse. Kunne godsejeren ikke regne med at bønderne betalte deres afgifter blev han tvunget til drastiske forholdsregler, da hans økonomiske eksistensgrundlag dermed var truet. En kraftig forøgelse af hoveriet blev her den mest nærliggende løsning.

Nådigherren

Forholdet mellem godsejer og fæstere karakteriseredes ikke kun ved stærke økonomiske bånd. Selvom begge parter var afhængige af hinanden må man derfor ikke forledes til at tro, at de havde lige meget magt. Det var så langt fra tilfældet. Godsejeren var i 1700-tallet *nådigherren*, som holdt mange menneskers skæbne i sin hånd. Han kunne være nådig eller unådig, *fordi* han havde meget magt. En del af denne over-

magt bundede i hans økonomiske magtstilling, men han blev også tillagt betydelige politiske beføjelser, som styrkede hans position over menigmand. Blandt disse indtager stavnsbåndet en central plads.

Stavnsbåndet

Stavnsbindingen af den mandlige bondebefolkning kulminerede i årene 1733–88, efter at den var blevet indført som en kriseforanstaltning, da det så sortest ud. Den formelle begrundelse var den, at mange karle skulle have forladt deres godser, således at man havde svært ved at stille de krævede landsoldater. Godsejerens ønsker blev ved denne forordning kraftigt tilgodeset, idet de nu kunne fastholde den nødvendige arbejdskraft på godserne. Først og fremmest var de interesseret i at beholde de karle, der havde opsparet så meget kapital, at de før eller senere kunne overtage en fæstegård. Hans Sode-Madsen har derfor ret, når han skriver, at der egentlig ikke var tale om nogen mangel på folk, men derimod om en udbredt ulyst blandt karlene til, at fæste gårde i kriseårene². Samtidig nævner han, at rømningerne ikke ophørte efter 1735, og derfor kan man stille spørgsmålet: Hvor effektivt var stavnsbåndet?

Vestfyn led i 1730'erne ikke af folkemangel. Hans Simonson bemærkede i 1735, at »landet er folkerigt nok til at fortsætte og urgere slig agerdyrkelse [dvs. som hidtil]«³. Derimod er det sværere at finde ud af, hvor mange karle, der forlod godserne før stavnsbåndet indførtes i 1733 og hvor stor fæsteulysten var på den tid. Kun ét sted får vi en fornemmelse af denne problematik, nemlig i restancelisten fra 1731/2, hvor det nævnes, at fæsteren Jørgen Lunde i Køng, der havde en betydelig restance på 56 rdl. kunne få et nedslag på 10 rdl., hvis sønnen Jørgen Jørgensen ville overtage gården⁴. Godsejeren måtte generelt være interesseret i, at en søn efterfulgte sin far i fæstegården, såfremt han i godsejerens øjne var egnet hertil, og samtidig var tilstrækkelig kapitalstærk. Eksemplet fra Køng tyder ikke på, at mangelen på egnede fæstekandidater har været særlig akut, for selvom Jørgen

Jørgensen ikke overtog den fædrene gård, fæstedes den alle-rede i 1732 til en svigersøn⁵.

Stavnsbåndets formål var at fastholde landbefolkningen på godserne; det må derfor have haft størst effekt på de godser, hvor mangelen på folk (især formuende karle) var et problem. Men hvilken betydning havde denne foranstaltning på godser, der ikke manglede folk? Hvad skete der her med de karle og andre tjenestefolk, som ikke kunne få beskæftigelse på herregården eller hos fæstebønderne? De har utvivlsomt søgt arbejde uden for godset, og i de fleste tilfælde vel med herskabets samtykke. Problemet blev i 1742 taget op af Hans Simonsen i en skrivelse til den fynske landmilitsses-sions deputerede, hvori han gjorde opmærksom på, at mange tjenestefolk tog til købstæderne for at arbejde uden pas fra deres herskab. Grunden hertil var den enkle, at godsejerne ikke ville opgive kontrollen med disse folk, men i stedet ønskede at benytte dem, som en arbejdskraftreserve, der kunne trækkes på, hvis der skulle opstå behov for det på godset. Ikke desto mindre opholdt de bortrejste tjenestefolk sig for-melt illegalt i købstæderne, fordi de ikke var lovligt tilmeldt der. Løsningen på problemet var, efter amtmandens mening, at godsejerne udstyrede de tjenestefolk der var overflødige på godset med en følgeseddel, som i realiteten var et midlertidigt pas. Fordelene herved var dels, at de tjenestefolk, som havde en sådan følgeseddel lovligt kunne opholde sig i købstaden, og dels at godsejeren kunne følge med i, hvor hans folk befandt sig, og »drage ham tilbage saa snart hand self kunde behøve ham til sit gods tes tjeneste«⁶.

Endelig var der også den mulighed, at godsejeren mod betaling udstedte et fripas til de folk, som han ikke havde brug for. Hvor ofte Hans Simonsen gjorde det ved vi meget lidt om, fordi denne indtægt gik udenom årsregnskabet, og direkte i hans lomme. Vi kender kun 2 fripas fra 1756 og 1763, og for begge har betalingen været 20 rdl.⁷ I årene 1768–88 blev der solgt 34 fripas, der i gennemsnit kostede 61 rdl. Variationen var dog ret stor, alt efter den pågældendes økonomiske omstændigheder. F.eks. betalte Peder Larsen, der karakteriseredes som en gammel karl, der »ei har formue

nu at antage nogen Gaard, og saaledes kand undværes fra Godset« 50 rdl. i 1770⁸, mens skrædderen Rasmus Nielsen samme år måtte betale 100 rdl. for sit pas⁹. Året efter måtte to af godsets karle betale hhv. 100 og 80 rdl., fordi de havde »engageret sig« med enker på andre godser. I 1777 pålagdes det Dankvart Møller at holde »Opsyn med Dem som tiene uden for Godset eller opholde sig uden for samme med eller uden Tilladelse, at de igien indfinde sig, naar Deres Tieneste paa Godserne, hos Bønderne, til Land-Soldater, Skytter, og Gaarfæste behøves«¹⁰.

Der har altså i størstedelen af 1700-tallet ikke været nogen mangel på folk på Erholm-Søndergårde godser. Derimod kan man i slutningen af århundredet ligefrem se, hvorledes godsledelsen forsøgte at lægge en dæmper på befolkningstallets vækst, idet der i en del fæstebreve efter 1794 indføjedes en bestemmelse om, at fæsteren ikke måtte give husly til inderster udover eventuelle aftægtsfolk.

På de folkerige godser kunne godsejeren i kraft af stavnsbåndet udnytte arbejdskraftreserven økonomisk gennem udstedelsen af fripas, og dertil kom, at tilstedeværelsen af en sådan arbejdskraftreserve måtte virke løntrykkende.

Rømninger

Stavnsbåndet alene var dog ikke i sig selv tilstrækkeligt til at fastholde bønderkarlene. Kun såfremt forholdene på godset generelt var gode, kunne man undgå undvigelse. Blandt de mange karle var landmilitsen frygtet, og undertiden kunne faren for indrullering få en karl til at flygte fra sødeøen. Forvalter Møller fik således i 1765 pålæg om, at alting skulle gå rigtigt til ved indrulleringen af landsoldater, »og maae det unge Mandskab saaledes begejnes, at de kand have lyst til at blive paa Godserne«¹¹.

Kilderne fortæller kun om få rømningsmænd, men at rømningen blev betragtet som en meget alvorlig sag ses i 1760, hvor Hans Simonsen lod den kun 17-årige Rasmus Brodersen fra Ålsbo indsætte i Odense Tugthus i nogen tid, fordi »han har villet desertere fra godset«¹². I 1774 rømte 3 unge

karle fra godserne, efter forvalterens mening var de højst sandsynligt taget til København for at arbejde i sukkerraffinaderier¹³, og i 1785 rømte 2 brødre på 22 og 29 år til Slesvig¹⁴. Karakteristisk for disse rømningsmænd er det, at det var unge karle, som formodentlig først og fremmest rømte for at undgå soldatertjeneste, eller for at opleve noget nyt, og måske samtidig tjene flere penge end hos bønderne.

Jens' flugthistorie

Om de undvegne blev fanget igen, melder historien med et par enkelte undtagelser, ikke noget om. En af disse rømningskarle kan vi følge næsten time for time. Det handler om den 20-årige husmandssøn Jens Pedersen, der tjente hos en gårdmand i Kindstrup. En aften i oktober 1776 blev han inviteret hen til sergent Hybel, der boede i et hus i byen. Foruden konen og børnene var der en ukendt gæst, som var meget velklædt og røg på en sølvbeslagen pipe. Nu kom brændevinen på bordet, og da børnene var lagt i seng, spurgte den ukendte mand Jens, om han kunne tænke sig at tage med til København, for der kunne han »fortiene brav Penge, hvorfor han ikke skulde mangle Penge, thi han kunde fortjene der en Rixort (1 1/2 Mark), og undertiiden toe Mark daglig, og ellers at leve der som een Herremand«. Det har sikkert gibbet i Jens ved udsigten til denne fortryllende fremtid, men så kom han til at tænke på, at han jo ikke måtte forlade sit sødegods Erholm. Det synes den fremmede slet ikke var noget problem, for han ville gerne bringe Jens til København ganske gratis! Jens lod sig overtale til at stikke af, og allerede samme nat gik de af sted.

På vejen mellem Korsør og Slagelse kastede den fremmede masken, og fortalte at han var musketerer ved det falsterske regiment, og at Jens skulle være soldat sammensteds. For at undgå problemer skulle Jens skifte navn til Jørgen Rasmussen, og ved indrulleringen fortælle, at han var frikarl, og født i Odense. Jens accepterede dette, som han senere indrømmede, »af frygt for den Fremmede«, og blev nu hvervet

soldat. Det var jo ikke lige det, han havde drømt om, og da foråret stod for døren forlod han Hovedstaden, og vandrede med et rejsepas fra regimentschefen tilbage til Fyn, hvor han stadig under falsk navn kom i tjeneste hos en gårdmand i Bred, hvor også hans bror boede. Der gik imidlertid ikke mange dage, før alle vidste, hvem han var, og snart kom forvalter Møller og anholdt ham. Han blev nu stævnet for herredstinget, og det er takket være den forklaring han her afgav, at vi kan følge hans færden. Udfaldet på sagen blev at hans tilhørsforhold til godset fastsloges, og ellers lod man nåde gå for ret, men den flotte mundering, som han havde taget med sig til Fyn, måtte han aflevere¹⁵.

Vi kender kun ét eksempel på, at en fæstebonde er rømt. Det drejer sig om den 28-årige Rasmus Jacobsen, der i 1762 forlod såvel kone som fæstegård. Han vendte dog imidlertid tilbage til godset, hvor han blev husmand, og lod sig hverve til dragon¹⁶.

Undvigelse var en alvorlig sag for en godsejer, både fordi han mistede mandskab, og fordi han gik glip af den ekstraindtægt, som udstedelsen af fripas gav ham. Disse rømninger nåede dog aldrig noget truende omfang på godserne.

Fri eller stavnsbunden

Selvom Stamhuset ikke manglede folk var godsejeren dog til enhver tid interesseret i at få fat i særlig kvalificerede folk udefra. Det kunne dreje sig om velkvalificerede håndværkere, men naturligvis også dygtige og velstillede frikarle. Vi kender dog også eksempler på, at børn er blevet stavnsbundne. Så sent som i 1788 satte en husmand uden tilknytning til Stamhuset sin 4-årige søn Niels i pleje hos en af godsets bønder i Ejby. Han accepterede samtidig at drengen skulle høre under Stamhuset, men på de betingelser, at han ikke kunne blive soldat, så lang tid han opførte sig skikkelig, og at han kunne få fripas for 20 rdl.¹⁷.

Udover de særlige beføjelser, som stavnsbåndet gav godsejeren var han også på andre områder tillagt en særlig magt. Her kommer i første række skifteforvaltningen, men også

kaldsretten til godsernes kirker kan nævnes i denne sammenhæng.

Styrkeforholdet mellem godsejer og fæstebønder

I kraft af de beføjelser, som var tillagt godsejeren, var han en særdeles magtfuld mand på det gods, han herskede over. Betød det, at bønderne blev tyranniseret, så det var magten og ikke retten, der prægede forholdet mellem de to parter? Godsejeren var jo, i sin egenskab af embedsmand, både part og dommer i mange konflikter med bønder, og man kan let forestille sig, at bønderne her ville trække det korteste strå.

I kapitel 2 omtales Årupbøndernes lange retssag mod Hans Simonsen. De 2 bønder protesterede mod at Simonsen inddrog deres jord under Erholm, og førte proces i 15 år. Sagen endte i 1750 med en dom, der gav begge ret. Det var i det hele taget også en ret speget affære, og meget tyder på, at årsagen til konflikten er Rentekammerets manglende kendskab til Årupbøndernes særstilling, da man udstedte skøde og senere bevilling til inddragelse af jorden. Bemærkelsesværdigt er det, at de 2 småbønder havde råd til at føre denne lange, dyre retssag, på trods af Hans Simonsens forsøg på at lægge hindringer i vejen.

1735-bevillingen gav mange år senere anledning til en ny retssag. Denne gang var det Hækkebøllebønderne, der i 1771 klagede over at de ikke havde fået reduceret deres afgifter til trods for at de afstod jord til Erholm i 1735. I 1774 samlede bønderne 5 rdl. sammen til prokurator Troyel, og fik ham til at udtage stævning mod executorerne. Sagen begyndte nu at blive farlig, og forvalter Møller prøvede at true bønderne til at frafalde klagen. Det lykkedes ham kun at skræmme husmændene til at springe fra, og sagen gik nu sin gang. Stamhusets prokurator Schiøt indså snart, at sagen var alvorlig og i februar 1776 tilbød han Troyel 100 rdl. under bordet, hvis han ville gå ind på forlig. I april tog de to prokuratorer til Erholm for at få bøndernes tilslutning. Men de var ifølge Schiøt, »Stolte og moedige«, og ville ikke opgive deres krav. Det var en streg i regningen, og Schiøt tilbød derfor at betale

100 rdl. til Troyel, som så ville slå en streg over de 230 rdl. hans regning til bønderne lød på. Desuden lovedes de hvert et egetræ, men hverken de 100 rdl. eller egne omtaltes i forligsteksten, for at man, som Schiøt skrev, ikke senere skulle sige »at Forliget var tilkiøbt«!!¹⁸. Denne sag viser med al tydelighed, hvilke *muligheder* godsejeren havde for at undertrykke og manipulere med deres bønder, hvis de skulle stille ubehagelige og uønskede spørgsmål.

Om forholdet mellem godsejer og fæstebonde skrev den dygtige og skrivelystne godsejer, krigsråd Jacob Wedel i 1787, i forbindelse med en omtale af de mindre, knap så velstillede, godsejere, at »Det er just disse, der bedst kiende deres sande Fordeel, der veed det er Godsets Velstand, der skal soutinere dem; de kiende just og veed at en smuk Hovedgaard, en god avl, men derhos forarmede Bønder, er som en feed, velskabt Heste krop, men uden Been; de kiende, at det er Benene, der kan bære Krop og Eier frem«¹⁹.

Jacob Wedels saftige og yderst landlige billedsprog, siger i al sin enkelhed noget væsentligt om forholdet mellem godsejer og fæstebønder, der på mange måder kan karakteriseres som symbiotisk. Magten var dog klart koncentreret hos godsejerne, og fæsterne måtte som regel nøjes med passivt at protestere imod godsejerens foretagsomhed f.eks. ved hove-riet. Ved alvorlige konflikter kunne bønderne gå rettens vej, selvom det kostede mange penge, og til trods for at godsejeren også her stod stærkere, blev bønderne behandlet på en sådan måde, at det er et retssamfund værdigt²⁰. Dog må man ikke glemme, at denne samhørighed gjaldt godsejer og fæstebønder, og kun i beskedent omfang omfattede husmændene og de fattige, der i vid udstrækning var henvist til gårdmænds og godsejeres nåde og barmhjertighed.

Noter

1. *Erholm-Søndergårde*: Se tabel 16.

Brahesborg: Forpagtningen omfatter Brahesborgs hollænderi (170 køer), Barløsegårds forpagtning, og salget af Brahesborgs kornavl. Regnskab 1713/14. Brahesborgs godsarkiv. LAF.

- Frederiksgave*: Aa. Rasch: Niels Ryberg, tabel 20, s. 313.
- Brahetrolleborg*: Tallene fra 1770'erne og 1788 findes hos L. Bobé: Efterladte papirer, bd. 2, s. XXIII, og den sidste opgørelse fra N. Rasmussen Søkilde: Gamle og nye Minder om Brahetrolleborg og Omegn, s. 148f.
- Lundegård*: Landgilden er hentet fra jordebogen, dvs. det totale beløb, men da der kun var små restancer på godset, gør det ikke så meget. Hans Knudsen: Lundegaards Stiftelse, bilag IV, s. 204–5, 37–39.
- Ravnholt*: Landgildeindtægterne, m.v. findes i et fogedregnskab fra 1701/2, og forpagtningssummen kendes fra 1708. Th. Thaulow: Stamhuset Ravnholt-Nislevgaard-Hellerup's godshistoric, s. 63.
- Holsteinborg, Fuirendal, Korselitze, Skjern*: Ole H. Christensen: Storlandbrug under omformning, s. 25 (Holsteinborg), s. 28 (Fuirendal), s. 32 (Korselitze), S. 38 (Skjern). Ved beregningen er skatterne udeladt, da de ikke har nogen betydning for godsøkonomien.
- Marselisborg*: F. Stendal Pedersen: Den økonomiske struktur, s. 8.
2. Hans Sode-Madsen: Amtmandsindberetningerne 1735, s. 101 og 110. »Folkemangelen burde omdøbes til fæsteulyst« (s. 110). Stavnsbåndsproblematikken er desuden indgående behandlet af J. Hvidtfeldt i Vejle Amts Årbog 1938, og af G. Olsen i Jyske Samlinger 1950–52.
 3. Indberetning til stiftamtmand Sehested, and. de i reskr. af 25.6. 1735 stillede 3 spørgsmål. Kopibog 1727–42, fol. 187f. Assens-Hindsgavl Amters Arkiv nr. 8.
 4. Restanceliste 1731/2. 18/1.1723–45. Årsregnskaber.
 5. Anders Madsen, fæstebrev 21.6. 1732.
 6. Skrivelse til de deputerede ved landmilitærens session, dat. 9.9. 1742. Kopibog 1742–68, fol. 18f. Assens-Hindsgavl Amters Arkiv, nr. 8. Se iøvrigt: J. A. Fridericia: Aktstykker til Stavnsbaandets Historie, s. 141–2.
 7. Fripas, dat. 19.10. 1756 og 18.6. 1763. 27/5.1745–1965. Forskelligt.
 8. 2/1.1768–71. Stamhusets Rigtigheds Akt 1771.
 9. Årsregnskabet 1770/1. 18/6.1768/9–1770/1. Årsregnskaber.
 10. Kammerjunker Cederfeld de Simonsens instruks til Dankvart Møller, 13.8. 1777. 14/8.1758–1976. Sager vedr. personalet.
 11. Instruks til Dankvart Møller, 1765, art. 11. 14/1.1741–1837. Forpagtningskontrakter.
 12. Protokol over tugthusfanger 1752–98. Nr. 272, d. 19.8. 1760. Odense Tugthusarkiv.
Odense Tugthus (O.T.), der oprettedes i 1752, blev af godsejere benyttet til gælds fængsel, og almindelig arrest. F.eks. indsattes den 29-årige Gotfred Hansen i 1765 efter dom til 1 års tugthusarbejde, pga. »opsætsighed og ulydighed« mod Hans Simonsen (Protokollen, nr. 396). Jvf. Svend Larsen: Et dobbelt nyttigt hus, *Fynske Minder*, 1960–62, s. 257–72).
 13. Bilag til årsregnskabet 1774/5 (Efterlysning i aviserne) 18/8. 1773/4–1775/6. Årsregnskaber.

14. Bilag til årsregnskabet 1785/6. 18/13.1784/5–1785/6. Årsregnskaber.
15. Sagen mod Jens Pedersen. Båg-Vends herredsting, 23.5. 1777. 6/7. Domme og retsakter.
16. Båg-Vends herredstings dom i sagen mellem Hans Simonsen og den fra sin gård undvegne Rasmus Jacobsen i Lunge, 1762, 10/10. 6/4.1734–69. Domme og retsakter.
17. Brev fra Cederfeld de Simonsen, d. 22.3. 1788. 7/5.1692–1795. Fæstebreve og kontrakter.
18. 6/7.1776–86. Retsakter.
19. Jacob Wedel: Anmerkninger, s. 51–2.
20. Problematikken er behandlet udførligt hos Claus Bjørn: Bonde, Herremand, Konge.

Kapitel 7

Afslutning

Udgangspunktet for denne undersøgelse har været et ønske om at analysere de økonomiske og sociale vilkår på et par fynske godser i det 18. århundrede for at få et indtryk af, inden for hvilke rammer de vestfynske godsbeboeres liv formede sig.

Vor viden om landboforholdene på Fyn i 1700-årene er ret begrænset, selvom en række forfattere lige siden Begtrupps dage har været enige om at fremhæve de fynske tilstande, som værende bedre end de sjællandske i det århundrede¹, hvor godsejerne, – med et følelsesladet udtryk fra 1875, – var »Bondens fødte Fjender«².

Nu er sådanne formodede medfødte modsætningsforhold ikke særlig velegnede til at forklare ret meget, og jeg har derfor i stedet forsøgt at afdække de økonomiske og sociale strukturer på to vestfynske godser. Valget faldt af flere grunde på Erholm-Søndergårde, som i 1770 statistisk set repræsenterede 1,4% af de i alt 145 fynske og langelandske hovedgårde med et fæstegods, der udgjorde 7–8% af alle Vends og Bågs herreders bøndergårde³. Disse godser gennemgik i det 18. århundrede en udvikling, der på mange måder er ret så bemærkelsesværdig, men samtidig også typisk for den udvikling af stordrifter, som fandt sted i disse år.

Erholms forvandling

Ved 1700-tallets begyndelse var Erholm en lille, ubetydelig gård, hvis eksistens som selvstændig hovedgård var alvorligt truet. En væsentlig grund til at den ikke kom til at dele skæbne med Søndergårde har sikkert været, at den var for lille til, at det kunne betale sig for større godsejere at inddrage den i et godskompleks⁴. I løbet af de første 60 år af det 18. århundrede skete der imidlertid en total forvandling af

Erholm. Dets ejere købte endnu en hovedgård, samt talrige bøndergårde, hvorved der skabtes basis for oprettelsen af det stamhus, som eksisterede frem til 1927. Dette udviklingsforløb er i sig selv interessant, fordi det vidner om en kraftig ekspansion inden for datidens landbrug. Som tidligere nævnt 5-dobledes Erholms agerland i årene 1682–1781, og også Søndergårdens tilliggender udvidedes betydeligt. Det samme gjaldt fæstegårdenes agerjord, og den stigende produktion, som blev resultatet heraf, stimuleredes efter ca. 1740 kraftigt af de voksende priser på landbrugsvarer.

På såvel hoved- som bondegårde kan der i 1700-tallet konstateres en tydelig udvikling i retning af en større produktion. Landbruget var så småt på vej til, – som Erik Helmer Pedersen udtrykker det, – at forvandle sig fra en leveform til et erhverv⁵. Hvilke konsekvenser fik dette for godsbeboernes liv og levned? – og hvilken rolle har de i det hele taget spillet i denne udvikling? Det er et par af de spørgsmål, som denne undersøgelse skulle forsøge at give et svar på.

Fæstebøndernes tryghed

Først drejede det sig om at få afklaret, hvor trygt det var at være fæstebonde på de to vestfynske godser. Undersøgelsen viste her, at langt de fleste gårdfæstere kunne være sikre på at blive i deres gårde indtil de døde eller overlod den til en anden. Kun yderst få blev sat fra gården, fordi de misligholdt fæstebetingelserne; mens en del flere fæstere navnlig i 1740'erne og 1770'erne mere eller mindre frivilligt måtte afstå gårdene pga. fattigdom.

I langt de fleste fæstegårde fik et familiemedlem lov til at overtage fæstet, og efter 1760 udgjorde familiefæstet den helt dominerende overtagelsesform.

Samtidig vidner de stigende indfæstninger, der særlig efter 1780 gik i vejret, og de stærkt forbedrede formueforhold hos fæstebønderne om, at deres økonomiske og sociale position var blevet langt bedre end tidligere.

Hvorfor var forholdene bedre på Fyn?

I sammenligning med de sjællandske fæstebønder havde de vestfynske fæstere det langt tryggere. Det er som om de fynske godsejeres udnyttelse af fæstebønderne ikke blev drevet så vidt som på Sjælland. Forklaringen herpå kan være flere.

For det første var de fynske hovedgårde vel nok mindre end de store sjællandske⁶, i hvert fald hørte Erholm og Søndergårde begge til de mindre; det betød at hoveriet, – selvom det var stort nok, – aldrig for alvor kunne true bondegårdsøkonomien.

For det andet havde godsejeren en klar interesse i, at fæstebønderne fortsat kunne betale deres afgifter, for de udgjorde en uundværlig del af de samlede godsindtægter. Vi kan da også konstatere, at fæsterne, bortset fra kriseårene frem til 1745 samt 1763–77, betalte deres landgilde til tiden uden at der løb store restancer på. Indtægterne fra fæstegodset og hollænderierne udgjorde tilsammen omkring $\frac{3}{4}$ af de samlede indtægter, og det ville derfor være tåbeligt, hvis godsejeren uhæmmet udvidede hovedgårdsavlen, således at det gik ud over ikke alene hoveribønderne og dermed fæstegårdene, men så sandelig også over hollænderierne, som ville få problemer med at skaffe tilstrækkelig græsning til malkekøerne.

For det tredje kunne det fynske bondebrug hævde sig pænt over for hovedgårdsdriften. Edvard Holm antyder, at de fynske »paa en gang gode og lette Jorder« var de bedste at arbejde i med datidens redskaber – mens Begtrup nævner, at de fynske bønder i almindelighed, – og især dem på Vestfyn, – havde meget jord til hartkornet⁷. Nye undersøgelser har til fulde dokumenteret dette. De vestfynske bønder blev skyldsat lavt, fordi der ved hartkornsberegningen blev fratrukket et areal svarende til den hvilende vang – og det var større på Vestfyn end andre steder på øen. Disse fradrag betød, at der skulle relativt mange tdr. land agerjord til 1 tdr. htk. Eller sagt på en anden måde: bøndernes afgifter og skatter, som blev betalt i forhold til hartkornet, var mindre her end på det øvrige Fyn⁸.

De fleste vestfynske fæstegårde har således været i en så-

dan stand, at de kunne levere et ganske godt overskud, når det da ikke faldt ind med dårlige tider, og godsejeren har derfor stået sig bedst ved at støtte og vedligeholde dette bondebrug.

For det fjerde kan det have spillet ind, at de fynske bønders stilling havde været mere fri end de sjællandske, der havde været vornede helt frem til 1700-tallets begyndelse.

De vestfynske bønder var stadig i besiddelse af selvhævdelse, og modsatte sig ofte de overgreb, som de kunne blive udsat for fra godsejere og andre. Jacob Wedel udtrykte det på den måde, at den fynske (og den jyske) bonde ikke bar noget slavehjerter i brystet⁹, og i 1772 siges det andetsteds om de fynske bønder, at »De giøre deres Gierning med Lyst og Munterhed, saafremt de vel beegnes og opmuntres; hvis ikke lade de hænderne snart synke, ja, bringes vel til haardnakkethed«¹⁰. Disse linier udtrykker et karakteristisk træk ved den fynske folkekarakter, hvis man tør tale om en sådan, som uvilkårligt leder tanken tilbage til godsejerne på Erholm, hvor både Hans Simonsens og Lorents Cederfeld de Simonsens ledelse af godserne byggede på den grundsætning, at bønderne skulle behandles korrekt og imødekommende. Denne holdning gav sig bl.a. udslag i, at hoveribønderne ikke udsattes for de ydmygende straffe, som ofte eksekveredes på sjællandske godser.

Bønderne ønsker forandringer

Hos bønderne støder vi sjældent på den uvilje mod fremskridt, som man tidligere har hævdet, var så almindelig. Allerede tidligt i det 18. årh. findes eksempler på, hvorledes bønder forsøgte at udvide det opdyrkede markareal, eller at indrette driften på en mere rationel måde. Med stigende styrke kom dette ønske om forandringer og forbedringer til udtryk i løbet af 1700-årene. Det gælder modstanden mod hoveriet, som blev mere udtalt efter 1770, og hvor bønderne kæmpede for, – om ikke at få det afskaffet, – så dog at få det mindsket og erstattet af en pengeafgift. Udskiftningen blev i det store og hele hilst velkommen af bønderne. F.eks. oplyste

stiftlandinspektør Berg, at Kaslundbønderne ved udskiftningen i 1792 viste »ei allene Føyelighed og Lyst, men endog Attraae og U-almindelig Virksomhed«¹¹.

Gårdmændenes dominerende plads

Indtil nu har opmærksomheden næsten udelukkende været rettet mod gårdfæsterne, hvilket for så vidt er rimeligt nok, da de udgjorde langt den vigtigste gruppe på godserne. Gårdmændene indtager også en central plads, fordi netop denne klasses økonomiske og sociale position blev meget forbedret i løbet af 1700-tallet.

Allerede i 1740'erne kan vi konstatere fremgang, men det er især efter 1770'ernes dårlige og vanskelige år, at fremskridtet for alvor sætter ind. Bøndernes bohave bliver større, husdyrholdet vokser, og skatter og landgilde bliver betalt til tiden, og det til trods for et voksende hoveri! Samtidig afgrænses gårdmændene socialt, som en særlig, selvproducerende klasse, således at det næsten udelukkende bliver gårdmandsbørn, der overtager gårdene.

Husmændene kommer i 2. række

Husmændene er det umuligt at komme lige så tæt ind på livet af som gårdmændene. De spillede kun en beskeden rolle på godset, og satte sig langt færre spor end gårdmændene. Dette at husmændene, – for slet ikke at tale om de fattige, – ofte kun fremstår som dunkle skygger, der lige kan anes, giver meget let godsundersøgelser en social slagside. Det gælder også i nogen, – forhåbentlig ikke i for stor! – udstrækning denne bog.

Man kan dog konstatere, at antallet af husmænd ikke forøgedes særligt meget i årene 1770–1800. Landhåndværkere og husmænd med jord fik formentlig en begrænset andel i den almindelige velstandsstigning, mens de værst stillede, – bortset fra de fattige, – har været de jordløse lejehusmænd, som vi ved alt for lidt om, ud over, at de i forbindelse med udskiftningen flere steder havde svært ved at få tildelt jord.

Fremgang for gårdmænd og godsejere

Bøndernes liv og eksistens var i 1700-årene ganske underkastet naturens kræfter. Dårlige tider, misvækstår og sygdomme kunne stadig true landsbysamfundet, og især gik det ud over landsbyer, der havde dårlig jord, og dermed fattige bønder.

Men 1700-tallets vestfynske landbrugshistorie er også historien om, hvorledes det til trods for kriser, misvækst og andre ulykker, trods alt gik fremad, først og fremmest for gårdmænd og godsejere i kraft af deres egen og tjenestefolkernes indsats og arbejde. Reformerne får derfor ikke her den store igang sættende effekt, – deres betydning ligger først og fremmest deri, at de fremmede og intensiverede en udvikling, som allerede gennem længere tid havde fundet sted på de vestfynske godser¹², og hvis mål det var at øge produktionen, for herigennem at skabe en mere tryk tilværelse for først og fremmest de jordbesiddende klasser: godsejerne og gårdmændene¹³.

Da Begtrup i begyndelsen af 1800-tallet beskrev agerdyrningens tilstand på Fyn, fremhævede han Erholm-Søndergårde, – sammen med flere andre vestfynske godser, – som et af de godser på Fyn, der havde de mest velhavende fæstebønder¹⁴.

Erholm-Søndergårde godser opløses

En del af de reformer, som blev gennemført efter 1780 betød en undergravning af godssystemet. Godsejernes gamle myndighed overfor fæsterne blev beskåret, og der fastsattes grænser for hoveri og meget andet. På Erholm-Søndergårde overlevede godssystemet i lang tid. Fæstebønderne gjorde hoveri helt frem til 1845, og først i 1851 åbnedes der mulighed for at stamhusbesidderen kunne begynde at sælge fæstegårdene¹⁵. I de følgende årtier blev den ene fæstegård efter den anden solgt til dens beboere, og dermed opløstes det gods, som i over hundrede år havde spillet en væsentlig rolle i det vestfynske landbrugssamfunds udvikling.

Noter

1. Begtrup: Beskrivelse, s. 15f, 110f, 117. Rasmussen Søkilde: Landboreformerne, s. 32, Samme: Holstenshus, s. 68. Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen, s. 46f, 90. Skrubbeltrang: Fæstegården, s. 246. Steensberg: Den danske landsby, s. 129, og adskillige flere.
2. Claudius Madsen: Grevskabet Wedellsborg, s. 50.
3. Benyttes hovedgårdshartkornet som målestok bliver repræsentationsgraden kun 1,0%. Til disse beregninger er benyttet C. Christensen (Hørsholm) tabel III (Herre- og Avlsgaarde 1770). Ifølge denne fandtes på Fyn og Langeland 145 hovedgårde med 6714 tdr. ht., hovedgårds-takst. I. (Agrarhistoriske Studier, bd. II, s. LVII).
4. Jvf. Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, s. 68.
5. Erik Helmer Pedersen: Dansk landbrugshistorie 1750–1973, s. 149.
6. Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, s. 176ff.
7. Edvard Holm: Danmark-Norges indre historie, 1660–1720, 2. del, s. 288 og Gregers Begtrup: Beskrivelse, III, s. 42.
8. Erland Porsmose: Den regulerede landsby I, s. 107, 277, 279 og 325.
9. Jacob Wedel: Anmerkninger, s. 52.
10. Tallet paa Fyens Indbyggere og deres Naturel. Usig. artikel i »Odense Adresse-Contiors Efterretninger, fredag, d. 13.11. 1772.
11. Attestation på ansøgning 1795. 13/3.1777–1800. Ansøgninger til det kgl. Landhusholdningsselskab fra bønder om præmier.
12. Rasmussen Søkilde undersøger af de sydfynske godser Holstenshus og Nakkebølle tegner et billede af en udvikling, som minder meget om den på Erholm-Søndergårde godser. Omkr. 1750 var forholdene for bønderne blevet meget forbedret, hvilket bl.a. viste sig ved de få restancer (s. 77). Hoveriet var i 1780'erne og fremefter »egentlig ingen Trykkende Byrde« (s. 97), og det undrer Rasmussen Søkilde, at udskiftningen ikke mødte stor modvilje hos bønderne (s. 86), – det var svært for ham at få dette til at stemme med den gængse opfattelse af, at bønderne var indædte modstandere af alt nyt! Rasmussen Søkilde konkluderer dog afslutningsvis, at »Det er Tiden fra 1740 til 1770, der danner Overgangen fra Bondestandens mørke til dens lysere Tid«, (s. 292). (Holstenshus og Nakkebølle).

Falbe-Hansen nævner også, at »Fremgangen i landbruget kom tidligere og jævner paa Fyn, og der var næppe en saa brat Overgang mellem tiden før og efter Reformerne, som paa Sjælland« (Stavnsbaandsløsningen, s. 90).

Allerede Begtrup er inde på dette, idet han gør opmærksom på, at de bestræbelser på at forbedre landbruget, som havde fundet sted 1750–1780, altså før reformerne havde »bidraget til at den fynske Bønde fik tidligere, end de andre Provincer, et bedre indrettet Agerbrug, og at han derved erholdt en Velstand, som de øvrige Øer længe skal arbejde paa inden de naae«. (Beskrivelse III, s. 110–111).

13. Om landboreformerne findes meget litteratur, hvoraf fremhæves Jens Holmgaards artikel fra 1977, (*Landboreformerne, drivkræfter og motiver. Fortid og Nutid 1977*, s. 37–47), og T. Kjærsgaard: *Konjunkturer og afgifter*, Kbh. 1980.
14. Gregers Begtrup understregede her at det er »en Afgiort Sandhed, at de formuenste Fæstebønder ere paa den vestlige Kant af Landet« (s. 48). Efter Begtrups mening var Frederiksgaves bønder de mest velstående på hele Fyn, og »Efter Frederiksgave synes at burde komme i fortrinlig Betragtning Kjærsgaard og Halsegaard-Brahcsborg – Grevskabet Vedelsborg – Baroniet Lehn-Taasinge – Stamhusene Erholm og Søndergaard, og Hverringe med enkelte flere« (s. 48). G. Begtrup: *Beskrivelse III*).
15. I Hans Simonsens testamente og stamhusbrev fra 1761 siges det, at godset skal »til Ewig Tiid være og blive combineret, saa intet deraf maa sælges« (§ 2).
Loven af 12. april 1851 ophævede sådanne servitutter, og gjorde det samtidig let for majoratsbesiddere at få bevilling til at frasælge fæstegodset.

Bilag I,a

Erholm-Søndergårdes fæstegårde 1699–1800

Herred Sogn	Landsby	Antal gårde	Hårnkorn ager og eng	Købt	Solgt	Afstand fra hovedgården (i mil)	
<i>Odense hd</i>							
Tommerup	Tommerup (28)	1	7-3-2-2	1701	1723	2	
Verninge	Bregnemose (8)	1	7-1-1-1	1704	1723	2	
<i>Båg hd</i>							
Køng	Køng (18)	1	8-3-1-1	1703	1740	2	
Turup	Turup (13)	1	2-1-0-0	1710	1772	1,5	
Vedtofte	Hesle (3)	1	10-1-0-1	1713	1758	1,5	
Barløse	Kaslund (10)	6	41-0-3-2	1703		1	
		1	6-4-2-2	1711			
Kerte	Ørsbjerg (22)	6	42-3-2-2	1719		0,75	
		1	8-5-1-1	1743			
		3	17-4-3-2		1784 M		
	Hjerup (10)	4	34-1-1-2	1703	1784 M	1	
		1	9-2-2-2	1723			
	Favrskov (4)	1	7-6-2-0	1765	1784 M	1	
Skydebjerg	Skydebjerg (17)	3	18-2-2-0	(1699)	1723 M	0,5	
		1	1-0-3-2	1765			
		3	23-3-1-0	1770			
		1	7-0-1-0	1784			
	Årup (3)	3	11-1-1-2	1731 M		0,25	
			8-3-1-2 af denne jord lægges i 1735 ind under Erholms hovedgårdstakst.				
Orte	Orte (7)	1	2-1-2-2	1766		0,75	
		1	5-0-3-0	1767			
	Frøbjerg (12)	5	15-5-1-0	1765		1	
	Brændholt (1)	1	8-7-1-2	1764		1	
<i>Skouby hd</i>							
Vigerslev	Limkilde (1)	1	6-7-0-0	1709	1723	2	
Vissenbjerg	Magtenbølle (8)	8	56-1-0-1	1712		1	
		2	14-1-0-2		1714		
		6	42-3-1-1		1723		
	Bred (11)	1	9-0-2-0	1710	1723	0,5	
	Andebølle (7)	1	5-2-1-1	1756	1760	0,5	
	Rold (3)	1	1-4-0-1	1765	1772	0,5	

<i>Vends hd</i>						
Vejlby	Aulby (7)	2	8-0-0-0	1710	1744	3
	Aulby Mølle	1	7-4-2-2	1710	1744	
Nørre Åby	Nørre Åby (7)	2	20-7-2-1	1719	1759	2
Harrendrup	Harrendrup (22)	6	33-3-0-0	1719	1761-7	1
		1	4-3-2-0	1719	1772	
Rørup	Dybbose (2)	2	14-4-0-0	1729		0,25
	Munkgårde (3)	3	18-2-0-1	1729		0,5
	Gribsvad (2)	2	5-7-1-2	1734		0,25
	Hækkebølle (7)	1	12-6-3-2	1732		0,25
		2	6-5-0-2	1729		
		1	8-3-0-0	1733		
		2	10-3-3-0	1734		
3-1-1-2 fratages i 1735 Hækkebølle og Gribsvad og lægges under Erholms hovedgårdstakst.						
Etterup (7)	1	7-2-0-0	1756			0,5
	1	6-4-0-0	1761			
	1	4-6-0-1	1765			
Ålsbo (11)	1	5-5-2-1	1757			0,25
	2	12-1-1-0	1759 S			
	6	52-0-2-0	1784 M			
Gelsted	Gelsted (10)	1	4-2-2-2	1742		0,5
		5	32-0-2-2	1759 S		
		1	5-6-2-1	1765		
	Tårup (13)	7	51-5-3-0	1759 S		0,5
		4	17-0-3-0	1761		
Hønnerup (7)	1	1-5-2-1	1761	1772		0,75
	Lunge (11)	5	31-1-1-0	1759 S		0,75
	Kindstrup (13)	6	25-6-2-0	1759 S		0,75
Ejby	Ejby (21)	1	9-0-3-0	1753		1,5
		9	71-5-0-0	1759 S		

Noter:

- Tallet i parentes efter landsbyens navn angiver det samlede antal gårde i byen 1688, efter Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688.
- M = Mageskiftet gods
S = Fæstegods, der indtil 1759 tilhørte Søndergårde.

Kilder:

Div. adkomster og jordebøger i Erholm-Søndergårde godsarkiv (se kildefortegnelsen).

Adkomster 1760-1914. Hindsgavl godsarkiv.

Hovedgårdsregister til Skøde- og Panteprotokoller 1646-1805.

Fynbo Landstings Arkiv.

Afskrift af Båg og Vends herreders matrikler, ca. 1750. Assens Amtstue Arkiv.

Auktionsannonce i Odense Adresse-Contoires Efterretninger, nr. 6, 7. febr. 1772.

Bilag I,b

Søndergårdes fæstegårde 1717–1759

Herred Sogn	Landsby	Jordebog 1717		Auktionsskøde 1759	
		Antal gårde	Hart- korn	Antal gårde	Hart- korn
<i>Vends hd</i>					
Gelsted	Gelsted (10)	5	31-1-2-1	5	32-0-2-2
	Tårup (13)	7	51-5-2-0	7	51-5-3-0
	Kindstrup (13)	4	17-3-3-2	6	25-6-2-0
	Volden (1)	1	1-0-0-0		
	Lunge (11)	5	28-5-2-0	5	31-1-1-0
Rørup	Ålsbo (11)	2	12-1-1-0	2	12-1-1-0
	Etterup (7)	1	4-0-2-0		
	Dybmossegård	1	4-6-3-1		
	Gribsvad (2)	2	5-7-1-2		
	Bremmerød (1)	1	0-5-1-1		
	Hækkebølle (7)	2	10-3-3-0		
	Fjelsted	Fjelsted (16)	2	9-5-3-2	
	Fjellerup (9)	1	5-0-2-1		
Harrendrup	Harrendrup (22)	6	38-4-2-2		
<i>Båg hd</i>					
Skydebjerg	Skydebjerg (17)	6	29-5-0-2		
	S. Mølle	1	5-5-3-2		
	Tårup (2)	1	7-0-1-2		
Kerte	Ørsbjerg (22)	6	26-6-1-0		
	Hjcrup (10)	1	10-2-0-0		
<i>Vends hd</i>					
Ejby	Ejby (21)	4	32-3-2-0	9	71-5-0-0
		59	329-7-3-0	34	224-4-1-2

Kilder:

2/5.1699–1759. Adkomster på Erholm hovedgård og gods, og Søndergårde hovedgård og gods.

Bilag til Fynsk aab.Brev ang. Regnskaber for Grevskabet Wedellsborgs administration, 1717, 30. april. (Danske Kancelli, D.47.a, nr. 23.1).

Bilag II

Erholm-Søndergårdes kirker, tiender, kirkejorder m.m.

Herred sogn	Kategori	Hartkorn	Fæste- periode	Købsår
<i>Odense hd</i>				
Tommerup	Kongetiende	18-4-0-0	1733-36	1705-(23)
<i>Skovby hd</i>				
Vissenbjerg	Kongetiende (korn)		1733-67	
	Kirketiende (korn, kvæg)	29-4-0-0	1733-48	
<i>Båg hd</i>				
Orte	Kirken			1765
	Kongetiende, ufri	15-6-0-0	1733-48	1765
	Kirketiende, ufri	17-1-0-0	1733-48 og 1751-65	1765
Skydebjerg	Kirken			1765
	Kongetiende, ufri	17-3-0-0	1733-ca. 1800	
	Kirketiende, ufri	16-6-0-0	1733-48	1765
	Præstegård	6-5-0-1		1765
	Degnebolig	1-0-3-0		1765
<i>Vends hd</i>				
Rørup	Kirkejord	0-4-1-0		1725
	Kirken			1751
	Konge- og kirke- tiender, fri	49-0-0-0		1751
	Degnebolig	0-3-0-0		1751
Gelsted	Kirken			1759
	Konge- og kirke- tiender, fri	84-4-0-0		1759
	Kirkejord	1-6-3-2		1759
	Præstegård	8-1-3-0		1759
	Degnebolig	0-4-2-0		1759
Ejby	Kongetiende		1759-(67)	
Harrendrup	Kongetiende		1732-(67)	

→

Kilder:

Div. tiendeakkorder, og dokumenter vedr. tiendevæsenet i Erholm-Søndergårde godsarkiv.

Auktionsprotokol 1719-56. Ravnebjerg Birketings Arkiv.

Note:

Denne oversigt gør ikke krav på at være fuldstændig, idet man ikke kan være sikker på at alle fæsteperioder har efterladt sig spor i materialet.

Utrykte kilder

Landsarkivet for Fyn

Erholm-Søndergårde godsarkiv

2. Adkomster

- 2/1-2. 1768-1771. Stamhusets Rigighedsakt. (Store Rigighedsakt).
2/3. 1768-1784. Stamhusets Rigighedsakt. (Lille Rigighedsakt).
2/5. 1699-1759. Adkomster på Erholm hovedgård og gods og Søndergårde hovedgård og gods.
2/6-8. 1671-1847. Adkomster.

3. Jordebøger

- 3/1. 1767-1896. Jordebøger.

4. Matrikulering

- 4/1. 1699-1816. Opmåling og matrikulering.

5. Skelforretninger, udskiftninger og udstykninger

- 5/1-7. 1775-1872. Udskiftnings- og landvæsenssager.

6. Retsakter

- 6/1-9. 1716-1812. Domme og retsakter.
6/14. 1664-1830. Diverse domme og retsakter.

7. Fæste- og hoverivæsen

- 7/1-2. 1689-1834. Fæsteprotokoller.
7/5-6. 1692-1815. Fæstebrev og kontrakter.
7/7. 1771-1848. Kontrakter, foreninger, m.m.
7/8. 1758-1814. Fæstebreve modtaget retur.

- 7/11. 1723–1801. Annullerede fæstebreve.
 7/16. 1800–1804. Hoveriprotokol for Erholm.
 7/22. 1770–1860. Hoversager.

8. Skifte- og Overformynderivæsen

- 8/1–4. 1720–1820. Skifteprotokoller.
 8/7. 1765–1830. Dokumenter til skifteprotokollen.
 8/10. 1777–1816. Breve og dokumenter vedr. skiftevæsenet.

11. Fattigvæsen

- 11/1. 1772–1859. Dokumenter vedr. fattigvæsenet.

13. Korrespondance

- 13/2. 1770–1852. Kongelige bevillinger, kollegiebreve, stiftøvrighedens, stiftamtets, biskoppens og Assens Amtstues breve.
 13/3. 1777–1800. Ansøgninger om præmier til Det kgl. Landhusholdningsselskab fra bønder.

14. Hovedgården, dens bortforpagtning og drift

- 14/1. 1741–1837. Forpagtningskontrakter.
 14/3. 1777–1819. Diverse kontrakter og akkorder.
 14/4. 1777–1779. Dokumenter vedr. en evt. bortforpagtning af Søndergårde.
 14/8. 1758–1976. Sager vedr. personalet.
 14/11. 1766–1779. Kontrakter med Rytterregimenterne.
 14/12. 1769–1979. Beskrivelse af godssets indretning og forbedring.

17. Tiendevæsen

- 17/1. 1732–1872. Tiendeforeninger og tiendekendelser, m.m.
 17/4. 1734–1818. Diverse dokumenter vedr. tiendevæsenet.

18. Regnskaber og skatter

- 18/1–21. 1723–1800. Årsregnskaber.
 18/129. 1775–1801. Afskrivningsbog for landgilde og skatter.
 18/140. 1719–1733. Kvitteringsbog for skatter og afgifter for Erholm.
 18/145. 1695–1852. Obligationer, m.m.

- 18/146. 1760–1816. Dok. vedr. stamhusets gæld.
18/148. 1755–1975. Div. sager vedr. stamhusets økonomiske forhold.

27. *Diverse*

- 27/5. 1745–1965. Forskelligt.

29. *Private arkivalier*

- 29/1. 1715–1770. Dokumenter vedr. Hans Simonsen.
29/2. 1731–1776. Dokumenter og papirer vedr. Hans Simonsen.
29/4. 1768–1813. Lorentz Chr. Ernst Cederfeld de Simonsens testamenterariske dokumenter.
29/6. 1771–1817. L. C. E. Cederfeld de Simonsens personlige dokumenter, og dokumenter vedr. stamhusets overtagelse.
29/7. 1766–1818. L. C. E. Cederfeld de Simonsens blandede notitser, og indsamlet trykt materiale vedr. diverse sager.
29/8. 1790–1819. Breve til L. C. E. Cederfeld de Simonsen.
29/9. 1784–1822. Breve til og fra L. C. E. Cederfeld de Simonsen.
29/10–15. Udat. Familieefterretninger.
29/16–19. Udat. Renskrevne Familieefterretninger.
29/38. 1772–1951. Sager vedr. familien Simonsen.
29/41. 1695–1810. Papirer vedr. slægten Spleth.

Hindsgavl godsarkiv

Adkomster

Adkomster 1680–1914.

Wedellsborg godsarkiv

Skifte- og overformynderivæsen

Skifteprotokoller 1721–1770.

Brahesborg godsarkiv

Godsregnskab 1713/14.

Det fynske Ryttergods arkiv

Overinspektøren

Kopibog over udgæede breve 1747–65.

Fynbo Landstings Arkiv

Skøde- og Panteprotokoller, nr. 12 (1706–16); 14 (1722–27); 16 (1736–44); 18 (1753–62); 20 (1768–72); 22 (1776–81).

Hovedgårdsregister til Skøde- og Panteprotokollerne, nr. 7–27, 1676–1805.

Odense Amts Arkiv

Protokol over Hoverireglementerne i Odense, Rugård, Assens og Hindsgavl
Amter 1773–74, nr. 506.

Assens-Hindsgavl Amters Arkiv

Kopibøger 1727–68, nr. 7 og 8.

Genparter af Hoverireglementer 1773, nr. 135.

Breve og dokumenter ang. hoveriet efter plakat af 24.6. 1791, nr. 131.

Breve ang. stutterierne 1779–83, og ang. kvægsygen 1778–81, nr. 120.

Assens Amtstue Arkiv

Jordebøger, o.lign., 1745–1826.

Matrikel for Båg herred (1688). Afskrift ca. 1750.

Matrikel for Vends herred (1688). Afskrift ca. 1750.

Båg-Vends Herreders Arkiv

Tingbøger 1707–16, og 1738–63.

Ravnebjerg Birketings Arkiv

Auktionsprotokoller 1719–1753.

Odense Tugthus Arkiv

Protokol over tugthusfanger 1752–98.

Rigsarkivet

Rentekammeret

- Rtk. 352.
156–170. Indberetninger om høsten 1771–1804.
- Rtk. 431.14. Indkomne Betænkninger over Spørgsmål til Landvæsenets Fremtarv og Nytte i Henhold til Kommissionens Cirkulære af 3. Decbr. 1757. 1757–60. B.b. II. Assens og Hindsgavl Amter.
- Rtk. 431.18. Diverse indkomne sager, (1756)–1767. A-D.
- Rtk. 432.41. Indkomne Betænkninger over Spørgsmål til Landvæsenets Forbedring i henhold til Cirkulære af 30. April 1768. 1768–70. D. Fyen og Langeland.
- Rtk. 432.53. Generalhoverireglementer i overensstemmelse med FRD. af 6.5. 1769. 1769–71. VIII. Odense, m.fl. Amter.
- Rtk. 2212.17. Ekspeditionsprotokol 1732–36.
- Rtk. 2212.59. Koncepter og indlæg til Ekspeditionsprotokol, nr. 17, 1734–36, nr. 151–311.
- Rtk. 2244.242. Indberetninger ang. det i Fyens Stift bortdøde kvæg, 1745–1747.
- Rtk. 2244.261. Beregning over Formue-, Kop-, Heste-, og Karosseskatten af Assens og Hindsgavl Amter, med bilag, 1743–44.
- Rtk. 2248.39. Kgl. resolutioner 1728, nr. 1–87.
- Rtk. 2336.1–2. Sager vedr. Fællesskabets Ophævelse og Hoveriets Regulering, 1771–73.
- Rtk. 2336.4. Indberetninger ang. skyld af matrikeret hartkorn under 1 Tønde, 1771–72.
- Rtk. 2423.738. Dokumenter ang. Formueskatten af 1789. Assens, Hindsgavl og Nyborg Amter.
- Rtk. 2481.213. Hovedjournal 1787.
- Rtk. 2481.231. Journalsager 1787.
- Rtk. 2483.307. Journalsager 1794.
- Rtk. 2485.10. Indberetninger om forbedringer i landvæsenet, 1773–1809.
- Rtk. 2485.87. Hoveriprotokoller efter FRD af 12. august 1773. I, 9–10. Fyn og Langeland.
- Rtk. 2485.100. Hoveriforeninger i henhold til plakat af 24.6. og 23.12. 1791. Odense Amt.
- Rtk. 2485.115. Hoveriefetterretninger i henhold til plakat af 24.6. 1791. Odense Amt.

Danske Kancelli

Bilag til Fyns åb.brev ang. Grevskabet Wedellsborgs administration 1717, 30. april. D. 47,a, nr. 23.1.

Folketællingerne

Folketællingen 1787, Vends herred, Rørup sogn.

Matriklen 1688

Markbog 1681–83. Rørup sogn, nr. 542.

Matrikelarkivet

Forklaring over Stamhuset Erholm-Søndergårde godsers bønders Tilliggender, m.p. Af Kamp, 25.1. 1805. Odense Amt vedr. Indberetningen af 1805. Kasse A.11. læg. C.5.2.

Trykte kilder

- Almeennyttige Samlinger til Hiertets Forbedring og Kundskabernes Udbredelse*, bd. 1–18, Odense 1780–1788.
- Adeler, Chr. Holger*: Allehaande Tanker i Anledning af Hr. Conferenceraad Bangs Afhandling om Bondestanden. Odense 1787.
- Andersen, Anders*: Korte og i Enfoldighed fremviiste Behandlinger imellem Proprietairen og Bondestanden i Danmark. Odense 1787.
- Begtrup, Gregers*: Beskrivelse over Agerdyrkingen i Fyen, Langeland, Ærø, Lolland og Falster. København 1806.
- Pontoppidan, Erik*: Oeconomisk Balance. København 1759.
- Fridericia, J. A.* (udg.): Aktstykker til Oplysning om Stavnsbåndets Historie. København 1888.
- Heide, Fr.* (udg.): Et Bidrag til Fyns Flora i det 18. Aarhunderede. *Aarvog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter* 1916, s. 593–606.
- Krabbe Juul, Niels*: Korte Tanker i Anledning af Hr. General-Procureur Bangs Afhandling om Bondestanden i Danmark til den Kongelige derom nedsatte Commission. Odense 1786.
- Kapitelstaksterne for Fyns Stift 1660–1902*: Statistiske Meddelelser, 4. rk. XV, København 1904.
- Laursen, L.*: Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet jordegods i Danmark, bd. III–V, 1689–1765. København 1892–1955.
- Odense Adresse-Contoirs Efterretninger 1772*.
- Pedersen, Finn Stendal* (udg.): Kilder til belysning af landbrugets økonomiske kår i 1700-tallet. Skrifter fra Institut for Historie og Samsfunds-fag, nr. 15, Odense 1975.
- Pedersen, Henrik*: De Danske Landbrug 1688. København 1928.
- Rasmussen, Holger* (udg.): Optegnelser fra Holevadgården. 1767–1863. København 1982.
- Schou, J. H.* (udg.): Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger, som fra aaret 1670 ere udkomne, ect. København 1822.
- Wad, Gustav Ludvig* (udg.): Topografisk-antiqvariske indberetninger fra Assens-Hindsgavl Amter 1743. *Fra Fyens Fortid* bd. III, s. 109–203, København 1920.
- Wedel, Jacob*: Anmerkninger ved Højædle, Velbaarne Hr. General Procureur Bangs Afhandling om Bondestanden i Danmark. Odense 1787.

Litteraturliste

- Andersen, Bent Schiermer:* Prisbevægelse og strukturændring i dansk storlandbrug 1650–1800. Speciale ved Københavns Universitet, 1966.
- Bjørn, Claus:* Anm. af Margit Mogensen: Fæstebønderne i Odsherred, *Fortid og Nutid* 1975–6, s. 172–77.
- Bonde, Herremand, Konge. Kbh. 1981.
- Bobé, Louis:* Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds, bd. 2. Kbh. 1896.
- Brasch, Chr.:* Vemmetoftes Historie, bd. 3, Kbh. 1863.
- Christensen (Hørholm), C.:* Hørsholms Historie, Kbh. 1879.
- Agrarhistoriske Studier, I–II, København 1886–91.
- Christensen, Ole H.:* Storlandbrug under omformning. Kbh. 1982.
- Dansk Biografisk Leksikon*, 1. udg. København 1901; 2. udg. København 1942.
- Danske Herregaarde ved 1920*, bd. 2, København 1923.
- Danske slotte og herregårde*, bd. 9, København 1965.
- Falbe-Hansen, V.:* Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt, 1. del, 1733–1807. København 1888.
- Frederiksen, Svend:* Aasum. Træk af sognets historie. Odense 1968.
- Frandsen, Karl-Erik:* Vang og tægt. Esbjerg 1983.
- Fussing, Hans H.:* Herremand og Fæstebonde. Studier i dansk landbohistorie omkring 1600. København 1942.
- Rise Hansen, C. og Steensberg, Axel:* Jordfordeling og udskiftning. København 1951.
- Hansen, Jacob og Mortensen, Knud:* Dalum sogns historie, I–II. Dalum 1961.
- Hansen, K.:* Det Danske Landbrugs Historie, I–V, København 1925–45.
- Hansen, Philip:* Kvægsygen paa Fyen i det 18de Aarhundrede. *Fynske Aarbøger* 1941, s. 355–386.
- Hansen, Svend Aage:* Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1, 1720–1914. København 1972.
- Hjort, Frederik:* 'Træk af et Stamhus' Grundlæggelse og fra et »Bondestamhus« Nedlæggelse. *Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amt* 1921, s. 687–721.
- Holm, Eduard:* Danmark-Norges Indre Historie, 1660–1720, II. del, København 1886.
- Kampen om Landboreformerne i Danmark i slutningen af det 18. Aarhundrede. København 1888.
- Holmgaard, Jens:* Anm. af Aa. Rasch: Niels Ryberg. *Historisk Tidsskrift*, 12, rk., 3. bd. 1968–9, s. 527–33.
- Landboreformerne, drivkræfter og motiver. *Fortid og Nutid* 1977, s. 37–47.
- Jansen, Lotte:* Hoveriet til Egeskovgård. Gårdmandshoveriet indtil hoverialøsningen i det 19. årh. *Historiske Studier for Fyn*, nr. 1, Odense 1977.
- De fynske godsarkiver. En introduktion. Odense 1975.
- Jensen, Hans:* Dansk Jordpolitik, I–II, 1757–1919. København 1936 og 1945.
- Jensen, Rs. Jørgen:* Fra Hoveriets Dage. *Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amt*, 1913, s. 4–19.

- Jensen, Sigurd*: Det 18. Aarhundredes Bondeskrifter og deres kildeværdi. *Fortid og Nutid* 1937–8, s. 159–72.
- Jørgensen, Johan*: Skifter og testamenter. København 1968.
- Kjærgaard, Thorkild*: Gårdmandshoveriet i økonomisk og social sammenhæng. *Fortid og Nutid* 1978, s. 419–427.
- Gårdmandslinien i dansk historieskrivning. *Fortid og Nutid* 1979, s. 178–191.
- Konjunkturer og afgifter. Kbh. 1980.
- Knudsen, Hans*: Lundegaards Stiftelse 1754–1929, Odense 1929.
- Larsen, Henrik*: Fra Christian V's Matrikel. *Aarboeg for Historisk Samsfund for Odense og Assens Amt*, 1926, s. 7–22.
- Løgstrup, Birgit*: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771–72. *Bol og By* 8, 1974, s. 22–57.
- Jorddrot og offentlig administrator. Kbh. 1983.
- Madsen, Claudius*: Grevskabet Wedellsborg. Middelfart 1875.
- Mogensen, Margit*: Fæstebønderne i Odsherred. Studier over sociale og økonomiske forhold, ca. 1750–1800. København 1974.
- Munk, Holger*: Rytterbonden. København 1955.
- Nielsen, Peder*: Erholm, et stamhus og en slægt. *Fynske Årbøger* 1976, s. 127–138.
- Nissen, Poul*: Udskiftningen i Fyns Stift. *Fynske Årbøger* 1959, s. 121–170.
- Olsen, Gunnar*: Hovedgård og bondegård. Studier i stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774. København 1957.
- Træhesten, hundehullet og den spanske kappe. København 1960.
- Pedersen, Erik Helmer*: Dansk landbrugshistorie 1750–1973. *Erhvervshistorisk Årbog* 1975, s. 124–152.
- Pedersen, Finn Stendal*: Den økonomiske struktur i 1700-tallets landbrugssektor. Et oplæg til forskningsdebat. Skrifter fra Institut for Historie og Samsundsfag, nr. 11. Odense 1975.
- Pedersen, Karl Peder*: Da Kaslunds bønder klagde til kronprinsen. *Vestfynsk Hjemstavn* 1976, s. 117–123.
- Porsmose, Erland*: Den regulerede landsby, I–II, Odense 1981.
- Poulsen, Gert*: Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede. *Fortid og Nutid* 1977, XXVI, s. 358–71.
- Rasch, Aage*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondebrug til handelsfyrste. Århus 1967.
- Rasmussen Søkilde, N.*: Gamle og nye Minder om Brahetrolleborg og omegn. København 1870.
- Holstenshus og Nakkebølle med tilliggende Sogne og Øer. Odense 1875.
- Landboreformerne og den danske Bondestands Frigørelse før og efter 1788. København 1888.
- Rosenkrantz, Palle*: Amtmandsbogen. Portrætter og biografier af Stiftamtmand, og Amtmænd i Danmark 1660–1935. København 1936.
- Schousboe, Karen*: Kistefæ. *Folk og Kultur* 1981, s. 25–41.

- Skrubbeltrang, Fridlev*: Bondeskifter og Foldudbytte. *Fortid og Nutid* 1939–40, s. 20–31.
- Husmand og Inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660–1800. København 1940.
 - Hoveriindberetninger som kilde til dansk landbohistorie. *Fortid og Nutid* 1941–42, s. 1–28.
 - Om brugen af landbohistorisk talmateriale. *Fortid og Nutid* 1954, s. 249–268.
 - Fæstegården som forsørger. Aftægt og anden forsorg i det 18. århundrede. *Jyske Samlinger*, ny. rk., bd. V, 1959–61, s. 237–74.
 - Tradition og nyindstilling ved benyttelsen af kilder til dansk landbohistorie. *Fortid og Nutid* 1970, s. 230–241.
 - M. H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795–97. *Bol og By* 7, 1973.
 - Det danske landbosamfund 1500–1800. København 1978.
- Sode-Madsen, Hans*: Amtmandsindberetningerne 1735, landbrugskrisen og folkemangelen. *Arkiv* 4, 1972–73, s. 87–110.
- Thaulow, Th.*: Stamhuset Ravnholt-Nislevgaard-Hellerups Godshistorie. København 1957.
- Thestrup, Poul*: The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800. København 1971.
- Trap*: *Danmark*, bd. V.1. Odense amt. København 1956.
- Wad, G. L.*: Conferentsraad Hans Simonsen til Erholm og samme Gaards Ejere fra 1664. *Personalhistorisk Tidsskrift* III, 1882, s. 97–116.

»*Vestfynske fæstebønder*« giver en beskrivelse og analyse af livet på det vestfynske gods Erholm-Søndergårde i 1700-årene. Bogen behandler fæstebøndernes økonomiske og sociale forhold, herunder i særlig grad deres forpligtelser overfor godsejeren, og giver en vurdering af fæsternes betydning for godsøkonomien og for godssystemet som helhed. Samtidig fremgår det af bogen, at det gamle landbrug før Reformerne ikke var så sløvt og ineffektivt, som eftertiden har villet gøre det til.

Bogen er udgivet med støtte fra Det Humanistiske Forskningsråd, den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, Landsdommer V. Gieses Legat, Forenede Kreditforeningers Fond, Aarup Kommune, Banken for Aarup og Omegn, samt Bikuben.

Karl Peder Pedersen

Født 1952 i Assens, opvokset i Kaslund på Vestfyn, naturfaglig student fra Vestfyns Gymnasium, Glamsbjerg 1972, cand. phil. i historie ved Odense Universitet 1978, cand. mag. i historie og geografi ved Københavns Universitet 1981. Kvotaansat adjunkt ved Statsgymnasiet Schneckloths Skole, Brøndby fra 1982. Forfatter til tidsskriftsartikler i lokalhistoriske tidsskrifter og aviser.

ISBN 87-7526-013-1

Trykt hos AiO Tryk as, Odense